VAŤÁCKÝ VÝVAR / HISTORICKÁ PAMĚŤ / STUDIE Č. 1

Holodomor: genocida hladem

Vyhladovění a zničení národa

Studie z řady Historická paměť od Vaťáckého vývaru

listopad 2026

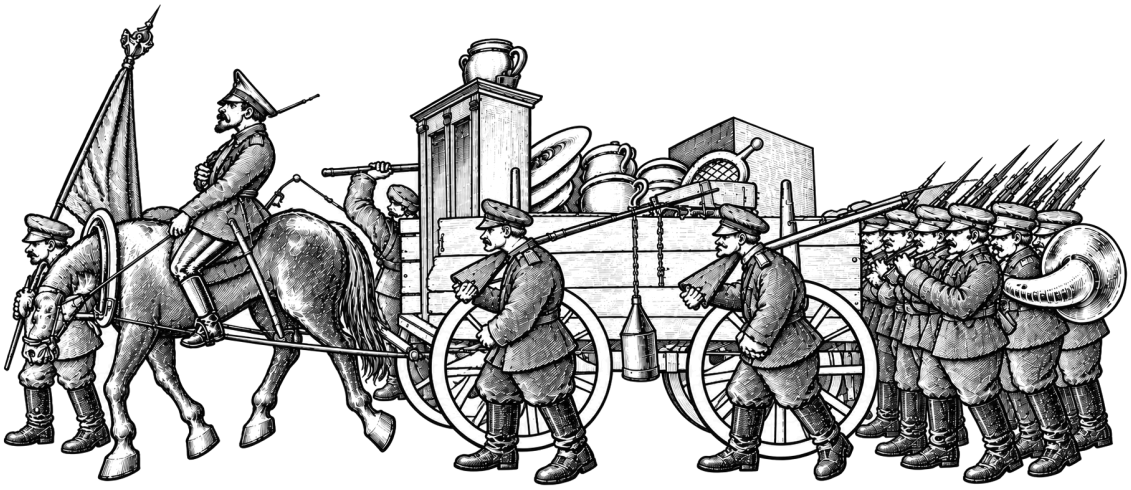

VAŤÁCKÝ VÝVAR

HISTORICKÁ PAMĚŤ

STUDIE Č. 1

Obsah

Úvod 4

1. Fakta 6

1.1 Holodomor v souvislostech 6

1.1.1 Holodomor, Asharshylyq, plán hladu a holokaust 8

1.1.2 Hladomor za Lenina, 1921–1923 12

1.1.3 Poválečný hladomor, 1946–1947 14

1.2 Chronologie, mechanismy a lidské následky 14

1.3 Vývoz obilí a priority státu 25

1.4 Co věděl svět a jak jednal 28

1.5 Duranty, předchůdce vatniků 35

1.6 Síť stalinské propagandy 40

2. Genocidní úmysl 43

2.1 Lidmi způsobený hladomor, genocida a democida 43

2.2 Informovanost, rozkazy a stupňování represí 45

2.3 Ukrajina, Kubáň a národnostní zacílení 46

2.4 Námitky, hodnocení a uznání 48

2.5 Kdo byl Stalin? Moc, ideologie a odpovědnost 50

2.5.1 Lenin a stranický stát 50

2.5.2 Stalinova diktatura: teror, nucená práce a národnostní represe 53

2.5.3 Zahraniční politika a imperiální nadvláda 60

2.6 Prokletí černozemě 66

2.7 Autoritářství, socialismus a imperialismus 70

3. Širší historický vzorec ruského vymazávání Ukrajiny 79

3.1 Státnost, jazyk a kulturní vymazávání 79

3.2 Holodomor v rámci útoku na ukrajinskou národní existenci 85

3.3 Od roku 2014 do současnosti: okupace a obvinění z genocidy 90

3.4 Ukrajinské obilí v současné ruské válce 91

3.5 Současná ruská válka proti ukrajinské národní existenci 94

3.6 Deportace a rusifikace ukrajinských dětí 98

3.7 Stalin a Lenin v Putinově politice paměti 100

3.8 Paměťové zákony, přepisování dějin a ničení knih 106

Závěr 112

Prameny a literatura 114

Doporučená četba 114

Katalog pramenů 119

Obrazové zdroje 138

Úvod

Dnes, 28. listopadu 2026, si Ukrajina připomíná Den památky obětí Holodomoru a uctívá lidi, kteří zahynuli za hladomoru v letech 1932–1933.

Ve středu 30. listopadu 2022, čtyři dny po tehdejším Dni památky obětí Holodomoru, zveřejnil oficiální účet ruského ministerstva zahraničí výroky Mariji Zacharovové, podle nichž byla hlavní příčinou hladomoru „mimořádně špatná úroda“. Zároveň popírala, že jeho cílem bylo potlačit ukrajinskou národní identitu. V sobotu 25. listopadu 2023, na kterou tehdy připadal Den památky obětí Holodomoru,[1] ruské velvyslanectví ve Washingtonu odmítlo jako „nepravdivou tezi“ tvrzení, že sovětští představitelé úmyslně nechali vyhladovět miliony Ukrajinců. Katastrofu vysvětlovalo neúrodou a nedostatkem potravin a představovalo ji jako společnou sovětskou tragédii. Stejné prohlášení odmítalo souvislost s ruskou válkou i obvinění týkající se ukrajinského zemědělství a světové potravinové bezpečnosti.

Později, 17. března 2026, zveřejnil oficiální kanál ruského ministerstva zahraničí pasáž o „vykonstruovaném Holodomoru“. Pocházela z článku Dmitrije Medveděva z 24. prosince 2025 a byla součástí příspěvku, který líčil ukrajinský nacionalismus jako nástroj Západu a spojoval tento výklad se současnou západní podporou Ukrajiny. Uznávat existenci hladomoru, ale popírat, že záměrně cílil na Ukrajince jako národ, je jednou z podob popírání Holodomoru; označit Holodomor za výmysl jde ještě dál.

Popírání dostalo i hmotnou podobu. Okupační úřady 19. října 2022 odstranily památník Holodomoru v Mariupolu. V okupovaném Luhansku 17. července 2024 zničily památníky obětem Holodomoru a stalinských represí.

Proč ruská diplomacie dodnes zpochybňuje zkázu způsobenou za Stalina před více než devadesáti lety? Proč ruští okupanti nesnesou památníky obětem stalinského teroru, když mezi jeho oběti patřily i miliony Rusů? Tyto otázky se týkají odpovědnosti za masové umírání, práva Ukrajiny vykládat vlastní minulost i vztahu mezi kontrolou nad potravinami a kontrolou nad životem národa.

Ruská invaze na Krym a jeho anexe v roce 2014[2], válka na Donbasu a invaze v plném rozsahu z února 2022 dávají těmto otázkám bezprostřední naléhavost. Součástí boje

[1] Ukrajina si připomíná Den památky obětí Holodomoru každý rok čtvrtou listopadovou sobotu podle prezidentského dekretu č. 1310/98 z 26. listopadu 1998. V roce 2022 připadl na sobotu 26. listopadu, v roce 2023 na sobotu 25. listopadu.

[2] Viz Vatnik Soup, *Crimea: A Ukrainian Destiny*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

se stalo obilí: jeho přivlastňování na okupovaných územích, útoky na produkci a přístavy i omezování vývozních tras. V únoru 2025 sankční režim EU výslovně zahrnul plavidla přepravující ukradené ukrajinské obilí. Pozorovatelé OSN ještě v březnu 2026 dokumentovali útoky na přístavní infrastrukturu.

Dne 17. června 2022 vyprávěla Margarita Simonjanová, šéfredaktorka RT, Putinovi se širokým úsměvem „velmi cynický vtip“: „Вся надежда на голод“ – „Veškerou naději vkládáme do hladomoru“. Doufala, že nový hladomor přiměje Západ zrušit sankce a spřátelit se s Ruskem.

Tato studie shrnuje fakta o Holodomoru, zkoumá důkazy genocidního úmyslu, zasazuje jej do širšího útoku na ukrajinský národ a vrací se k současnému konfliktu o dějiny a potraviny.

„Hořká vzpomínka na dětství“, socha připomínající děti zabité během Holodomoru, u památníku Holodomoru v Kyjevě, 23. listopadu 2019.

1. Fakta

1.1 Holodomor v souvislostech

Holodomor zpustošil sovětskou Ukrajinu v letech 1932–1933. Miliony lidí umíraly, zatímco vynucované odvody, zabavování potravin a omezování útěku připravovaly domácnosti o prostředky k přežití. Demografická rekonstrukce zveřejněná v roce 2015 odhaduje, že v sovětské Ukrajině v letech 1932–1934 zemřelo o 3,9 milionu lidí více, než by odpovídalo běžné úmrtnosti, z toho téměř devět desetin v roce 1933. Tento počet nezahrnuje nenarozené děti ani úmrtí v jiných sovětských republikách. Zkáza zasáhla i ty, kteří přežili: rodiny přišly o děti, rodiče, obživu a společenství, na nichž závisel každodenní život. Svým rozsahem patří Holodomor k největším katastrofám dvacátého století. Samostatně je však třeba zkoumat politická opatření a lidi, kteří toto ničení způsobili.

Období	Událost	Území či skupina a výchozí počet obyvatel	Počet obětí	Podíl výchozí populace	Hlavní typ
1958–62[3]	Hladomor za Velkého skoku vpřed[4]	Čína (~647 mil., 1958)	≈36 milionů	~5,6 %	Hladomor; donucovací politika
1928–30	Hladomor	Pět severočínských provincií (~113 mil., 1923[5])	≈10 milionů	~9 %	Hladomor
1933–45	Holokaust	Evropští Židé (~9,5 mil., 1933)	≈6 milionů	~63 %	Genocida
1921–22	Hladomor	Oblast hladomoru v jižním Rusku a na Ukrajině (~33–37 mil., 1921)	≈5,2 milionu	~14–16 %	Hladomor; rekvizice, sucho, následky války
1934–37	Hladomor	S’-čchuan, Čína (~50–70 mil., kolem 1934)	≈5 milionů	~7–10 %	Hladomor

[3] Dvacet vybraných hladomorů, genocid, democid a případů masového umírání vězněných z 20. století, seřazených podle citovaného odhadu (u rozmezí podle jeho středu). Zdroje kombinují Rummelovy tabulky a přehled hladomorů World Peace Foundation s odbornými odhady, na něž odkazují jednotlivé řádky. Celkové počty obětí válek a občanských válek, samostatné epidemie a přírodní katastrofy jsou vyloučeny; válečné hladomory a cílené zabíjení lze zahrnout. Kategorie se mohou překrývat a zařazení hladomoru nepředpokládá úmysl. Výběr není vyčerpávající. Přibližná procenta porovnávají celkový počet obětí s počtem obyvatel na počátku události. Vycházejí z uvedeného odhadu pro počáteční rok nebo z nejbližšího jasně datovaného údaje před událostí. Nejde o roční míru úmrtnosti. U Gulagu a sovětských válečných zajatců je základem veškeré obyvatelstvo SSSR. Čínské regionální údaje pocházejí z historických odhadů počtu obyvatel provincií; rozpětí u S’-čchuanu a Kambodže odrážejí nejisté počty obyvatel. Kde jsou dostupné, používají se nezaokrouhlené výsledky výzkumu. Minimálnímu počtu obětí odpovídá také minimální podíl. Řádek Asharshylyq uvádí jak ztráty etnických Kazachů v poměru ke kazašské populaci, tak celkové ztráty v poměru ke všem obyvatelům sovětského Kazachstánu; kazašští mrtví jsou zahrnuti v celkovém počtu obětí.

[4] Podrobnější rozbor hladomoru za Maovy vlády viz Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China’s Maoist regime, then and now*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

[5] H. G. W. Woodhead (ed.), *The China Year Book 1926–7*, s. 3.

Období	Událost	Území či skupina a výchozí počet obyvatel	Počet obětí	Podíl výchozí populace	Hlavní typ
1937–45	Válečné hladomory	Che-nan, Che-pej a Šan-tung, Čína (~99 mil., kolem 1937)	≈5 milionů	~5 %	Hladomor
1949–53	Zabíjení při pozemkové reformě	Čína (~542 mil., 1949)	4,5 milionu[6]	~0,8 %	Democida
1941–44	Nacistická politika vyhladovění	Sovětská území okupovaná za války (~88 mil., 1941)	≈4,1 milionu	~5 %	Hladomor / genocida
1918–20	Hladomor v severním Rusku	Území pozdějšího SSSR, všichni obyvatelé (~142 mil., 1917)	≈4 miliony	~3 %	Hladomor
1932–34	Holodomor	Sovětská Ukrajina (~31,4 mil., 1932)	≈3,9 milionu[7]	~12,6 %	Hladomor / genocida
1941–45	Nacistické vraždění sovětských válečných zajatců	SSSR, všichni obyvatelé (~197 mil., 1941[8])	≈3,3 milionu	~1,7 %	Democida; včetně vyhladovění
1942–44	Hladomor	Nerozdělené Bengálsko, Britská Indie (~60,3 mil., 1941)	≈3 miliony	~5 %	Hladomor; válečná politika a přístup k potravinám
1942–45	Hladomor	Jáva, Indonésie okupovaná Japonskem (~50,5 mil., 1942)	≈1,8 mil.	~3,6 %	Hladomor
1939–45	Nacistické vraždění polských nežidovských civilistů	Nežidovské obyvatelstvo předválečného Polska (~32 mil., 1939)	≈1,8 milionu	~6 %	Democida
1975–79	Vláda Rudých Khmerů	Kambodža (~7,3–7,9 mil., 1975)	1,5–2 miliony	~19–27 %	Democida; včetně genocidy

[6] Odhady R. J. Rummela.

[7] Odhad pro Holodomor počítá úmrtí nad rámec běžné úmrtnosti na sovětské Ukrajině v letech 1932–34, bez nenarozených dětí a dalších oblastí. Odhad pro holokaust se týká židovských obětí; odhady pro sovětské válečné zajatce a nežidovské Poláky popisují samostatné skupiny obětí. Kambodžský součet zahrnuje i úmrtí mimo skupiny, u nichž byla konstatována genocida. Čísla popisují různé skupiny obyvatel a překrývající se události a nelze je sčítat.

[8] Ю. А. Поляков (ред.), *Население России в XX веке, том 2: 1940–1959* (2001), s. 12–13.

Období	Událost	Území či skupina a výchozí počet obyvatel	Počet obětí	Podíl výchozí populace	Hlavní typ
1964–75	Politické zabíjení v období kulturní revoluce	Čína (~692 mil., 1964)	1,613 milionu[9]	~0,2 %	Democida
1930–53	Gulag: tábory a kolonie za Stalinovy vlády[10]	SSSR, všichni obyvatelé (~157 mil., 1930)	≥1,6 milionu[11]	~1 %	Masové umírání vězněných
1930–33	Asharshylyq	Etničtí Kazaši; všichni obyvatelé sovětského Kazachstánu	≈1,3 mil. Kazachů; ≈1,5 mil. celkem	>⅓ Kazachů; ~25 % všech obyvatel	Hladomor; násilná kolektivizace; genocida
1971	Masové zabíjení	Východní Pákistán / Bangladéš (~72,3 mil., 1971)	1,5 milionu[12]	~2,1 %	Genocida / democida
1974	Hladomor	Bangladéš (~76,2 mil., 1974)	≈1,5 milionu	~2 %	Hladomor

1.1.1 Holodomor, Asharshylyq, plán hladu a holokaust

Holodomor (ukrajinsky **Голодомор**) spojuje *голод* (*holod*, hlad či hladomor) a *морити* (*moryty*, působit utrpení nebo smrt). Příbuzné spojení *морити голодом* (*moryty holodom*) znamená působit utrpení a smrt hladem. Název tedy vyjadřuje zabíjení hladem. Jako ustálené historické označení se Holodomor vztahuje ke genocidnímu hladomoru na sovětské Ukrajině v letech 1932–1933.[13]

Ukrajina zažila za sovětské vlády tři velké hladomory: v letech 1921–1923 za Lenina, 1932–1933 za Stalina a znovu v letech 1946–1947. Jejich opakování vyvolává otázky, jaké

[9] Odhady R. J. Rummela. Jeho údaje ke kulturní revoluci zahrnují roky 1964–75; obvykle se uvádí období 1966–76.

[10] Viz Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se. Anne Applebaum odhaduje, že v letech 1930–53 prošlo tábory přibližně 18 milionů sovětských občanů („Inside the Gulag“, 15. června 2000). Pro představu o rozsahu to odpovídá zhruba 11 % ze 157,4 milionu obyvatel SSSR na začátku roku 1930: jde o kumulativní součet za 24 let, nikoli o počet lidí vězněných v jednom okamžiku. Nejvyšší stav k 1. lednu v časové řadě pro tábory a kolonie činil v roce 1950 2 561 351 (Edwin Bacon, 1992, tabulka 2, s. 1071), tedy asi 1,4 % ze 178,5 milionu sovětských obyvatel v daném roce (oficiální sovětské populační statistiky, 1967, s. 15). Tyto údaje o věznění nezahrnují samostatně evidované zvláštní osady ani jiné formy nucené práce. Počet mrtvých v hlavní tabulce je samostatným ukazatelem.

[11] Minimální odhad počtu úmrtí v Gulagu uváděný Stevenem Barnesem, citovaný v recenzi Erika van Reeho z roku 2012.

[12] Odhady R. J. Rummela.

[13] Některé zdroje vykládají *Holodomor* jako významový kalk z češtiny: slovo tvořené ukrajinskými prvky, avšak významově podle českého vzoru. České slovo *hladomor* označuje hromadné umírání hladem a má také doložený význam odpovídající slovu *hladomorna*, tedy vězení, v němž byli vězni úmyslně umořováni hladem. Pod heslem *hladomorna* popisuje *Ottův slovník naučný*, sv. 11 (1897), s. 330, vězně odsouzené k smrti hladem. Tento význam tak mohl být vzorem pro ukrajinské pojmenování úmyslného vyhladovění; přímé přenesení právě tohoto významu však nebylo prokázáno. Štepovy *Знадібки до словника чужослів* (Toronto, 1967), s. 26, výslovně uvádějí *holodomor* jako ekvivalent výrazu *holod navmysnyi* („úmyslně vyvolaný hlad“).

zdroje stát odčerpával, čemu dával politickou přednost a čí životy byli představitelé režimu ochotni obětovat. Okolnosti jednotlivých hladomorů i důkazy úmyslu se však liší. Muzeum Holodomoru odlišuje genocidu z let 1932–1933 od ostatních masových uměle vyvolaných hladomorů v Sovětském svazu.

V ukrajinském historickém úzu se pro všechny tři hladomory používá také množné číslo **голодомори** (*holodomory*). Bibliografie Ukrajinského ústavu národní paměti obsahuje díla užívající tento výraz v širším významu. V tomto textu označuje **Holodomor** konkrétně léta 1932–1933; dřívější a poválečný hladomor rozlišujeme podle dat.

Asharshylyq: kazašský hladomor v letech 1930–1933

Nejbližším sovětským srovnáním je Asharshylyq (Ашаршылық), kazašský hladomor z let 1930–1933. Násilná kolektivizace, odvody hospodářských zvířat a nucené usazování rozvrátily obživu pastevců. Zvířata zajišťovala potravu, dopravu i obnovu hospodářství; jejich ztráta znamenala mnohem víc než dočasný nedostatek masa. Kazachstán přišel zhruba o devět desetin hospodářských zvířat a zemřela více než třetina etnických Kazachů.[14]

Návrat do Pavlodarské oblasti, 1932.

Společný mechanismus je přímý: vezměte obyvatelstvu základ jeho obživy a lidé budou hladovět.

Obyvatelstvo a hlavní potravinová základna	Co sovětská politika odebírala nebo ničila	Důsledek pro přežití
Ukrajinské venkovské domácnosti: obilí a chléb vedle dalších potravin	Obilí a domácí zásoby potravin; přístup k náhradnímu jídlu a únikové cesty	Lidé ztráceli potravu, na níž záviseli, a mohlo jim být zabráněno získat ji jinde.
Kazašské pastevecké domácnosti: dobytek poskytující maso, mléko a zboží směňované za obilí	Stáda prostřednictvím rekvizic a ničivé přeměny pastevectví při nucené kolektivizaci a usazování	Lidé ztráceli jídlo, kupní sílu, dopravu a zvířata potřebná pro příští sezonu.

[14] Sarah Cameron, „The Kazakh Famine of the 1930s“, rozhovor Knihovny Kongresu, 24. srpna 2016; přednáška z 26. března 2012, o níž referovala Elena Volkava, Wilson Center, 2. května 2012; rozhovor s Iaroslavem Kovalchukem, *Commons*, 22. listopadu 2024. Cameron rozlišuje přibližně 1,5 milionu mrtvých mezi obyvateli Kazachstánu a asi 1,3 milionu mrtvých etnických Kazachů a zdůrazňuje demografickou nejistotu. Zemřela více než třetina etnických Kazachů oproti přibližně čtvrtině všech obyvatel. Počet mrtvých etnických Kazachů je součástí celkového počtu. Úmrtí během útěku znamenají, že uprchlíky a mrtvé nelze počítat jako vzájemně se vylučující skupiny.

Asharshylyq: kazašský hladomor v letech 1930–1933 (pokračování)

Obilí a dobytek byly prostředky k udržení života. Úřady nepotřebovaly složitý ekonomický model, aby věděly, že jejich odebrání může lidi zabít. Šlo o různé potravinové systémy, nikoli o výlučné jídelníčky; v obou případech státní donucení odstraňovalo základ obživy.[15]

Pastevci byli při získávání obilí závislí také na obchodu. Obilní kvóty některé z nich nutily prodávat dobytek, aby za něj mohli nakoupit obilí pro stát. Rekvírovaná zvířata zásobovala především Moskvu a Leningrad, zatímco vedení dostávalo zprávy o hladomoru. Ztráty dále prohlubovaly porážky, nemoci a nedostatek krmiva; mnozí přeživší už bez stád nemohli pokračovat v kočovném způsobu života.[16]

Útěk se stal způsobem, jak přežít. Násilná proměna kazašské společnosti zároveň změnila podmínky, v nichž mohl přetrvat národní život. Sarah Cameronová v knize *The Hungry Steppe*[17] zasazuje hladomor, násilí a vznik sovětského Kazachstánu do společného historického rámce. Odborníci na zemědělství už dříve varovali, že nucené usazování může zničit pastevecké hospodářství; ti, kdo hájili kočovnictví, byli následně odsuzováni. Nebezpečí bylo rozpoznáno ještě před katastrofou.

Útěk a zacházení s uprchlíky patří také k argumentům pro uznání tohoto hladomoru za genocidu. Soudní zpráva z 27. června 1932, citovaná ve studii o kazašských uprchlících na západní Sibiři, zaznamenává horší ubytování a stravování kazašských horníků ve srovnání s Rusy. Stejná studie popisuje násilí, pokusy vracet uprchlíky zpět i snahu některých úředníků a sousedů pomáhать.

Pamětní kámen, Almaty, 2009.

Kazašská katastrofa má vlastní dějiny zničených zdrojů obživy, národní proměny a přežití. Napříč SSSR vystavovala moc státu nad potravinami a pohybem obyvatel několik národních společenství smrtící politice. Srovnání rozšiřuje pohled na odpovědnost a zároveň zachovává odlišnou zkušenost každé z těchto populací.

Genocidní program nacistického Německa se rovněž neomezoval na jedinou skupinu obětí. Během holokaustu Německo spolu se svými spojenci a kolaboranty zavraždilo přibližně šest

[15] Ke kazašské stravě, sezonní závislosti na mase a mléce a rostoucímu významu obilí získávaného obchodem viz Sarah Cameron, *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* (Cornell University Press, 2018), kapitola 1, s. 39–40. K rekvizicím a širšímu rozvratu pastevecké obživy viz zdroje v okolním výkladu o hladomoru Asharshylyq. Srovnání popisuje hlavní zdroje obživy, nikoli výlučné jídelníčky nebo totožnou politiku.

[16] Cameronová, „Mounting Socialism on Camel's Back", 22. listopadu 2024, k obilním kvótám, ztrátám dobytka a hlášením do Moskvy; Isabelle Ohayonová, „La famine kazakhe : à l'origine de la sédentarisation", „Le contexte" a „Les victimes"; Niccolò Pianciola, „Sacrificing the Qazaqs", *Journal of Central Asian History* 1(2) (2022), s. 225–272, abstrakt. Pianciola poukazuje na neudržitelné rekvizice sloužící k zásobování hlavních měst; ke ztrátám zvířat přispívaly také porážky, nemoci, nedostatečná péče a převádění stád přes hranice.

[17] Sarah Cameron, *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* (Cornell University Press, 2018).

milionů Židů, tedy asi dvě třetiny evropského židovstva. V Evropě žilo v roce 1933 přibližně 9,5 milionu Židů; celosvětová židovská populace čítala v roce 1939 asi 16,6 milionu lidí. V genocidě dnes známé jako holokaust neboli šoa usiloval nacistický režim o zničení židovského národa.[18] Jiné nacistické kampaně se zaměřovaly na Romy, lidi s tělesným či mentálním postižením, psychiatrické pacienty[19] a obyvatelstvo určené k vyvlastnění, zotročení či zničení.

Plán hladu z roku 1941 (německy *Hungerplan*) spojoval dobytí sovětského území se zásobováním Německa a jeho ozbrojených sil. Potraviny měly být odvedeny od podrobeného obyvatelstva a masové umírání hladem bylo přijato jako důsledek. Předpokládaný rozsah činil zhruba třicet milionů mrtvých hladem. Ukrajinské zemědělské zdroje byly pro tento záměr klíčové, jeho územní rozsah však zasahoval také do Ruska a Běloruska. Nacistická okupační politika úmyslně nechávala hladovět civilisty i sovětské válečné zajatce.

Okupanti rovněž plánovali převzít sovětská kolektivní a státní hospodářství. Zachování těchto jednotek nabízelo cestu k rekvizicím úrody, nepředalo však Německu celý místní sovětský aparát. Hans-Joachim Riecke, vysoký zemědělský činitel okupační správy, později popisoval, jak musel nahrazovat evakuovaný personál a jak se mu nedařilo obnovit sovětský kontrolní mechanismus.

Související záměry označované jako *Generalplan Ost* počítaly s německým osídlením cestou odstranění a podrobení dosavadního obyvatelstva. Komentář Erharda Wetzela z 27. dubna 1942 k plánu bezpečnostního úřadu SS zaznamenává následující navrhované podíly vysídlených:

Obyvatelstvo uvedené v plánu	Podíl navržený k vysídlení
Poláci	80–85 %
„Západní Ukrajinci“	65 %

[18] Anglické slovo *Holocaust* pochází z řeckého výrazu pro oběť zcela strávenou ohněm. Autoři jím označovali nacistické zločiny proti Židům již za války; po válce se ustálilo jako běžné anglické pojmenování. Také *šoa* (hebrejsky שׁוֹאָה, „katastrofa“; השואה, *ha-šoa*, totéž slovo s určitým členem) se používalo již za války. Tato pojmenování označují pronásledování a zkázu, které postihly oběti. Nacističtí představitelé používali eufemismus „konečné řešení židovské otázky“ (*Endlösung der Judenfrage*) pro systematické vraždění evropských Židů, prováděné od roku 1941. Tento vražedný program byl vyvrcholením širšího pronásledování, které zahrnuje pojem holokaust. Viz vysvětlení terminologie a výklad „konečného řešení“ Muzea památky holokaustu ve Spojených státech; Dan Michman, “Why Is the Shoah Called ‘the Shoah’ or ‘the Holocaust’?”, *The Journal of Holocaust Research* 35(4) (2021), s. 233–256.

[19] Nacistický vražedný program eufemisticky nazývaný „eutanazie“ se zaměřoval na pacienty ústavů, včetně lidí s diagnózou schizofrenie a dalších psychiatrických či neurologických onemocnění. V centrálně řízené Akci T4 vybírali lékařští posuzovatelé oběti na základě registračních formulářů; červené znaménko plus označovalo rozhodnutí o smrti. Pacienti byli ze svých ústavů převáženi do vražedných center a zabíjeni plynem. Lékařský výběr tak mohl znamenat rozsudek smrti. V přísežném prohlášení předloženém při norimberském procesu s lékaři organizátor T4 Viktor Brack přiznal: „Rozhodnutí bylo zcela na uvážení lékařů.“ Vraždění zdravotnickým personálem, mimo jiné předávkováním léky a vyhladověním, pokračovalo i po zastavení centrálního programu T4 v srpnu 1941. Personál a metody zabíjení z programu T4 byly později využity při masovém vraždění evropských Židů, mimo jiné ve vyhlazovacích centrech operace Reinhard. Viz popis výběrového postupu památníku T4, Brackovo přísežné prohlášení, odstavec 11 a dějiny programu podle Muzea památky holokaustu ve Spojených státech.

Obyvatelstvo uvedené v plánu	Podíl navržený k vysídlení
Bělorusové	75 %

Plány spojovaly vysídlování, nucenou práci, rasový výběr a ničení; jejich koloniální účel popisuje Německé historické muzeum. V celém zamýšleném rozsahu uskutečněny nebyly, okupace však přinesla masové vraždění a vysídlování.

Souvislost s Ukrajinou je konkrétní: stalinské i nacistické projekty používaly kontrolu nad potravinami, producenty a územím jako nástroje moci. Při prosazování těchto cílů zacházely s obyvatelstvem jako s postradatelným.

Poskytování pomoci odhaluje další rozdíly v rozhodování úřadů. Americká pomocná správa (ARA) po počátečních sovětských obstrukcích nakonec na Ukrajině v letech 1921–1923 působila; za Holodomoru byly nabídky mezinárodní pomoci odmítány. Soukromé peněžní zásilky, charitativní mise, nákupy osiva financované Sovětským svazem a poválečné dodávky UNRRA však představovaly odlišné cesty. Připustit pomoc, omezovat okruh jejích příjemců i zastírat její zahraniční původ byly samy o sobě projevy politické moci. Záznamy o propagaci činnosti ARA ukazují, že zápas o význam pomoci provázel i zápas o její doručení.

1.1.2 Hladomor za Lenina, 1921–1923

Ukrajina zažila masové umírání hladem pod bolševickou vládou už deset let před Holodomorem. V letech 1921–1923 postihly sucho a válečná zkáza zemědělské hospodářství podrobené rekvizicím a nátlaku. Těžké přírodní podmínky však nevysvětlují, proč obilí dál odcházelo z Ukrajiny ani proč se pomoc zpožďovala. Encyclopedia of Ukraine popisuje souběh neúrody, rozsáhlých odvodů a přesunů ukrajinských potravin do Ruska. Šlo také o to, kdo měl na potraviny nárok a čí přežití mělo přednost.

Zahraniční pomoc tuto hierarchii odhalila. Činnost ARA na Ukrajině zpočátku narážela na sovětské překážky, zatímco pomoc směřovala do ruského Povolží. Samostatná dohoda pro Ukrajinu vstoupila v platnost 10. ledna 1922. American Relief Administration a American Jewish Joint Distribution Committee poté pomáhaly lidem bez ohledu na jejich náboženskou příslušnost. Pomoc byla nakonec povolena, prodlení však mělo následky: i ochota připustit pomoc byla politickou volbou.

Také problém s vývozem obilí předcházel Stalinově kolektivizaci. Sovětské rozhodnutí obnovit vývoz v době, kdy hlad přetrvával a humanitární organizace protestovaly, spojovalo snahu získat zahraniční kapitál s odebíráním potravin lidem, kteří je potřebovali. Šlo o dřívější příklad střetu mezi hospodářskými cíli státu a přežitím obyvatel Ukrajiny.

Leninovy pokyny, 1921–1922

Dne 18. května 1921 napsal Michailu Frunzemu a kopie zaslal Petrovskému, Rakovskému a ukrajinskému stranickému vedení: „Hlavní otázkou celé sovětské moci, otázkou našeho bytí a nebytí, je vybrat na Ukrajině 200–300 milionů pudů.“ Vycházel z Bucharinovy zprávy o výborné úrodě na jihu a nařídil Frunzemu, aby dodávky soli podřídil vojenské kontrole a podpořil tak výběr obilí.

Lenin promlouvá k vojákům na Sverdlovově náměstí v Moskvě, 5. května 1920. Vpravo stojí Lev Trockij a Lev Kameněv.

Dne 26. srpna 1921 požadoval rozpuštění veřejného výboru pro pomoc hladovějícím a zatčení nebo vypovězení jeho nebolševických organizátorů.[20]

Dne 9. listopadu 1921 v návrhu usnesení politbyra zaslaném V. M. Michajlovovi Lenin znovu trval na výběru potravin na Ukrajině a na tom, aby „nám bylo dodáno 57 milionů pudů“. Požadoval energická opatření a dvakrát měsíčně zprávy o výběru a odesílání do RSFSR. Šlo o požadavek dodávky, nikoli o záznam skutečně odeslaného množství.

V tajném dopise Molotovovi pro politbyro z 19. března 1922 chtěl Lenin využít hladu a oslabeného odporu k zabavení církevních cenností v Rusku: „Právě nyní a jedině nyní, kdy se v oblastech zasažených hladomorem jedí lidé a na cestách leží stovky, ne-li tisíce mrtvol, můžeme (a proto musíme) přikročit k zabavování církevního majetku s nejzběsilejší a nejbezohlednější energií a nezastavit se před potlačením sebemenšího odporu.“ Chtěl tak získat i prostředky na činnost vlády, hospodářskou obnovu a sovětskou diplomacii v Janově.

V témže dopise požadoval zlomení odporu popravami: „Čím více představitelů reakčního duchovenstva a reakční buržoazie se nám při této příležitosti podaří zastřelit, tím lépe.“

Návaznosti jsou konkrétní: vynucované odvody, nerovné priority, bránění pomoci a politické využívání hladu.

[20] Lenin, Stalinovi a politbyru, 26. srpna 1921, *Collected Works*, sv. 45 (Progress Publishers, 1976), s. 268–270. Navrhoval zatčení Prokopoviče, rozptýlení dalších nebolševických členů pod dohledem a dvouměsíční kampaň zesměšňování a šikanování v tisku. Veřejný Všeruský výbor pro pomoc hladovějícím zahrnoval bolševické funkcionáře a nestranickou většinu; lišil se od ARA. Viz také dobovou zprávu lorda Emmotta z 11. srpna 1921, *HL Deb*, sv. 43, sloupce 508–509.

1.1.3 Poválečný hladomor, 1946–1947

Další hladomor zasáhl Ukrajinu v letech 1946–1947, za Stalinovy vlády, po zkáze druhé světové války. Silné sucho prohloubilo rozvrat zemědělství. Sovětské úřady však dál vymáhaly neúnosné dodávkové kvóty a vyhrožovaly funkcionářům, kteří požadované potraviny nezajistili. Encyclopedia of Ukraine uvádí, že rekvírované zásoby se vyvážely do zemí východní Evropy ovládaných Sověty, zatímco Ukrajinci hladověli. Válečné škody i nepříznivé podmínky pro úrodu byly skutečné; o tom, jak jejich důsledky dopadnou na obyvatelstvo, rozhodovala politika výkupu, rozdělování a vývozu.

Lidé putovali za potravinami na západ, do oblastí, kde kolektivizace nepokročila tak daleko. Úřady se snažily tomuto pohybu i prodeji potravin příchozím bránit. Sovětské veřejné popírání znovu zakrývalo katastrofu, za niž nesla odpovědnost státní politika.

Americké diplomatické memorandum z 27. května 1948 zachycuje dodávky UNRRA na Ukrajinu a do Běloruska v rámci programu financovaného převážně Spojenými státy. Poválečnou mezinárodní pomoc tedy Ukrajina dostávala i během hladomoru, prostřednictvím jiného programu, než byla mise ARA v letech 1921–1923.

1.2 Chronologie, mechanismy a lidské následky

Holodomor vzešel z násilné přeměny života na venkově. První pětiletý plán, zavedený v roce 1928, soustředil investice do těžkého průmyslu. Obilí mělo živit rostoucí počet městských dělníků a jeho vývoz pomáhal platit dovážené stroje. Zemědělská výroba se podřídila průmyslovým prioritám státu a rolnické domácnosti měly odevzdávat prostředky potřebné k jejich naplnění.

> **NEP a pětileté plány**
>
> Lenin zavedl novou ekonomickou politiku (NEP; rusky *новая экономическая политика*, НЭП) v březnu 1921, v době hospodářského rozvratu, rolnického odporu a vyčerpání z občanské války. V textu *The Tax in Kind* (duben 1921) požadoval obnovu rolnické výroby: povinné rekvizice měla nahradit daň a s přebytkem, který po jejím zaplacení zůstal, směli rolníci obchodovat. Drobná soukromá výroba a směna znovu ožily, zatímco strana si ponechala politickou moc a stát ovládal hlavní průmyslová odvětví. Tento ústup připouštěl, že násilné odebírání produkce podkopalo samotnou schopnost vyrábět.

NEP a pětileté plány (pokračování)

Stalinův první pětiletý plán pro léta 1928–1932 nasměroval investice k rychlé industrializaci a nahradil poměry zavedené NEP nucenou kolektivizací. Ve zprávě ze 7. ledna 1933 Stalin představoval těžký průmysl a přeměnu zemědělství jako hlavní úspěchy. Plány měly koordinovat zdroje a budovat budoucí výrobní kapacitu. Tlak na plnění jejich cílů však mohl tuto kapacitu naopak vyčerpávat, potlačovat nepříjemné informace a odměňovat vykázaný úspěch na úkor udržitelného výsledku.

Jakov Guminer, 1931. „Aritmetika vstřícného průmyslově-finančního plánu: 2 + 2 plus nadšení dělníků = 5." Na šipkách stojí „1929, 1930" a „1931, 1932" (překlad z ruštiny).[21]

Průmyslové dějiny Ukrajiny nezačaly Stalinem. V 19. století přispívaly britský, francouzský a belgický kapitál i odborné znalosti k rozvoji Donbasu a jižní Ukrajiny; hutní závod velšského podnikatele Johna Hughese v Juzivce, pozdějším Doněcku, vyráběl v roce 1872 surové železo. Stalinův průmyslový rozmach tedy navazoval na již existující průmyslovou základnu, přestože se jeho rozsah a organizace zásadně změnily.[22]

Průmyslový růst a nezbytnost kolektivizace jsou dvě různé otázky. Robert C. Allen v knize *Farm to Factory* (2003)[23] připisuje sovětským průmyslovým investicím významný růst. Jeho model porovnává kolektivizaci s pokračováním individuálního hospodaření a tržního prodeje v rámci nové ekonomické politiky (NEP). Vychází mu malé zvýšení modelovaného celkového HDP a větší zvýšení nezemědělské produkce. Toto srovnání měří výrobu; při hodnocení

[21] Guminerův plakát z roku 1931 vznikl osmnáct let před románem George Orwella *Nineteen Eighty-Four* (1949). Propaguje pětiletou produkci ve čtyřech letech. Eugene Lyons v *Assignment in Utopia* (1937), vzpomínkách na práci zpravodaje United Press v Sovětském svazu a na své rostoucí rozčarování ze stalinismu, popisuje tutéž kampaň (část II, kapitola XV, s. 240). Orwell knihu recenzoval 9. června 1938. V lednu 1939 napsal, že „dvě a dvě budou pět, když to Vůdce řekne". V *Nineteen Eighty-Four* se rovnice stává požadavkem podřídit se stranické autoritě (část III, kapitoly II a IV). Sovětská cenzura bránila běžnému šíření románu *Nineteen Eighty-Four*, ačkoli v roce 1959 vyšel oficiální překlad určený pouze vysokým stranickým funkcionářům. Povolené ukázky z románu vyšly v roce 1988; úplné sovětské vydání následovalo v roce 1989.

[22] Serhii Plokhy, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (New York: Basic Books, 2015), kapitola 16, "On the Move". Viz také Glamorgan Archives, "Founding the New Russia Company (1868–1871)".

[23] Robert C. Allen, *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution* (Princeton University Press, 2003), kapitola 8, s. 153–171.

životních podmínek je nutné započítat také zmařené životy a zničená společenství. Samotné průmyslové úspěchy proto nedokládají, že zničení nezávislého zemědělství bylo nezbytné.

Od roku 1929 nutila masová kolektivizace domácnosti odevzdávat půdu, nářadí a dobytek do správy kolchozů. Kampaň proti takzvaným kulakům mířila na zámožnější rolníky, toto označení však sloužilo také k trestání odporu. Konfiskace, zatýkání a deportace rozbíjely rodiny a vytrhávaly hospodáře z jejich obcí. Ani vstup do kolchozu nezaručoval obživu: dodávky státu měly přednost před tím, co si členové směli ponechat pro sebe.

Vůz s obilím pod ukrajinským transparentem „ПЕРШИЙ ХЛІБ ДЕРЖАВІ“ — „První chléb státu“. „Chléb“ zde znamená obilí ze sklizně. Usnesení z 18. listopadu 1932 výslovně podřizovalo zásoby osiva, krmiva a potravin v kolchozech splnění kvót povinných dodávek obilí.

Kolektivizace také oslabovala schopnost venkova čelit potravinové krizi tím, že ničila stavy hospodářských zvířat. Zvířata byla výrobním kapitálem i rezervou domácnosti: koně zajišťovali tažnou sílu, krávy mléko a při nedostatku jiných potravin se dala zvířata prodat nebo sníst. Prudký úbytek sovětského dobytka proto poškodil jak zemědělskou výrobu, tak možnosti rodin přežít. Někteří rolníci zvířata poráželi, aby je nemuseli odevzdat, rozhodovali se však pod hrozbou vyvlastnění.

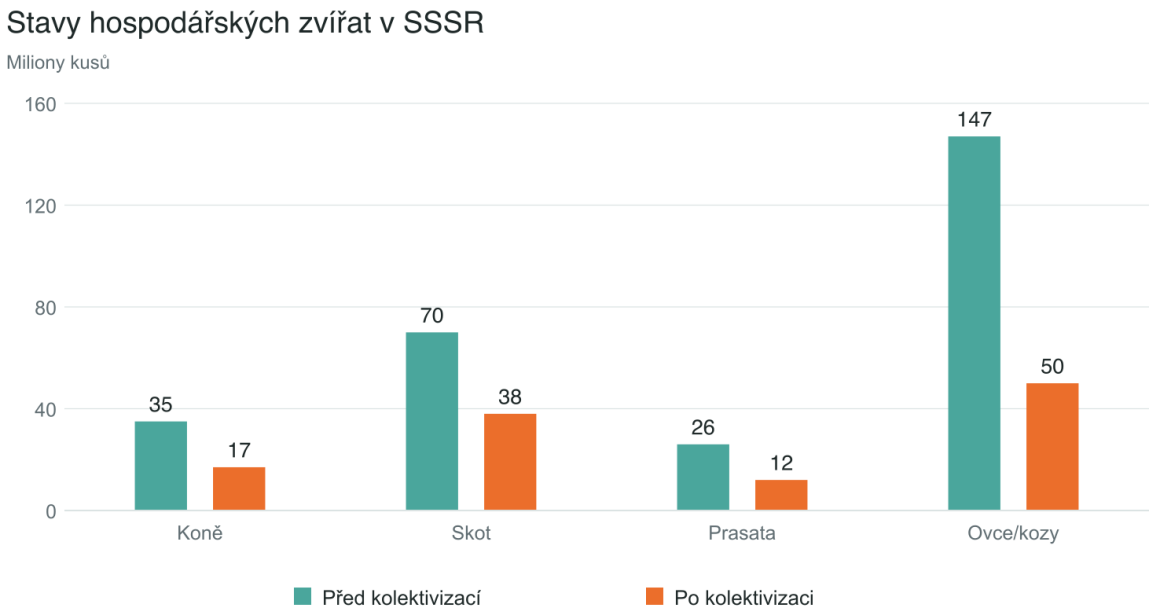

Zaokrouhlené údaje za celý Sovětský svaz, které Stephen Kotkin uvádí pro proměnu v letech 1928–1933; nejde o údaje pouze pro Ukrajinu. Časové vymezení jednotlivých řad se může lišit.

Zpráva pro Serga Ordžonikidzeho z 9. dubna 1932 popisovala hladomor, nedostatek osiva a vyhublý dobytek na západní Sibiři. Její autor Fejgin přičítal špatný stav zvířat především nedostatku krmiva a varoval, že oficiální statistiky situaci přikrášlují. Popisoval také osevní plány, které nebraly ohled na rozdíly mezi poli, přestože si funkcionáři uvědomovali nutnost změn. Varování před zničenou výrobní kapacitou a chybným plánováním kolovala ještě před vrcholem hladomoru.

Odzbrojení venkova

Bolševici si osobovali monopol na ozbrojenou sílu a slibovali přitom ochranu lidem, které odzbrojovali. Leninův dekret z 10. prosince 1918 ukládal civilistům a civilním institucím v sovětském Rusku odevzdat pušky, kulomety, revolvery, střelivo a šavle. Za ukrývání zbraní nebo odpor hrozil trest od jednoho do deseti let vězení. Připojený pokyn dovoloval schváleným členům komunistické strany ponechat si po jedné pušce a jednom revolveru: o tom, kdo směl zůstat ozbrojen, rozhodovala politická důvěra.

„Rolníku! Odevzdej své zbraně rudoarmějci. Lépe ochrání tebe, tvůj majetek i půdu.“ Plakát, 1919.

Na Ukrajině označilo prohlášení Všeukrajinského revolučního výboru z 22. ledna 1920 v oddílu 4 za svůj první vojenský úkol odzbrojení takzvaných kulackých a banditských živlů. Výslovně odsuzovalo ozbrojené ukrajinské venkovské obyvatelstvo spojené s Petljurou, Machnem či jinými hnutími. Vojenské komisariáty měly dosáhnout úplného odzbrojení plánovanými raziemi, odměnami za informace o ukrytých zbraních a nemilosrdným trestáním jejich zatajení. Cílem bylo zničit nezávislý ozbrojený odpor na venkově.

Kampaně pokračovaly po celá dvacátá léta. Během nepokojů provázejících kolektivizaci v letech 1929–1930 připisoval šéf ukrajinské politické policie Vsevolod Balyckyj dřívějšímu zabavování zásluhu na tom, že venkov zůstal „zcela odzbrojený“. Jeho hodnocení cituje archivní studie z roku 2024 na stranách 95–96. Šlo o úředníkovo tvrzení o úspěchu; tatáž studie zaznamenává nerovnoměrné provádění opatření i zbraně, které zůstaly ukryté. Odzbrojení přesto pomohlo vytvořit nerovnováhu mezi ozbrojenými rekvizičními oddíly a domácnostmi, jimž zabavovaly potraviny a majetek.

V červnu 1932 již vysocí funkcionáři sovětské Ukrajiny podávali zprávy o hladovění. V dopisech z 10. června Hryhorij Petrovskyj a Vlas Čubar líčili Stalinovu vedení nadměrné odvody. Hlad už byl naléhavou přítomnou skutečností, nikoli pouhým rizikem spojeným s příští sklizní.

Zákon ze 7. srpna 1932 propůjčil ochraně socialistického vlastnictví mimořádnou trestní sílu. Krádež majetku kolchozů a družstev mohla vést k popravě a konfiskaci; za polehčujících okolností hrozilo nejméně deset let vězení s konfiskací. Zákon platil v celém SSSR. Pro hladovějící rodinu se tak sebrání obilí na poli mohlo stát trestným činem s trestem zcela neúměrným množství získané potravy.

Varování nepřicházela jen od funkcionářů. V září 1932 protestoval kolchozník Jurko Švec, že povinné odvody jeho družstva nezanechají nic k jídlu. Uváděl, že vesnické vedení vyhrožuje těm, kdo vznášejí námitky, policií a bezpečnostní službou GPU. Členové mohli obdělávat pole, a přesto jim byla upřena jak jejich úroda, tak bezpečná možnost vzepřít se jejímu odebrání.

Usnesení ukrajinské strany z 18. listopadu 1932 podřídilo zásoby kolchozů odvodům, zastavilo zálohové výplaty v obilí v kolchozech, které neplnily dodávkové cíle, a povolilo pokuty splatné v mase. Zařazení na černou listinu znamenalo zastavení obchodu a dodávek zboží dotčeným hospodářstvím a vesnicím. Tato opatření omezovala přístup k potravinám a zároveň trestala jejich neodevzdání.

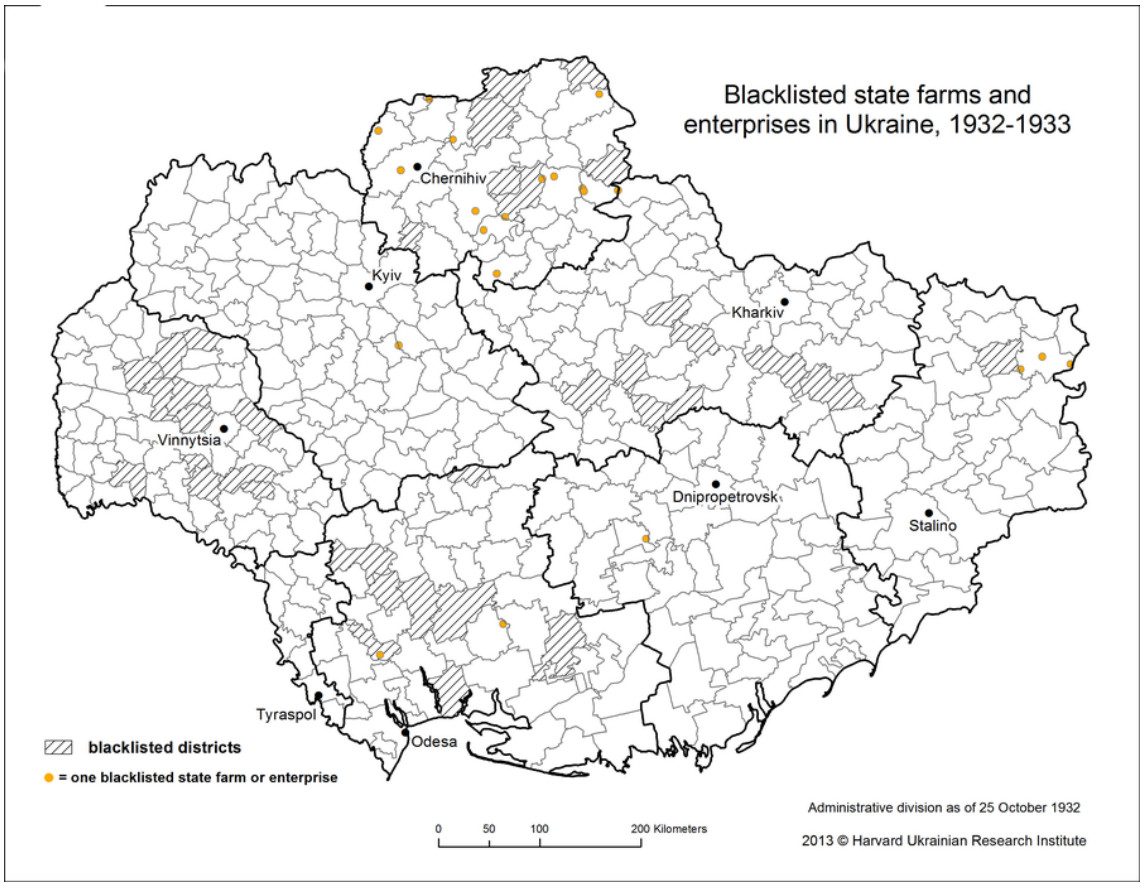

Státní statky a podniky na černé listině na Ukrajině, 1932–1933. Šrafování označuje okresy se státními statky zařazenými na černou listinu; oranžové body označují podniky. Mapa používá správní hranice z roku 1932. Harvard Ukrainian Research Institute, MAPA Digital Atlas of Ukraine.

Rekviziční oddíly prohledávaly domy a pátraly po obilí i jiných potravinách. Straničtí funkcionáři, politická policie a místní aktivisté přenesli kampaň do kuchyní, komor a domácích zásob. Rodiny se snažily potraviny skrývat, bránit jejich zabavení nebo hledat pomoc jinde, odhalení je však mohlo vystavit dalšímu trestu. Ztráta zeleniny, masa či brambor byla osudová i tam, kde už domácnosti neměly žádné obilí k odevzdání: přicházely tím také o poslední prostředky k přežití zimy.

Celosvazový výnos z 19. ledna 1933 nahradil smluvní výkup obilí pevně stanovenými povinnými dodávkami, přičemž závazky kolchozů se počítaly podle výměry v hektarech. Zakazoval svévolné místní zvyšování a sliboval výrobcům právo nakládat s obilím, které jim po splnění povinností zůstane. Dodávky státu však měly nadále přednost a obchod kolchozů s obilím závisel na splnění oblastních dodávkových plánů a doplnění zásob osiva. Nová pravidla se týkala sklizně roku 1933; rodiny, které už hladověly, musely nejprve přežít zbývající měsíce.

Dne 22. ledna 1933 Stalin a Molotov nařídili zabránit útěku rolníků z Ukrajiny a severního Kavkazu. Policie v cílových oblastech dostala pokyn příchozí zatýkat a po prověření je vracet. Opatření uzavřelo cestu k potravinám v době, kdy už byly domácí zásoby vyčerpány. Smrt mohla rodině hrozit jak při setrvání doma, tak při pokusu odejít.

„Hlad nutí rolníky odejít.“ Alexander Wienerberger, 1933; reprodukováno jako obrazová příloha 10 v knize Ewalda Ammendeho Muss Russland hungern? (1935).

Příděly potravin přesto pokračovaly, včetně sovětských půjček potravin a osiva Ukrajině. Memorandum z 15. března 1933 se zabývalo další pomocí v souvislosti s jarním osevem. Pokyn nemocnicím v Kyjevské oblasti[24] z 31. března 1933 požadoval více jídla pro zotavující se pacienty trpící hladem, aby se mohli rychle vrátit do práce. Příděly dostávaly také děti a na Krymu někteří staří invalidé. Taková pomoc mohla zachránit konkrétní příjemce, zatímco jiní k ní neměli přístup. Pokračoval i vývoz, byť proti roku 1931 výrazně poklesl. Rozdělování potravin mezi domácnosti, dělníky, rezervy, osivo a zahraniční prodej tak zůstávalo souborem rozhodnutí o tom, čí potřeby budou uspokojeny.

Uzavírání kostelů oslabilo také možnosti organizovat místní pomoc. Applebaumová připomíná, že ukrajinští kněží a církevní instituce pomáhali zajišťovat pomoc za hladomoru v roce 1921; jejich potlačení odstranilo nezávislá střediska pomoci. Jednotliví učitelé, místní úředníci a příbuzní přesto v letech 1932–1933 zachraňovali životy, někdy prostřednictvím škol, nemocnic a sirotčinců.[25]

Přežití některých rodin záviselo na příbuzných v zahraničí nebo na cennostech, kterých se mohly vzdát. Prodejny Torgsin prodávaly potraviny za cizí měnu a drahé kovy; peníze

[24] R. W. Davies, Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (Palgrave Macmillan, 2009), přepracované vydání, s. 220–223.

[25] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), kapitola 5, “Collectivization: Revolution in the Countryside, 1930”, s. 136 a kapitola 12, “Survival: Spring and Summer, 1933”, s. 269–270.

zaslané ze zahraničí bylo možné proměnit v nákupní poukázky. Snubní prsteny a rodinný majetek se stávaly platidlem za mouku. Lidé s potřebným majetkem či kontakty tak získávali potraviny a zároveň převáděli své prostředky na stát. Šlo o nerovnoměrně dostupnou cestu k přežití, odlišnou od mezinárodní humanitární pomoci a nepřístupnou těm, kdo neměli nic přijatelného na výměnu. V celém SSSR Torgsin v roce 1933 získal přibližně 45 tun ryzího zlata, téměř tolik, kolik vyprodukovaly sovětské zlaté doly. Pod tlakem vlády Torgsin v zimě roku 1933 dvakrát zdražil mouku, chléb a kroupy. Rodiny musely za stejné potraviny odevzdávat více majetku, a pomáhaly tak státu financovat industrializaci.

Dne 24. října 1932 si učitelka Oleksandra Radčenková zapsala, jak jí malá částka zaslaná ze zahraničí umožnila nakoupit potraviny v Torgsinu. Její deník popisuje také hladovějící děti a těla ponechaná u cest. Dopis Adama a Rosiny Ketterlingových z 23. dubna 1933, odeslaný z německé obce na jihu Ukrajiny, líčí smrt příbuzného a prosí o pomoc ze zahraničí. Adam pracoval na vinicích a hlídal budovu se zásobami potravin, zatímco jeho vlastní domácnost měla sotva co jíst.

Charkov, jaro–léto 1933: jeden muž leží mrtvý, sedící muž přihlíží umírání svého druha. Fotografie Alexandra Wienerbergera uchovaná na listu Innitzerova alba.

Oleksandra Radčenková, učitelka a autorka deníku, který uchovává každodenní zkušenost s hladomorem.

Prudký nárůst počtu úmrtí v první polovině roku 1933 následoval po tomto prohlubování strádání a omezování pohybu. Když zima ustupovala jaru, lidé s vyčerpanými zásobami museli stále přežít až do další sklizně. Hlad oslaboval schopnost pracovat, pečovat o děti a hledat pomoc. Úmrtí v rodině mohlo pozůstalým ještě více ztížit získávání potravy.

Rekonstrukce z roku 2015, která odhaduje 3,9 milionu úmrtí nad rámec běžné úmrtnosti v sovětské Ukrajině v letech 1932–1934, kombinuje sčítání lidu, evidenci narození a úmrtí a odhady migrace a koriguje neúplné či zkreslené záznamy.[26] Odhaduje počet úmrtí nad úroveň očekávanou bez krize; nejde o pouhé sčítání úmrtních listů s uvedenou smrtí hladem. Součet nezahrnuje nenarozené děti ani ztráty mimo republiku. Většina lidí zemřela na venkově, trpěla však i města. Tento počet úmrtí odpovídá přibližně 12,6 % z odhadovaných 31,4 milionu obyvatel republiky na začátku roku 1932. Utajení výsledků sčítání z roku 1937 a pronásledování jeho organizátorů dále ztížily poctivé veřejné vyčíslení populačních ztrát.

[26] Publikované odhady se liší podle oprav neúplných záznamů, předpokladů o migraci, vymezení území a způsobu započítávání nenarozených dětí. Regionální analýza Levchukové a kol. (2020) zachovává odhad přibližně 3,9 milionu úmrtí nad rámec běžné úmrtnosti v sovětské Ukrajině v letech 1932–1934.

Odhad nadúmrtnosti v sovětské Ukrajině

1932–1934 · odhadovaný celkový počet úmrtí: 3 942 500

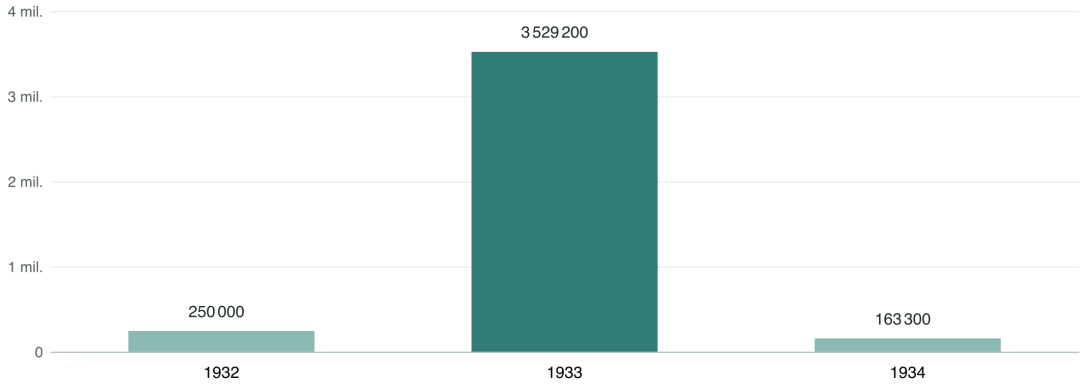

Zdroj: Rudnytskyi a kol. (2015), tabulka 6, s. 65.

Úmrtí nad úroveň očekávanou bez hladomoru; nenarozené děti nejsou zahrnuty.

Úmrtí nad rámec běžné úmrtnosti v sovětské Ukrajině, 1932–1934. Téměř devět desetin připadlo na rok 1933. Graf podle Rudnytského a kol. (2015), tabulka 6; nenarozené děti nejsou zahrnuty.

Ztráty způsobené hladomorem podle regionů

Ukrajina, 1932–1934 · Nadúmrtnost, v tisících osob

Hranice k 1. dubnu 1933

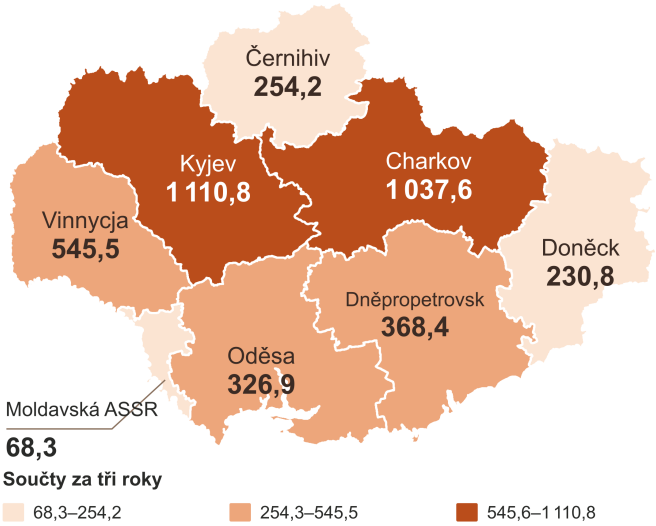

Součty za tři roky

68,3–254,2 | 254,3–545,5 | 545,6–1 110,8

Zdroj: MAPA · Ukrainian Research Institute, Harvard University

Původní mapa © 2018 The President and Fellows of Harvard College. Překresleno pro Vatnik Soup.

Nadúmrtnost v jednotlivých letech

Region	1932	1933	1934	Celkem
Kyjev	83,9	**991,5**	35,4	1 110,8
Charkov	46,9	**969,9**	20,8	1 037,6
Vinnycja	27,0	**497,3**	21,1	545,5
Dněpropetrovsk	20,6	**331,3**	16,5	368,4
Oděsa	19,6	**300,3**	7,0	326,9
Černihiv	17,6	**205,4**	31,2	254,2
Doněck	28,7	**175,2**	26,9	230,8
Moldavská ASSR	5,7	**58,2**	4,4	68,3

Zaokrouhlené odhady převzaté z původního zdroje.

Nadúmrtnost podle regionů v sovětské Ukrajině, 1932–1934, v tisících osob. Odstíny znázorňují součty za tři roky, tabulka roční údaje. Hranice k 1. dubnu 1933 včetně Moldavské ASSR. Překresleno podle dat MAPA a historických hranic Ukrajinského výzkumného ústavu Harvardovy univerzity.

„Hromadný hřbitov – moře dun.“ Alexander Wienerberger, 1933; reprodukováno jako obrazová příloha 20 v knize Ewalda Ammendeho Muss Russland hungern? (1935).

Vysvětlení vyžaduje také rozložení úmrtí. Andrej Markevič, Natalja Naumenková a Nancy Qian ve studii „The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33“ uvádějí **vyšší úmrtnost v oblastech s vyšším podílem etnických Ukrajinců před hladomorem, a to i mimo sovětskou Ukrajinu.** V jejich regionální analýze úmrtnost nesouvisela s produktivitou potravinové výroby. Tam, kde byl podíl Ukrajinců vyšší, však byly vyšší plánované i skutečné odvody a menší množství obilí ponechané na místě.

SVĚDECTVÍ PŘEŽIVŠÍ

„… neměli jsme žádné jídlo, jen vodu.“

Tamara Orlovová – vzpomínky z dětství na Holodomor

Vzpomínala na to, jak její rodina přišla o majetek a jak žila s matkou v komoře bez oken.

Úryvek ze vzpomínek: pramenná antologie HREC, s. 43. Zveřejněno v The Day v roce 2010; citace vychází z uvedeného anglického vydání.

Charkov, 1933. Fotografie a svědectví zachycují různé osoby.

Přežití neobnovilo ztracený svět. Děti přišly o rodiče, domácnosti se rozpadly a vesnice ztratily lidi, jejichž práce a péče je držely při životě. Vzpomínky na skrývání jídla, hledání pomoci a rozhodování o tom, co lze sdílet, přetrvávaly v rodinách ještě dlouho poté, co byla

veřejná diskuse umlčena. Ztráta moci nad vlastní úrodou se proměnila ve ztrátu příbuzných, sousedů i každodenního bezpečí, na němž stál život obce.

1.3 Vývoz obilí a priority státu

Potravinová bilance Markeviče, Naumenkové a Qian vyčísluje rekonstruovanou sklizeň obilí na 9,1 milionu tun. Stát odebral 4,2 milionu tun, takže na venkově zůstalo přibližně 4,9 milionu tun. Produkce se oproti 16,8 milionu tun v roce 1931 snížila, ale i menší sklizeň z roku 1932 by stačila k odvrácení hladomoru, kdyby byla rozdělena mezi obyvatele Ukrajiny.

Pokud by sklizeň zůstala k obživě venkovského i městského obyvatelstva Ukrajiny, připadalo by na každého asi 0,79 kg obilí denně, zatímco studie odhaduje potravinovou potřebu na 0,78 kg. **Ukrajina v roce 1932 vyprodukovala dostatek potravin, aby bylo možné hladomoru předejít.** Po odvodech však na venkově zůstávalo pouze 0,54 kg na osobu a den, zhruba o 30 % méně, než činila tato potřeba. Autoři také zjišťují, že zbytek SSSR vyprodukoval dostatek potravin pro vlastní obyvatelstvo i bez obilí z Ukrajiny.[27] Úplný abstrakt a bibliografický údaj jsou uvedeny v oddílu 2.3.

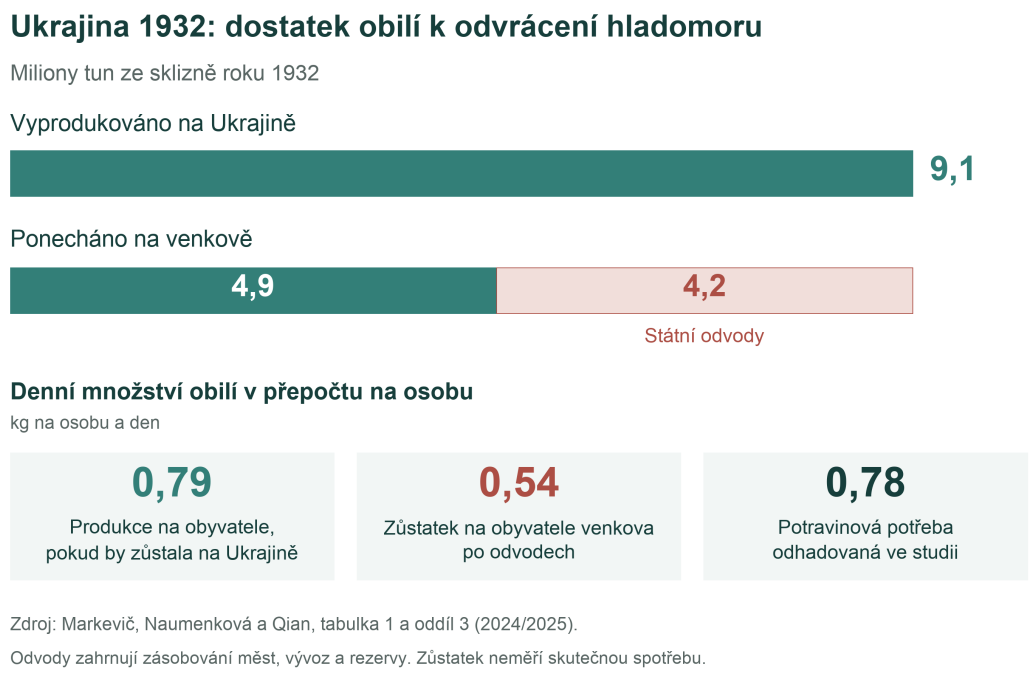

Ukrajinská sklizeň obilí z roku 1932 a množství ponechané na venkově po státních odvodech. Zůstatek zahrnuje i osivo a neměří skutečnou spotřebu. Zdroj: Markevič, Naumenková a Qian, tabulka 1.

[27] Markevič, Naumenková a Qian, „The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33“, oddíl 3, tabulka 1; předběžné časopisecké vydání odkazované autorkou, s. 8–10. Rekonstruovaná produkce roku 1932 činí 9,1 milionu tun a odvody 4,2 milionu; zůstatek přibližně 4,9 milionu tun je vypočten z těchto zaokrouhlených údajů. Odvody zahrnují zásobování měst, vývoz a rezervy: neměří množství obilí odvezené z Ukrajiny a nelze je přičítat k vývozům. Tabulka 1 uvádí 0,791 kg vyprodukovaného obilí na obyvatele a den a 0,538 kg zůstatku na obyvatele venkova; text odhaduje potravinovou potřebu na 0,778 kg podle oficiálních kalorických norem a demografického složení. Jde o různé populační základy. Zůstatek zahrnuje osivo a není pozorovanou spotřebou; bilance nezahrnuje nesystematicky doložené zpětné příděly a pomoc ani neodečítá ztráty při skladování a dopravě. Autoři probírají tato omezení i dostupnost dalších potravin. Níže uvedený vývoz celého SSSR za kalendářní roky je samostatnou řadou, nikoli vývozem ukrajinské sklizně z roku 1932.

Sovětský svaz dál vyvážel zemědělské produkty, zatímco lidé hladověli. Dokládají to i jeho vlastní zveřejněné statistiky. Statistická příručka *СССР в цифрах* (*USSR in Figures*)[28] z roku 1935, s. 574–575, uvádí v kategorii „Хлебные культуры“ – obilniny – vývoz 4 846 024 tun v roce 1930, 5 182 855 v roce 1931, 1 819 114 v roce 1932 a 1 771 364 v roce 1933. Jde o údaje za celý Sovětský svaz, nikoli o vývoz připsaný konkrétně Ukrajině, a kategorie zahrnuje více než jen pšenici.

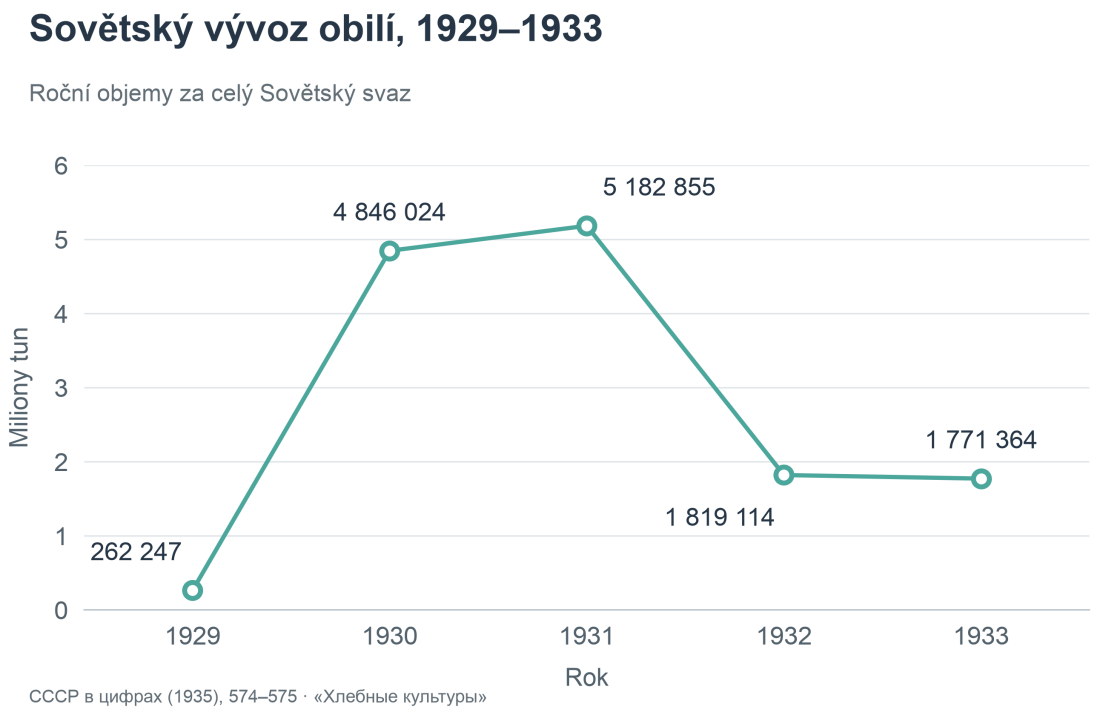

Sovětský vývoz obilí, 1929–1933: roční objemy za celý Sovětský svaz v tunách. Body představují pět kalendářních let a jsou spojeny přímými úsečkami.

Vývoz tedy po roce 1931 prudce poklesl, pokračoval však i během katastrofy v letech 1932–1933. Záleží na obou skutečnostech. Klesající celkový vývoz se nevylučuje s odebíráním potravin, které konkrétní domácnosti zoufale potřebovaly. Roční součet vývozu zároveň neříká, kdy zásilka odešla, odkud pocházel její obsah ani které hladovějící obce ji mohly dostat.

[28] ЦУНХУ Госплана СССР, *СССР в цифрах* (Москва, 1935), s. 574–575.

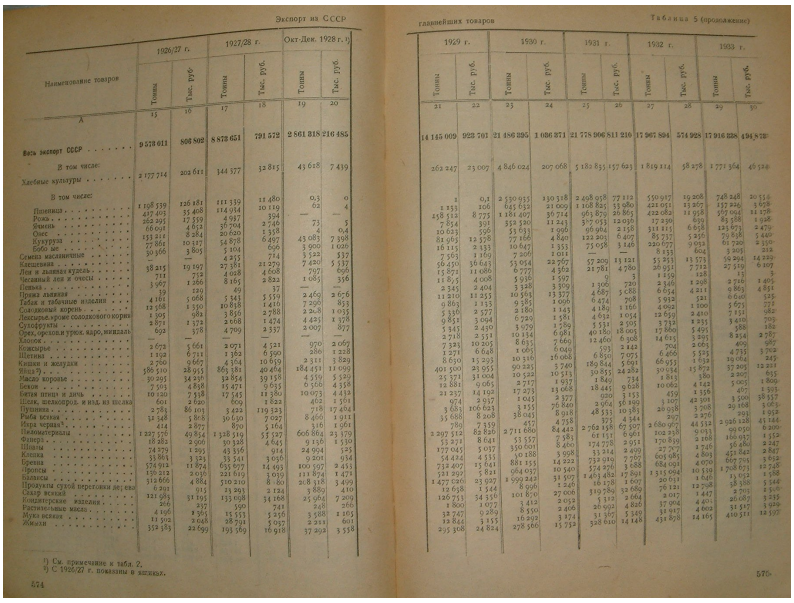

Vývoz obilí v oficiálních sovětských statistikách: dvoustrana z СССР в цифрах (1935), s. 574–575. Řádek „Хлебные культуры“ uvádí množství v tunách; vedlejší sloupec peněžní hodnotu.

Zahraniční prodej byl součástí širšího zápasu o zemědělské zdroje. V projevu z 9. července 1928 o industrializaci a obilním problému Stalin označil odčerpávání prostředků ze zemědělství za zdroj financování průmyslu. Dovoz strojů a odborných znalostí bylo třeba platit a o potraviny soupeřila i rostoucí města a průmyslové projekty.[29] Důraz na rozvoj průmyslu však neurčoval, kolik lze výrobcům bezpečně odebrat, ani neospravedlňoval zbavení prostředků k přežití.

Zahraniční nákupy sloužily také rozšiřování sovětské vojenské moci. Vedle hotových strojů získával SSSR projekty továren, vybavení, výrobní práva a technickou pomoc. Smlouva, kterou Amtorg uzavřel 28. dubna 1930 s americkou společností U.S. Wheel Track Layer Corporation, například počítala se dvěma tanky Christie, právy k jejich výrobě a technickou pomocí při výrobě v Sovětském svazu.[30]

Vývozní příjmy byly důležité také pro platby za dřívější nákupy. V říjnu 1931 politbyro spojilo sovětské zakázky v Německu s možnostmi sovětského vývozu a upozornilo, že platby splatné v roce 1932 nejsou dostatečně zajištěny. V lednu 1934 lidový komisariát zahraničního

[29] Politbyro ÚV VKS(b), *Директивы к переговорам с Германией о расширении советского экспорта*, schváleno 15. října 1931, body 2–4 (RGASPI, f. 17, op. 162, d. 11, l. 29); Lidový komisariát zahraničního obchodu SSSR (NKVT), *Внешне-торговая политика СССР*, memorandum z 12. ledna 1934, oddíl III, „Германия“ (RGAE, f. 413, op. 12, d. 1366, ll. 16–17). Směrnice spojují sovětské objednávky v Německu s možnostmi vývozu; memorandum popisuje zaručené úvěry a dodávky podle dříve zadaných objednávek.

[30] U.S. Wheel Track Layer Corporation a Amtorg Trading Corporation, smlouva z 28. dubna 1930, preambule a §§ 1, 9–10; ruský archivní opis přepsaný na T-34 Inform (RGVA, f. 31811, op. 1, d. 374, l. 5–6). Smlouva stanoví dodání tanků, práva k jejich výrobě na území SSSR a technickou pomoc. Širší průmyslový a vojenský kontext viz Piotr R. Frankowski, *The Secret Red Alliance: How the Soviet Union Planned to Use Germany to Take Over the World*, kap. XX, XXII a XXIV–XXV (připravuje se k vydání).

obchodu uvedl, že zařízení objednaná v letech 1930–31 přicházela ještě v roce 1932 a že německé dodávky z roku 1933 zahrnovaly objednávky z let 1931–32.[31] Obilí bylo jedním z několika zdrojů zahraničních příjmů; tato finanční souvislost nedokládá, že konkrétní zásilky obilí zaplatily konkrétní zbraně.

Vývoz je proto nutné posuzovat společně s odvody, domácím rozdělováním, rezervami, osivem a tím, kdy a komu byla poskytnuta pomoc. Tuna vykázaná jako vývoz byla tunou, která nezůstala hladovějící domácnosti. Faktickou otázkou je, jak úřady rozdělovaly zdroje v době narůstajícího hladu; otázka odpovědnosti se týká také toho, co věděly a jaké možnosti jim zbývaly.

1.4 Co věděl svět a jak jednal

Důkazy o hladomoru pronikaly do zahraničí v době, kdy lidé ještě umírali. Sovětské úřady bránily vyšetřování a katastrofu popíraly, hranice však překračovaly zprávy, dopisy i výzvy. Je proto třeba rozlišovat tři otázky: jaké informace se dostaly na veřejnost, co zahraniční vlády věděly neveřejně a co byly ochotny udělat. Zahraniční vlády a instituce dostávaly důkazy také cestami nezávislými na tisku.

Na poplach se snažili bít sami Ukrajinci. Dopis Ukrajinské národní rady v Kanadě premiérovi R. B. Bennettovi z 2. října 1933 popisoval zoufalé dopisy přicházející do Kanady. Dne 26. září se styčný výbor mezinárodních ženských organizací obrátil na předsedu Rady Společnosti národů Johana Mowinckela s výzvou k zásahu kvůli sovětské Ukrajině. Příbuzní obětí a jejich zastánci žádali odpověď; nečekali, až jejich utrpení objeví zahraniční pozorovatelé.

[31] Politbyro ústředního výboru VKS(b), *Директивы к переговорам с Германией о расширении советского экспорта*, schváleno 15. října 1931, § 2(a), (c) (RGASPI, f. 17, op. 162, d. 11, l. 29); lidový komisariát zahraničního obchodu SSSR (NKVT), *Внешне-торговая политика СССР*, memorandum z 12. ledna 1934, oddíly I a III, „Германия“ (RGAE, f. 413, op. 12, d. 1366, l. 1–26; pododdíl o Německu, l. 16–17). Oddíl I rozlišuje objednávky a dodávky a označuje zajištění platební schopnosti po velkých objednávkách z let 1929–31 za ústřední úkol; oddíl III uvádí německé dodávky z dřívějších objednávek.

Mykola Lemyk: upozornit svět na hladomor

Dne 21. října 1933 Mykola Lemyk, mladý člen Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN), zastřelil Oleksije Majlova, úředníka sovětského konzulátu ve Lvově. Lvov tehdy ležel v Polsku. OUN atentát naplánovala jako protest proti hladomoru v sovětské Ukrajině.

Lemyk se vzdal polské policii, aby mohl u soudu vysvětlit politický účel činu a upozornit na hladomor. Jeho proces přitáhl pozornost tisku v Haliči i v zahraničí; byl odsouzen na doživotí. Případ dokládá snahy prolomit sovětské mlčení zvenčí.[32]

Mykola Lemyk.

[32] K odporu proti cenzuře a vynucenému mlčení za komunistické vlády viz Vatnik Soup, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, studie z řady Historická paměť (leden 2027). Připravuje se.

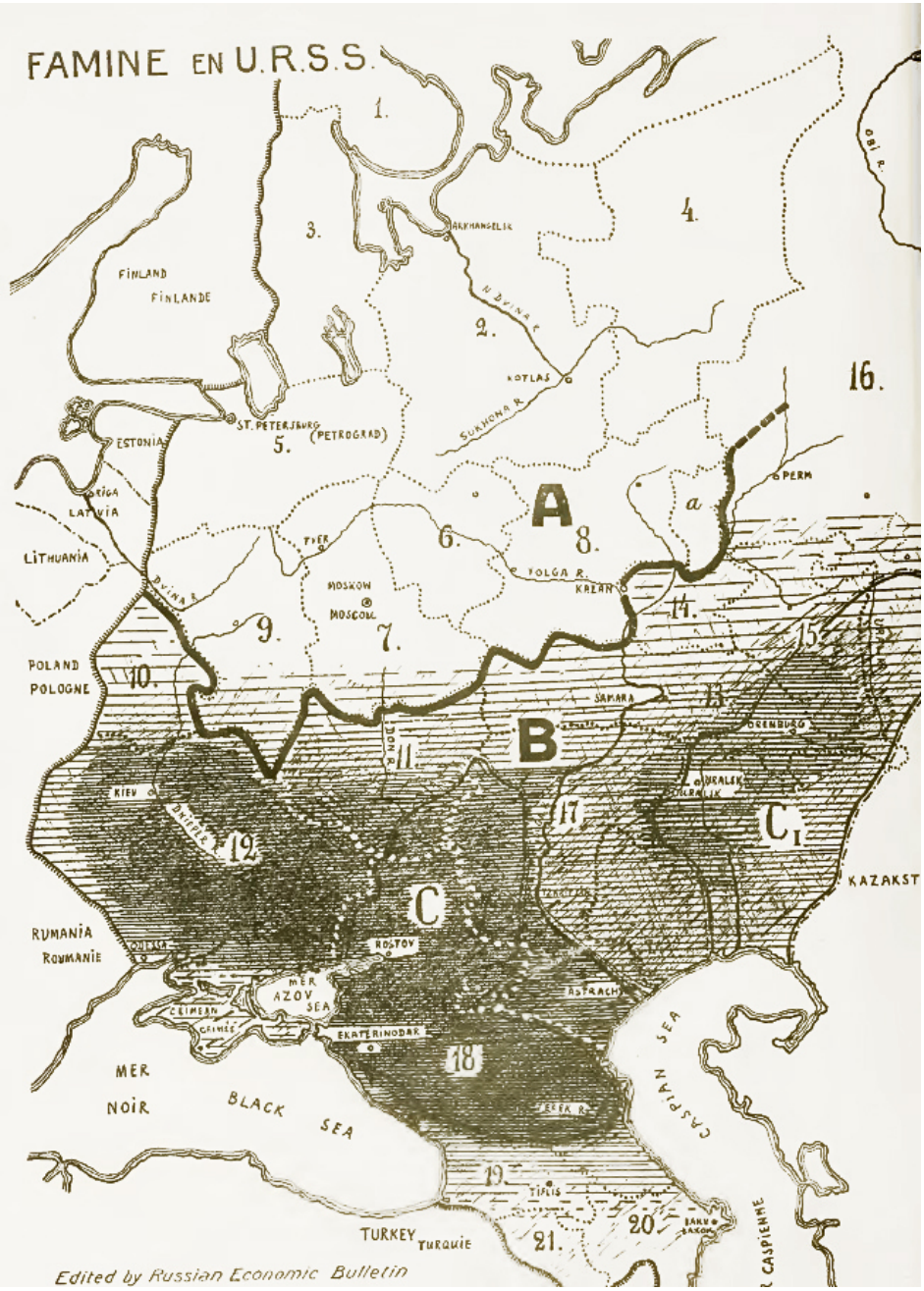

Famine en U.R.S.S., mapa vydaná s knihou A. Markoffa Famine in USSR (Paříž, 1933). A: oblasti spotřebovávající obilí; B: oblasti produkující obilí; C: bývalá území donských, kubáňských a těreckých kozáků; C_1: území uralských a orenburských kozáků. Husté šrafování označuje oblasti popsané jako nejhůře zasažené hladomorem. Mapa zachycuje evropskou část SSSR s Kavkazem; nejde o úplnou mapu sovětského hladomoru.

Oficiální výklad zpochybňovalo i nezávislé zpravodajství. Berlínské prohlášení Garetha Jonese z 29. března 1933 představilo jeho poznatky z cesty mezinárodnímu publiku. Březnové články Malcolma Muggeridge v *Manchester Guardian* popisovaly hladovění na Ukrajině a severním Kavkaze. V pozdější odpovědi Durantymu[33] Jones uvedl několik druhů důkazů: rozhovory ve vesnicích, rolníky, kteří museli opustit domovy, dopisy, diplomaty, novináře a technické odborníky. Jejich zprávy se lišily přístupem i metodou, existence cenzury však neznamenala, že nezávislé zjišťování bylo nemožné.

[33] K Durantyho odpovědi Jonesovi a následné výměně viz oddíl 1.5, „Duranty, předchůdce vatniků“.

Cesta kanadské novinářky Rhey Clymanové po Ukrajině a severním Kavkaze v roce 1932 poskytla další cestu, jak dostat svědectví vesničanů ke čtenářům v zahraničí. Její reportáž v *Toronto Evening Telegram* z 16. května 1933 popisovala rodiny připravené o jídlo a dobytek i vesničany, kteří ji prosili, aby předala výzvu Kremlu. Text vyšel v nejsmrtelnějších měsících hladomoru, líčil však poměry, které zažila o rok dříve.

Pětidílný seriál Williama Henryho Chamberlina v *Manchester Guardian* z října 1933 po jeho cestě po Ukrajině a severním Kavkaze uznával mimořádnou úmrtnost, přesto stále dával prostor sovětským vysvětlením. Když Chamberlin opustil Moskvu, jeho článek v *Christian Science Monitor* z 29. května 1934 popsal přeživší, jejichž svědectví odporovalo oficiálnímu popírání, a představil hladomor jako nástroj politiky. Cenzura a snaha zachovat si přístup mohly omezovat, co korespondent zveřejnil, i když sám viděl zkázu způsobenou hladomorem. Jeho otevřenější odsouzení se ke čtenářům dostalo až po vrcholu umírání.

Series on "Tammany's Poor Relations" Continues Today on Pa

NIGHT EDITION ★ ★ ★ ★ ★ Wall Street Closing Prices

New York Evening Post

NIGHT EDITI ★ ★ ★ ★ Wall Street Closing

THREE 3 CENTS — WEDNESDAY, MARCH 29, 1933 — THREE

FAMINE GRIPS RUSSIA, MILLIONS DYING, IDLE ON RISE, SAYS BRITON

Gareth Jones, Lloyd George Aid, Reports Devastation

TOURS FARM AREAS, FINDS FOOD GONE

Assets Reds Arrest British to Check Public Wrath—Peasants "Wait for Death"

FRANCE HAS BIG DEFICIT

GAMBLING TO COME BACK

INSURANCE SAFE BLASTED

S. R. THOMPSON RESIGNS

EXECUTION TOO EXPENSIVE

WOULD BAN FREE LUNCH

CUTS IN VETERAN BENEFITS MAPPED

REICH JEWS ASK END OF PROTESTS

Nazi Boycott Order Puts Victims in Paris — Pupils Barred From Schools

LEHMAN PLEA ON BEER BILL STIRS STORM

Both Parties in Both Houses Launch Bitter Attack

GOVERNOR BLAMES LOBBYISTS' 'SWARM'

To Appeal to Legislature Says Sollitzer Intends Measure Repeal

ROOSEVELT DEMANDS U CONTROL NEW SECURITI MESSAGE HITS DISHONES

LA GUARDIA SEEKS MAYORALTY AGAIN

Plans Independent Race, With Demand for Full Control of Estimate Board

Summary of the Securities Bill as Submitted by Roosevelt

WASHINGTON, March 29 (A. P.)—Following is an analysis of the proposed Federal security act submitted to Congress today by President Roosevelt. The analysis was prepared by Burton Thompson, one of its framers and a former member of the Federal Trade Commission.

"The Federal securities act is a bill to provide for the furnishing of information and the supervision of trade in investment securities in interstate commerce.

"Sections 1 and 2 contain the title of the bill and certain definitions as the following subjects: 'Security,' 'Person,' 'Sale,' 'Issuer,' 'Commission' (meaning the Federal Trade Commission, which is to have jurisdiction under the bill), 'Interstate Trade' and 'Interstate Commerce.'

"Requirements Set Forth

"Section 3 sets forth certain requirements in the matter of the sale and advertisement of securities in interstate commerce and forbids such sale or advertisement until certain information shall have been filed with the Commission. This section covers the subjects of—

"(A) The sale or offer to sell domestic securities in interstate commerce;

"(B) The advertisement of domestic securities through interstate medium, including not only newspapers, circulars and magazines but also radio;

"(C) The physical transportation of domestic securities across State lines;

"(D) The sale or offer to sell by persons or corporations of the securities of Foreign Governments in the United States.

Sponsors Sign Statement

"Section 4 provides that the promoters, principal officers and directors of corporations shall sign the statement, except in the case of securities issued by foreign Governments, when the statement shall be signed by persons in the United States negotiating or underwriting the loan for the sale in the United States.

"Section 5 designates the information required in the statements to be filed with the Commission and consists of (A) Information regarded of importance [illegible] problems and (B) information required concerning foreign Government securities.

"In the case of domestic securities it requires the names of the issuers of the stock, promoters, trustees, [illegible] the amount of paid-up capital, the numbers and types of shares with the description of their respective voting rights, dividends, profits, the amount of funded debt, a balance sheet showing a detailed list of assets and liabilities, a statement of the amount of the issuers' income, expenses and fixed charges during the preceding fiscal year; the plan of distribution of the securities to be offered here.

"A fee of one one-hundredth of 1 per cent of the value of the securities will be charged for registration with the Commission.

"Section 6 empowers the Commission to revise the registration of domestic securities. Some of the grounds stated are insolvency of the issuer, violation of the act, previous re-

Rule Over F sues Offere cluded i

BILL GIVEN A TO SENA

Quick Passage dent to Submi change Mea

New York Evening Post, 29. března 1933: výřez z titulní strany se zprávou o Jonesově varování. Údaj o úmrtích v titulku patří k dobovému zpravodajství; nejde o demografický odhad.

Otázka, zda lze hospodářské vztahy využít k získání humanitárních ústupků, zaznívala již tehdy. V Dolní sněmovně 5. července 1933 vévodkyně z Athollu hovořila o hladomoru na Ukrajině a v dalších sovětských oblastech a zpochybňovala vyhlídku na zisky z levných sovětských potravinových dovozů. Vyzvala vládu, aby další úvěry podmínila opatřeními ve prospěch obyvatelstva včetně možnosti ponechat rolníkům potraviny. Její vystoupení dokládá, že katastrofa i možný hospodářský tlak byly předmětem veřejné debaty už během hladomoru.

Také výzva kardinála Theodora Innitzera zveřejněná 19. srpna 1933 požadovala pomoc a nabádala ty, kdo rozšiřovali hospodářské vztahy se SSSR, aby usilovali o humanitární doložku. Navrhoval využít těchto vztahů k zajištění přístupu humanitární pomoci. Tou dobou už vrchol úmrtí z jara a počátku léta pominul.

Pomoc vyžadovala kromě peněz a potravin také přístup. Sovětské popírání pomáhalo udržovat odmítání mezinárodní pomoci: připuštění nezávislé operace by odhalilo poměry, které úřady skrývaly. Velká mise ARA z let 1921–1923 neměla na Ukrajině v letech 1932–1933 obdobu. Soukromé peněžní zásilky a nákupy přes Torgsin představovaly jiné cesty, závislé na prostředcích a kontaktech, které mnoha hladovějícím domácnostem chyběly. Sovětské obstrukce a neochota zahraničních vlád vyvíjet tlak byly dvě odlišné překážky, třebaže se navzájem posilovaly.

Obchodní zapojení mezitím vytvořilo jinou soustavu vztahů. Americké stroje, projekty továren, inženýrská práce a technické znalosti přispívaly k sovětské industrializaci; konkrétním příkladem jsou smlouvy Forda a Kahna. Průmyslová spolupráce byla obchodní činností, odlišnou od humanitární pomoci. Přítomnost zahraničních odborníků však zároveň vytvářela možné informační kanály. Odpovědnost je nutné posuzovat podle toho, co jednotliví účastníci věděli a co mohli ovlivnit.

Montážní linka v moskevském závodě Ford, 6. listopadu 1930. Dohoda z roku 1929 zapojila do sovětské industrializace projekty továren Ford a jeho technický personál.

Dne 10. července 1933 italský konzul v Charkově Sergio Gradenigo podal zprávu o hladomoru a nemocech velvyslanectví v Moskvě a na vědomí ministerstvu zahraničí. Jeho dřívější depeše z 31. května předpovídala, že vylidnění a ruské osídlování přinesou rusifikaci Ukrajiny, současně však opakovala antisemitská obvinění. Dne 2. září fašistická Itálie podepsala se SSSR pakt přátelství, neútočení a neutrality. Zprávy o hladovění a diplomatické sbližování existovaly vedle sebe; ideologické nepřátelství vůči komunismu nebránilo jednání se sovětským státem.

Spojené státy uznaly Sovětský svaz 16. listopadu 1933. Roosevelt sledoval mimo jiné obchodní příležitosti a omezení japonské expanze v Asii. Tyto zájmy existovaly nezávisle na Durantyho zpravodajství. Uznání postavilo tyto diplomatické priority vedle důkazů o ukrajinském utrpení, na něž se stále nedostávalo přiměřené odpovědi.

Duranty měl také přímý přístup k Rooseveltovi. Jejich setkání v Albany v červenci 1932 se uskutečnilo v době, kdy byl Roosevelt guvernérem a prezidentským kandidátem. Dobová zpráva v *Time* popisuje dlouhou konzultaci. Durantyho autorita tak mohla působit nejen na čtenáře novin, ale i na politické představitele.

Finanční jednání ukazují, kolik otázek byl Roosevelt ochoten ponechat nevyřešených. Memorandum z 15. listopadu 1933 počítalo s platbou mezi 75 a 150 miliony dolarů, financovanou dodatečnou úrokovou přirážkou k americkým půjčkám či úvěrům SSSR, a se zrušením ostatních nároků. Přesná částka zůstala otevřená. V červenci 1934 náměstek ministra zahraničí R. Walton Moore uváděl nároky přesahující 600 milionů dolarů a popsal jednání jako ztroskotaná. Diplomatické uznání už bylo uděleno. Šlo o navrhované ústupky, nikoli o uzavřenou dohodu o splácení. Obchodní a strategické cíle přinesly diplomatický výsledek, aniž byly předem zajištěny finanční plnění nebo humanitární pomoc.

Arthurdale a přitažlivost společenského experimentu

Projekt Arthurdale v Západní Virginii, který podporovala Eleanor Rooseveltová, vyrostl ze stejného hledání východisek z hospodářského rozvratu v době velké krize. Federální vláda koupila pozemky v roce 1933; první rodiny přišly v roce 1934. Celkem 165 usedlostí spojovalo rodinné pozemky s družstevními podniky, školstvím a veřejnými službami. Osobní angažovanost Eleanor z něj pomohla učinit známý pokus o plánovaný komunitní život.

Domy v Arthurdale, červen 1935.

Zájemci o Arthurdale hledali domov a obživu. Nadšení kolem projektu ukazuje naději vkládanou do záměrné přestavby společnosti. V části americké levice nesla sovětská industrializace ještě větší příslib úniku z krize kapitalismu. Americký novinář Louis Fischer tuto sympatii otevřeně vyjádřil v článku pro *The Nation* z roku 1935: zdánlivý úspěch sovětského experimentu byl zdrojem politické víry. Jakmile se tato víra stala závislou na výsledku, mohly být zprávy o utrpení přijímány jako útoky na samotnou naději.

Statistiky a víra v sovětský experiment

Oficiální statistiky pomáhaly dát této naději zdání měřitelného úspěchu. Ve zprávě ze 7. ledna 1933 Stalin tvrdil, že národní důchod od roku 1928 vzrostl o 85 % a že se materiální podmínky dělníků a rolníků rok od roku zlepšují.

Statistiky a víra v sovětský experiment (pokračování)

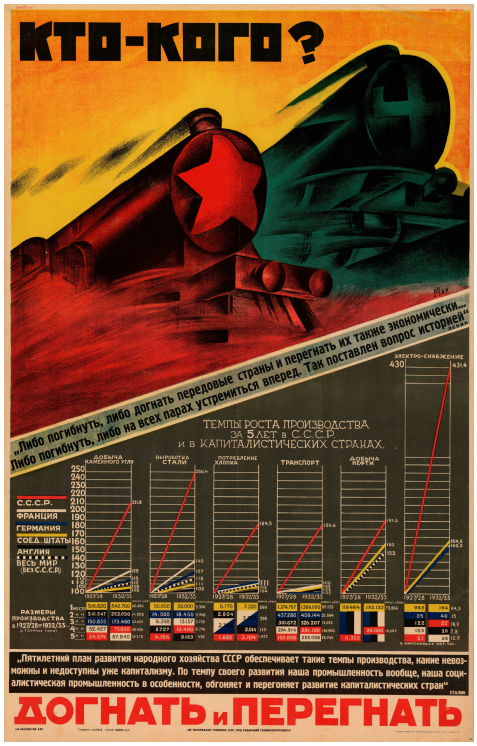

Hodnocení první pětiletky od Marka Harrisona připisuje většinu vykázaného zvýšení národního důchodu nepřiznanému zdražování a dalším statistickým zkreslením. Nové průmyslové kapacity vznikaly současně s poklesem spotřeby a masovým hladověním.[34]

Politická přitažlivost spočívala v tom, co měla čísla zdánlivě dokazovat: zatímco kapitalistická hospodářství procházela krizí, plánování jako by přinášelo jinou budoucnost. Proto záleželo na volbě měřítek. Průmyslová výroba mohla růst, zatímco rolníci přicházeli o přístup k potravinám; zdánlivé potvrzení správnosti experimentu záviselo na tom, které výsledky se započítaly a čí ztráty se vynechaly.

„Kdo s koho? Dohnat a předehnat", 1929. Vlastní výroba každé země v roce 1927/28 má hodnotu indexu 100. Grafy porovnávají předpokládaný procentní růst do roku 1932/33 z různých absolutních výchozích hodnot. Ani správné údaje by nedokládaly, že rychlejší růst znamená předstižení soupeřů sovětskou výrobou. Heslo, závodící vlaky a vysoké červené čáry tento dojem podporují.

Britské diplomatické depeše z 5. března a 17. července 1933 popisovaly poměry na Kubáni a Ukrajině včetně zpráv o úmrtích hladem a opuštěných vesnicích. Pozdější britská debata zvlášť ostře ukazuje rozdíl mezi vědomostí a činem. Ve Sněmovně lordů 25. července 1934 se lord Ponsonby postavil proti parlamentnímu zkoumání vnitřních záležitostí cizích států a obrátil pozornost k chudobě v Británii, hladomorům v Indii a poměrům ve Spojených státech. Tím důkazy z Ukrajiny nijak nevyvrátil.[35] V téže debatě vládní mluvčí hrabě Stanhope přiznal, že velkou část předložených informací zná, a uvedl, že jediným dostupným materiálem, který jim odporuje, je oficiální sovětská propaganda, neslučitelná s ostatními prameny. Přesto odmítl poskytnout podklady k diskusi. Rozprava se odehrála až po hladomoru, ukazuje však, jak se informovanost mohla snášet s odporem k veřejnému jednání.

Mezinárodní selhání tak bylo složitější než úspěšný podvod na neinformovaném světě. Varováním bylo možné bránit, nevěřit jim, zlehčovat je nebo je podřídit jiným cílům. Popírání mohlo lidem pomáhat vyhnout se důsledkům informací, s nimiž se již setkali.

[34] Harrisonova studie o skryté inflaci v sovětských průmyslových statistikách popisuje pobídky, jež podniky vedly ke snaze získat vysoké plánové ceny, díky nimž se výrobní cíle vyjádřené v rublech plnily snáze. Zaznamenává také shora vydaný zákaz snižovat výsledky, jakmile byly veřejně oznámeny. Zkreslování měření a politická ochrana se tak mohly navzájem posilovat.

[35] Raný příklad *whataboutismu*. Viz Vaťácký vývar, *Debunk of the Day 4: Whataboutism*, 1. února 2026.

1.5 Duranty, předchůdce vatniků

Durantyho zpravodajství ukazuje, jak mohla zdánlivá nezávislost propůjčit výkladu režimu autoritu v zahraničí. Pomáhal také zakrývat jedno z nejhorších masových zabíjení dvacátého století – genocidu Holodomoru – přímo v době, kdy probíhala. Postavení zkušeného zahraničního korespondenta a držitele Pulitzerovy ceny dodávalo jeho veřejnému ujišťování věrohodnost.

Dnešní přirovnání k *předchůdci vatniků* se týká určitého jednání: zahraniční komentátor propůjčuje autoritu odborníka výkladu, který režim upřednostňuje, a přitom zlehčuje svědectví, jež mu odporují. Podobně Gorkij vložil svou literární prestiž do oslavy nucené práce propagandistickou knihou o Bělomořském kanálu z roku 1934 (viz rámeček v oddílu 2.5.2). Durantyho zveřejněné texty lze zkoumat bez předpokladu, že byl placeným sovětským agentem. Cenzura, závislost na přístupu, ideologické sympatie, obhajování režimu a tajné získání ke spolupráci jsou různé vztahy.

V článku „Russians Hungry, But Not Starving“, zveřejněném 31. března 1933, Duranty uznával úmrtí související s podvýživou, ale popíral hladomor. Zpochybňoval Jonesovy důkazy a spojoval zprávy o hladomoru s mylnými předpověďmi zhroucení sovětského režimu. Přežití vlády však vypovídá jen málo o tom, zda lidé, jimž vládne, umírají hladem.

Ještě výmluvnější je, že článek spojoval **zlehčování utrpení s jeho ospravedlňováním**. Duranty použil

Portrét zveřejněný v roce 1919.

minivývar zdarma

Walter Duranty

V dnešním Vaťáckém vývaru představujeme **Waltera Durantyho**, novináře britského původu. Proslul především Pulitzerovou cenou za zpravodajství ze Sovětského svazu – a popíráním Holodomoru v době, kdy miliony Ukrajinců umíraly hladem.

Narodil se v Liverpoolu v roce 1884, studoval na Cambridgeské univerzitě a stal se moskevským korespondentem *The New York Times*. Jeho Pulitzerova cena z roku 1932 ocenila reportáže vydané v roce 1931.

V reportáži z března 1933 zlehčoval očité svědectví Garetha Jonese jako „poplašnou zprávu“; připouštěl úmrtí z podvýživy, ale popíral hladomor.

O několik měsíců dříve uklidňoval čtenáře tím, že si Rusové „utáhli opasky“. Hladovění představoval jako strádání, které lidé zvládnou přečkat, zatímco sovětský pokrok pokračuje.

Jeho nechvalně známé přirovnání k omeletě a vejcím ospravedlňovalo oběti režimu. Popírání a ospravedlňování se posilovaly: nejprve utrpení zlehčit, poté je omluvit jako cenu za budování socialismu.

The New York Times jeho Pulitzerovu cenu nikdy nevrátily. V roce 2003 ji výbor Pulitzerovy ceny odmítl odebrat.

přirovnání k omeletě a srovnal bolševickou lhostejnost k obětem socialistické přeměny s ochotou generálů obětovat vojáky. Argument nabízel dvě obhajoby zároveň: katastrofa byla údajně zveličená a současně se oběti normalizovaly jako cena projektu. Přežití lidí se podřizovalo výsledkům režimu. Jeho výklad tak dodával nejen důvod pochybovat o rozsahu utrpení, ale i zdůvodnění, proč je tolerovat.

Právě tímto morálním problémem se později zabýval Hayek v kapitole X knihy *The Road to Serfdom* (1944), „Why the Worst Get on Top“[36]. Jeho argument se týká institucí, které odměňují bezohlednost, když kolektivní cíl převáží nad omezeními toho, jak lze s lidmi zacházet. Durantyho obhajoba ukazuje, jak mohl vnější pozorovatel pomáhat činit tuto bezohlednost přijatelnou. Tvrzení, že velká přeměna vyžaduje oběti, také nechávalo její vůdce rozhodovat, čí životy lze obětovat.

Hayek a The Road to Serfdom, 1944

Friedrich August von Hayek (1899–1992) byl britský ekonom a politický myslitel rakouského původu. Vystudoval ve Vídni a v letech 1931–1950 vyučoval na London School of Economics. Knihu *The Road to Serfdom* dokončil za druhé světové války, kdy byla LSE evakuována do Cambridge. První britské vydání vyšlo 10. března 1944, kdy nacistické Německo i Stalinův Sovětský svaz stále existovaly a SSSR byl britským válečným spojencem.

Friedrich August von Hayek, nedatovaný portrét.

Kniha věnovaná „socialistům všech stran“ zpochybňovala kolektivismus napříč politickými tábory[37]. Hayek spojoval fašismus, nacismus a sovětský komunismus tím, že podřizují individuální volbu kolektivním cílům vynucovaným soustředěnou mocí. Tvrdil, že všeobsáhlé hospodářské plánování nutí úřady vnucovat priority lidem, kteří nesdílejí stejné cíle. Bezprostředně se obracel k britským čtenářům: obával se, že přitažlivost válečného řízení přenese rozsáhlou regulaci i do míru.

Americké vydání následovalo v září 1944; zkrácená verze v *Reader's Digest* v dubnu 1945 knihu přiblížila mnohem širšímu publiku. Přijetí bylo ostře rozdělené a kniha se stala trvalým východiskem liberálních debat o plánování, politickém nátlaku a právním státě.

Hayek se podělil s Gunnarem Myrdalem o Cenu Švédské říšské banky za ekonomické vědy na památku Alfreda Nobela za rok 1974. V děkovném projevu na nobelovském banketu 10. prosince varoval, že cena propůjčuje „autoritu, kterou by v ekonomii neměl mít žádný člověk“. Následujícího dne v přednášce *The Pretence of Knowledge* rozvedl nebezpečí, které vzniká, když je omezená odborná znalost považována za oprávnění řídit společnost.

[36] F. A. Hayek, *The Road to Serfdom* (Routledge, 1944), kapitola X, „Why the Worst Get on Top“.

[37] F. A. Hayek, *The Road to Serfdom* (1944).

RUSSIANS HUNGRY, BUT NOT STARVING

Deaths From Diseases Due to Malnutrition High, Yet the Soviet Is Entrenched.

LARGER CITIES HAVE FOOD

Ukraine, North Caucasus and Lower Volga Regions Suffer From Shortages.

KREMLIN'S 'DOOM' DENIED

Russians and Foreign Observers In Country See No Ground for Predictions of Disaster.

By WALTER DURANTY.
Special Cable to THE NEW YORK TIMES.

MOSCOW, March 30.—In the middle of the diplomatic duel between Great Britain and the Soviet Union over the accused British engineers there appears from a British source a big scare story in the American press about famine in the Soviet Union, with "thousands already dead and millions menaced by death from starvation."

Its author is Gareth Jones, who a former secretary to David Lloyd George and who recently spent three weeks in the Soviet Union and reached the conclusion that the country was "on the verge of a terrific smash," as he told the writer.

Mr. Jones is a man of a keen and active mind, and he has taken the trouble to learn Russian, which he speaks with considerable fluency, but the writer thought Mr. Jones's judgment was somewhat hasty and asked him on what it was based. It appeared that he had made a forty-mile walk through villages in the neighborhood of Kharkov and had found conditions sad.

I suggested that that was a rather inadequate cross-section of a big country, but nothing could shake his conviction of impending doom.

Predictions of Doom Frequent.

The number of times foreigners, especially Britons, have shaken rueful heads as they composed the Soviet Union's epitaph can scarcely be computed, and in point of fact it has done the Soviet Union incalculable harm since the day when William C. Bullitt's able and honest account of the situation was shelved and negatived during the Versailles Peace Conference by reports that Admiral Kolchak, White Russian leader, had taken Kazan—which he never did—and that the Soviet power was "on the verge of an abyss."

Admiral Kolchak faded. Then General Denikin took Orel and the Soviet Government was on the verge of an abyss again, and General Yudenich "took" Petrograd. But where are Generals Denikin and Yudenich now?

A couple of years ago another British "eyewitness" reported a mutiny in the Moscow garrison and "rows of corpses neatly piled in Theatre Square," and only this week a British news agency revealed a revolt of the Soviet Fifty-fifth Regiment at Dauria, on the Manchurian border. All bunk, of course.

This is not to mention a more regrettable incident of three years ago when an American correspondent discovered half the Ukraine flaming with rebellion and "proved" it by authentic documents eagerly proffered by Rumanians, which documents on examination appeared to relate to events of eight or ten years earlier.

Saw No One Dying.

But to return to Mr. Jones. He told me there was virtually no bread in the villages he had visited and that the adults were haggard, gaunt and discouraged, but that he had seen no dead or dying animals or human beings.

I believed him because I knew it to be correct not only of some parts of the Ukraine but of sections of the North Caucasus and lower Volga regions and, for that matter, Kazakstan, where the attempt to change the stock-raising nomads of the type and the period of Abraham and Isaac into 1933 collective grain farmers has produced the most deplorable results.

It is all too true that the novelty and mismanagement of collective farming, plus the quite efficient conspiracy of Feodor M. Konar and his associates in agricultural commissariats, have made a mess of Soviet food production. [Konar was executed for sabotage.]

But—to put it brutally—you can't make an omelette without breaking eggs, and the Bolshevist leaders are just as indifferent to the casualties that may be involved in their drive toward socialization as any General during the World War who ordered a costly attack in order to show his superiors that he and his division possessed the proper soldierly spirit. In fact, the Bolsheviki are more indifferent because they are animated by fanatical conviction.

Since I talked with Mr. Jones I have made exhaustive inquiries about this alleged famine situation. I have inquired in Soviet commissariats and in foreign embassies with their network of consuls, and I have tabulated information from Britons working as specialists and from my personal connections, Russian and foreign.

Disease Mortality Is High.

All of this seems to me to be more trustworthy information than I could get by a brief trip through any one area. The Soviet Union is too big to permit a hasty study, and it is the foreign correspondent's job to present a whole picture, not a part of it. And here are the facts:

There is a serious food shortage throughout the country, with occasional cases of well-managed State or collective farms. The big cities and the army are adequately supplied with food. There is no actual starvation or deaths from starvation, but there is widespread mortality from diseases due to malnutrition.

In short, conditions are definitely bad in certain sections—the Ukraine, North Caucasus and Lower Volga. The rest of the country is on short rations but nothing worse. These conditions are bad, but there is no famine.

The critical months in this country are February and March, after which a supply of eggs, milk and vegetables comes to supplement the shortage of bread—if, as now, there is a shortage of bread. In every Russian village food conditions will improve henceforth, but that will not answer one really vital question—What about the coming grain crop?

Upon that depends not the future of the Soviet power, which cannot and will not be smashed, but the future policy of the Kremlin. If through climatic conditions, as in 1921, the crop fails, then, indeed, Russia will be menaced by famine. If not, the present difficulties will be speedily forgotten.

Walter Duranty, „Russians Hungry, But Not Starving", The New York Times, 31. března 1933, s. 13.

Opasky a těla

V reportáži z 26. listopadu 1932 Duranty uklidňoval čtenáře, že už si Rusové v minulosti „utáhli opasky".[38]

[38] Walter Duranty, „Food Shortage Laid to Soviet Peasants", The New York Times, 26. listopadu 1932, s. 9, citováno v článku Marca Carynnyka, „The New York Times and the Great Famine", The Ukrainian Weekly, 11. září 1983.

Opasky a těla (pokračování)

Běžný obrat navozuje zvládnutelné omezení spotřeby: lidé šetří, snášejí nepohodlí a nakonec se zotaví. Použitý na hladomor však proměňuje vynucované strádání v běžnou zkoušku vytrvalosti. U člověka chřadnoucího nedostatkem potravy mohl opasek nabýt krutě doslovného významu. Úbytek tělesné hmotnosti byl důkazem újmy, nikoli uklidňujícím znamením schopnosti ji snášet.

Metafora také zastírá, kdo jedná. Domácnost, která se rozhodne méně utrácet, činí vlastní rozhodnutí; domácnost připravená o potraviny a zbavená možnosti uniknout je vystavena rozhodnutím jiných. Chvála vytrvalosti obyvatelstva přesouvá pozornost od těch, kdo strádání vnucují, k těm, od nichž se očekává, že je přežijí. Ujišťování se týkalo životaschopnosti sovětského programu. Hladovějícím nenabízelo žádnou ochranu.

Dne 6. dubna 1933 Duranty představoval vykazovaný růst průmyslové výroby jako důkaz, že nedostatek potravin je méně vážný, než se soudí, nebo že se jejich rozdělování zlepšilo natolik, že je výsledek stejný. Tento závěr však z předpokladů nevyplýval. Továrny mohly dostávat dělníky a zásoby, zatímco vesnice strádaly. Průmyslová výroba měří něco jiného než to, zda konkrétní lidé získají potravu. Vydávat úspěchy za odpověď na hladovění znamenalo odsouvat otázku, čí blaho se počítá a čí ztráty se při hodnocení úspěchu vynechávají.

Jonesova odpověď zveřejněná 13. května 1933 odhalila spor o metody. Odmítl tvrzení, že předpovídal zhroucení režimu, a vysvětlil, že jeho závěry vycházejí z několika druhů důkazů včetně rozhovorů vedených v ruštině a rozmluv s diplomatickými zástupci. Zpochybnil také eufemismy podporované cenzurou. *Times* tuto odpověď otiskly: protichůdné důkazy se dostaly do redakce i ke čtenářům. Šlo tedy také o váhu a věrohodnost přisuzovanou soupeřícím výkladům.

Tlaky na moskevské zahraniční korespondenty se netýkaly jen Durantyho. Eugene Lyons ve vzpomínkách *Assignment in Utopia* z roku 1937[39] popisuje, jak se korespondenti od Jonese distancovali, i schůzku se sovětským tiskovým úředníkem Konstantinem Umanským. Podle Lyonse je k ústupkům úřadům vedla snaha zachovat si přístup během procesu s britskými inženýry společnosti Metro-Vickers. Líčení pojmenovává konkrétní institucionální mechanismus: soutěž o oficiální přístup mohla novináře podněcovat, aby chránili své pracovní vztahy na úkor lidí, o jejichž utrpení měli informovat.

[39] Eugene Lyons, *Assignment in Utopia* (Harcourt, Brace, 1937), kapitola XV, „The Press Corps Conceals a Famine“, s. 575–576.

Britská diplomatická zpráva z 26. září 1933 zaznamenává, že Duranty v soukromí považoval za možné deset milionů úmrtí souvisejících s nedostatkem potravin v celém SSSR. Byl to jeho odhad, nikoli doložený počet obětí ani údaj pouze pro Ukrajinu. Zářijový rozhovor sám o sobě nedokládá, co věděl v březnu. Činí však z rozdílu mezi jeho veřejným uklidňováním a soukromým hodnocením doloženou otázku.

Prestiž přežila zpravodajství. Dne 21. listopadu 2003 výbor Pulitzerovy ceny odmítl Durantymu ocenění odebrat. Přezkum se týkal třinácti přihlášených článků z roku 1931 a požadavku jasných a přesvědčivých důkazů úmyslného klamání. Výbor tyto reportáže kritizoval a uznal závažnost hladomoru. Jeho rozhodnutí neobhajovalo zpravodajství o hladomoru z roku 1933. Institucionální historie ceny je důležitá, protože uznání může dodávat autoritu ještě dlouho poté, co byla práce, kterou tato autorita chrání, zdiskreditována.

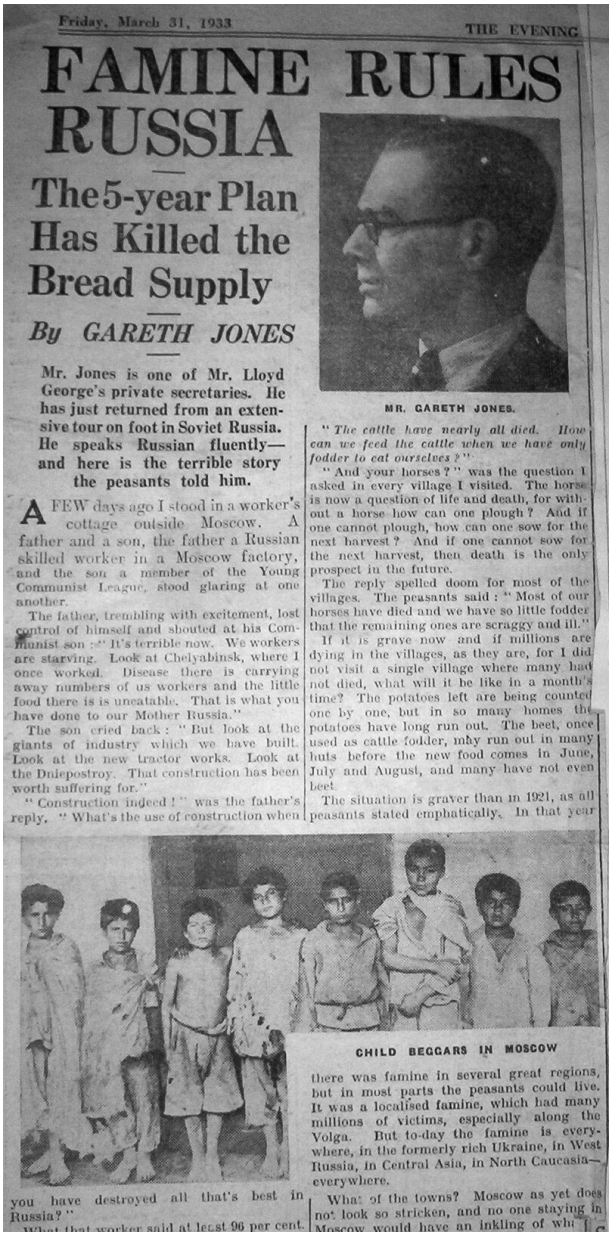

Friday, March 31, 1933 THE EVENING

FAMINE RULES RUSSIA

The 5-year Plan Has Killed the Bread Supply

By GARETH JONES

Mr. Jones is one of Mr. Lloyd George's private secretaries. He has just returned from an extensive tour on foot in Soviet Russia. He speaks Russian fluently—and here is the terrible story the peasants told him.

A FEW days ago I stood in a worker's cottage outside Moscow. A father and a son, the father a Russian skilled worker in a Moscow factory, and the son a member of the Young Communist League, stood glaring at one another.

The father, trembling with excitement, lost control of himself and shouted at his Communist son :" It's terrible now. We workers are starving. Look at Chelyabinsk, where I once worked. Disease there is carrying away numbers of us workers and the little food there is is uneatable. That is what you have done to our Mother Russia."

The son cried back : " But look at the giants of industry which we have built. Look at the new tractor works. Look at the Dniepostroy. That construction has been worth suffering for."

" Construction indeed ! " was the father's reply. " What's the use of construction when you have destroyed all that's best in Russia? "

MR. GARETH JONES.

" *The cattle have nearly all died. How can we feed the cattle when we have only fodder to eat ourselves ?* "

" And your horses ? " was the question I asked in every village I visited. The horse is now a question of life and death, for without a horse how can one plough ? And if one cannot plough, how can one sow for the next harvest ? And if one cannot sow for the next harvest, then death is the only prospect in the future.

The reply spelled doom for most of the villages. The peasants said : " Most of our horses have died and we have so little fodder that the remaining ones are scraggy and ill."

If it is grave now and if millions are dying in the villages, as they are, for I did not visit a single village where many had not died, what will it be like in a month's time? The potatoes left are being counted one by one, but in so many homes the potatoes have long run out. The beet, once used as cattle fodder, may run out in many huts before the new food comes in June, July and August, and many have not even beet.

The situation is graver than in 1921, as all peasants stated emphatically. In that year there was famine in several great regions, but in most parts the peasants could live. It was a localised famine, which had many millions of victims, especially along the Volga. But to-day the famine is everywhere, in the formerly rich Ukraine, in West Russia, in Central Asia, in North Caucasia—everywhere.

What of the towns? Moscow as yet does not look so stricken, and no one staying in Moscow would have an inkling of wh

CHILD BEGGARS IN MOSCOW

Gareth Jones, „Famine Rules Russia“, Evening Standard, 31. března 1933. Vložená fotografie ve výstřižku má popisek „Děťští žebráci v Moskvě“; není označena jako fotografie z Ukrajiny.

Mr. Jones: film a grafický román

Mr. Jones (2019). Samuel Goldwyn Films.

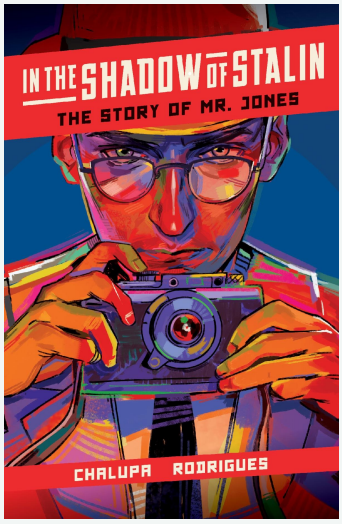

In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones (2024). Oni Press.

Film *Mr. Jones* (2019), který režírovala Agnieszka Holland podle scénáře Andrey Chalupové, dramatizuje reportérskou práci Garetha Jonese na Ukrajině zasažené hladomorem a kampaň vedenou k jeho diskreditaci, včetně Durantyho popírání hladomoru. Chalupová se k příběhu vrátila v grafickém románu *In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones* (Oni Press, 2024), který ilustroval Ivan Rodrigues. Obě díla přibližují širšímu publiku střet mezi svědectvím očitého svědka a sovětskou propagandou.

1.6 Síť stalinské propagandy

Duranty působil v širším prostředí sovětské propagace, kulturní autority sympatizantů a organizovaného ovlivňování. Některé vazby byly řízeny a financovány; jiné závisely na přesvědčení, ctižádosti nebo snaze zachovat si přístup.[40] Jejich společným účinkem mohlo být vykreslení kritiky sovětského státu jako neinformované, zlovolné či nepřátelské vůči pokroku. Síť vlivu mohla fungovat prostřednictvím různých forem účasti s různou mírou znalostí a oddanosti.

Organizovaný příklad představoval Willi Münzenberg. Jak popisují Sean McMeekin v *The Red Millionaire* (2003)[41] a Stephen Koch v *Double Lives* (přepracované vydání, 2004)[42], vybudoval mezinárodní mediální aparát a zástěrkové organizace, které získávaly významné politické a kulturní osobnosti pro sovětské cíle. Tyto organizace oslovovaly i publikum mimo členskou

[40] Vaťácký vývar v „MICE“ (21. května 2023) rozebírá Money, Ideology, Compromise a Ego jako překrývající se motivy ovlivňování. Platby, politické přesvědčení a ctižádost odpovídají penězům, ideologii a egu; compromise označuje vydírání pomocí kompromitujících osobních informací. Výsadní přístup může přinášet profesní výhody a osobní uznání, a pomáhá tak vysvětlit spolupráci, kterou neudržuje jen přímá odměna.

[41] Sean McMeekin, *The Red Millionaire: A Political Biography of Willy Munzenberg, Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West* (Yale University Press, 2003).

[42] Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (Enigma Books, 2004; ISBN 9781929631209), přepracované vydání. Kapitola 1, „Lying for the Truth“, **s. 15** a **s. 24–27**, zejména **s. 25–26**, o kulturní autoritě, získávání podpory mimo stranické členstvo a hodnotě zdánlivě nezávislých stoupenců.

základnu komunistické strany. Hodnota podpory uznávaného spisovatele spočívala zčásti v autoritě získané jinde: poselství mohlo působit jako hlas nezávislého svědomí, nikoli stranické kanceláře.

Veřejná podpora, účast v kampaních a tajná zpravodajská činnost[43] byly různými formami zapojení do tohoto širšího prostředí vlivu. Kulturní pověst dodávala podpoře hodnotu i tehdy, když její autor jednal z přesvědčení.

Koch popisuje Münzenbergův model tiskové agentury, který umožňoval šířit seriózní žurnalistiku vedle smyšlených zpráv a zároveň poskytovat krytí pro utajenou činnost. Toto spojení mohlo záměrně podstrčeným materiálům dodat důvěryhodnost vycházející z autentického zpravodajství. Popisuje také, jak se názory prosazované prostřednictvím organizovaných kulturních kruhů mohly šířit mezi lidmi, kteří nebyli přímo řízeni.[44]

Takovou ideologickou oddanost dokládá zpravodajství Louise Fischera pro *The Nation*. Zpráva americké Komise pro ukrajinský hladomor z roku 1988 sleduje jeho posun od varování před odvody a potravinovými poměry koncem roku 1932 k obhajobě deportací v únoru 1933. Převzal obvinění proti ukrajinským nacionalistickým „škůdcům“ a představoval nátlak jako odpověď, k níž byly úřady přinuceny. Oběti této politiky tak mohly být obviněny z jejího selhání. Toto uvažování nabízelo sympatizantům způsob, jak uznat potíže a zároveň je pokládat za důvod k větším represím.

Fischerův vlastní článek „Hearst's Russian Famine“, zveřejněný 13. března 1935, ukazuje tuto politickou zainteresovanost zvlášť jasně. Zpochybňoval údajnou trasu cesty a fotografie Thomase Walkera; to byly otázky vyžadující prošetření. Odhalení nespolehlivé reportáže však nemohlo odstranit nezávislé důkazy o letech 1932–1933. Fischer také vysvětloval přitažlivost sovětského hospodářského pokroku pro americkou levici a líčil Hearstovo zpravodajství jako pokus zničit její důvěru. Obhajoba se nyní týkala budoucnosti politické věci i spolehlivosti jednotlivých důkazů. Oddanost této věci mohla určovat, kteří svědci si zaslouží víru a které otázky budou působit nepřátelsky.

V dubnu 1932 kanadská novinářka Rhea Clymanová varovala Sidneyho a Beatrice Webbovy v Londýně, že lidé hladovějí a kolchozy selhávají. Deníkový zápis Beatrice Webbové z 9. dubna zaznamenává tato varování spolu s útoky na Clymanové inteligenci, morálku a sexuální počestnost. Clymanová nejprve s komunismem sympatizovala, později však ztratila iluze. Webbovi slyšeli odporující důkazy ještě před návštěvou Sovětského svazu. Osobní předsudky tak mohly posilovat politickou oddanost tím, že podkopávaly věrohodnost nevítaného svědka.

[43] Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (Enigma Books, 2004; ISBN 9781929631209), přepracované vydání. Kapitola 1, „Lying for the Truth“, **s. 17**, **s. 19–20** a **s. 24**, s rozlišením mezi profesionálními organizátory, upřímnými, ale jen částečně informovanými stoupenci a utajenou činností.

[44] Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (Enigma Books, 2004; ISBN 9781929631209), přepracované vydání. Kapitola 1, „Lying for the Truth“, **s. 24**, o seriózní žurnalistice, smyšlených zprávách a krytí utajené činnosti v modelu tiskové agentury; **s. 26–27**, o širším šíření prosazovaných názorů a přetrvávání víry v ně.

Maxim Gorkij nabízí obdobu ze sovětského kulturního života. Jeho návštěva Solovek v roce 1929 a účast na knize o Bělomořsko-baltském kanálu propůjčovaly táborovému systému literární autoritu.[45] Kolektivní svazek vyšel rusky v roce 1934; anglická úprava *Belomor*[46] následovala v roce 1935. Líčení proměny vězňů prací pomáhalo vydávat nátlak za mravní a společenské zlepšení. Kulturní obhajoba šla dál než pouhé popírání brutality: dodávala jí vznešený účel, jímž bylo možné ji omlouvat.

Také využívání Gorkého v novinách a časopisech Gulagu ukazuje, jak mohla být spisovatelova pověst opakovaně mobilizována uvnitř represivních institucí.

Pozdější příklad spojuje popírání hladomoru přímočařeji se sovětskými institucemi. Applebaumová popisuje, jak návrhy knihy Douglase Tottla *Fraud, Famine and Fascism* (1987) kolovaly mezi ústavy dějin strany v Moskvě a Kyjevě a ústředními výbory strany k opravám a připomínkám; sovětští diplomaté knihu propagovali. Odhalení některých chybně popsaných fotografií a nespolehlivých reportáží nezpochybňovalo nezávislé důkazy o hladomoru.[47]

Tyto případy odhalují opakující se způsob obhajoby státního násilí: vyzdvihovat úspěchy, diskreditovat svědka, připustit vybrané těžkosti a lidskou cenu představovat jako nezbytnou pro vyšší cíl. Pro Ukrajince usilující o uznání a pomoc měly důsledky mnohem větší dosah než zavádějící novinový článek. Jejich svědectví muselo soupeřit s mezinárodní soustavou autorit a politických vazeb, která mohla znalost jejich utrpení proměňovat v důvody, proč je tolerovat.[48]

[45] Viz rámeček „Gorkij a propagandistická kniha o Bělomořském kanálu“, s. 55, v oddílu 2.5.2.

[46] Maxim Gorky, L. Averbakh, S. G. Firin (ed.), *Belomor: An Account of the Construction of the New Canal Between the White Sea and the Baltic Sea* (H. Smith & R. Haas, 1935), anglická adaptace Amabel Williams-Ellis, úvod, s. vii–ix.

[47] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), kapitola 15, “The Holodomor in History and Memory”, s. 338–339. Poznámka 59, s. 416.

[48] Věrohodnost obhajoby stále částečně závisí na tom, kdo zdánlivě mluví. Vaťácký vývar sleduje současné sítě komentátorů, politiků a dalších veřejných osobností, jejichž pověst pomáhá kremelským výkladům oslovovat publikum i mimo oficiální ruská média. K těmto výkladům, jejich šiřitelům a zájmům a vazbám v jejich pozadí viz Pekka Kallioniemi a Morten Hammeken, *Vatnik Soup: The Ultimate Guide to Russian Disinformation*.

2. Genocidní úmysl

Masové umírání dokládá rozsah katastrofy. Argument pro označení za genocidu se týká rozhodnutí, která ji způsobila, a národní skupiny, proti níž tato rozhodnutí směřovala. Na Ukrajině důkazy propojují kontrolu nad potravinami s omezením možností přežít a útokem na instituce národního života.

2.1 Lidmi způsobený hladomor, genocida a democida

Raphael Lemkin: pojmenování genocidy

Raphael Lemkin (1900–1959) byl polský právník židovského původu, který vytvořil termín „genocida“ a zavedl jej ve své knize *Axis Rule in Occupied Europe* z roku 1944. Práva studoval ve Lvově (Lwów, dnes Lviv).

Raphael Lemkin (1900–1959). Nedatovaná fotografie.

Po útěku z nacisty okupovaného Polska usiloval o to, aby bylo ničení národních, etnických, rasových a náboženských skupin uznáno za mezinárodní zločin. Jeho kampaň pomohla prosadit Úmluvu o genocidě, kterou Valné shromáždění OSN přijalo 9. prosince 1948.

V projevu „Soviet Genocide in Ukraine“ z roku 1953 Lemkin tento pojem vztahuje na Ukrajinu. Propojuje hladomor s útoky na intelektuály, církve a národní instituce i se změnami osídlení: jde o útok na schopnost ukrajinského národa přetrvat jako společenství.

Státní moc nepotřebuje přesnou předpověď konečného počtu mrtvých, aby věděla, že odebrání hlavních prostředků obživy může lidi zabít. V ukrajinských vesnicích to znamenalo odnímání obilí a dalších potravin; u kazašských pastevců zabavování dobytka a rozvrat pasteveckého hospodářství. Toto vědomí je důležité pro posouzení záměrně působeného hladovění. Pro genocidu je navíc třeba zodpovědět, zda bylo smrtící strádání použito ke zničení národní skupiny zcela nebo zčásti; to je nutné hodnotit podle zacílení, rozhodnutí a širšího útoku doložených v jednotlivých případech.

Úmluva o genocidě vymezuje genocidu jako stanovené činy spáchané v úmyslu zničit zcela nebo zčásti národní, etnickou, rasovou či náboženskou skupinu. Jedním prostředkem je zabíjení, jiným úmyslné uvedení do životních podmínek, které mají přivodit fyzické zničení. Vyhladovění tedy může být metodou genocidy. Dotčenou skupinou je zde ukrajinský národ, jehož venkovské obyvatelstvo tvořilo podstatnou část ničeného společenství.

Úmluva o genocidě: článek II

V této úmluvě se genocidou rozumí kterýkoli z následujících činů spáchaných v úmyslu zničit zcela nebo zčásti národní, etnickou, rasovou nebo náboženskou skupinu jako takovou:

a) usmrcení příslušníků skupiny;

b) způsobení těžké tělesné nebo duševní újmy příslušníkům skupiny;

c) úmyslné uvedení skupiny do takových životních podmínek, které mají přivodit její úplné nebo částečné fyzické zničení;

d) opatření směřující k zabránění rození dětí ve skupině;

e) násilné převádění dětí z jedné skupiny do jiné.[49]

Úmluva o zabránění a trestání zločinu genocidia, 9. prosince 1948.

Úmysl a motiv odpovídají na různé otázky. Industrializace, odvody, trestání odporu a zachování sovětské moci mohly být motivy politik, které zároveň sledovaly zničení národa. Naopak nepřátelství vůči ukrajinské nezávislosti nečiní každé hospodářské rozhodnutí genocidním. Souvislost je nutné doložit prostřednictvím cílových skupin, zavedených opatření a jednání vedení v době, kdy se důsledky vyjasňovaly.

Genocida také nevyžaduje pokus zavraždit každého příslušníka národa. Otázkou je, zda existoval úmysl zničit část této skupiny. Rolník mohl být napadán současně jako příslušník hospodářské kategorie i národního společenství. Chápat třídu a národnost jako navzájem se vylučující vysvětlení by zastíralo způsob, jakým sovětská moc vnímala ukrajinský venkov.

Hladomor, democida a genocida

Hladomor označuje katastrofální nedostatek potravy a jeho lidské následky; označení **„lidmi způsobený hladomor“** pojmenovává lidské příčiny. Vynucované odvody, ničení obživy, omezování pohybu a bránění pomoci mohou hladomor vytvořit nebo jej učinit mnohem smrtonosnějším. Mohou přitom působit současně s nepříznivými podmínkami pro sklizeň. Lidské zavinění však samo o sobě nedokládá úmysl zabíjet či zničit skupinu.

Pojem **democida**[50], jak jej vymezuje R. J. Rummel, zahrnuje zabíjení vládou včetně úmrtí způsobených úmyslně zavedenými smrtícími podmínkami a vědomým, bezohledným přehlížením ohrožení života. Hladomor zesílený takovými rozhodnutími do této kategorie může patřit i tehdy, když je sporný zvláštní úmysl vyžadovaný pro genocidu. Běžné plánovací chyby nejsou automaticky democidou: rozhodující zůstávají činy úřadů, jejich vědomosti a jednání vůči ohroženému obyvatelstvu.

[49] Ruská deportace a rusifikace ukrajinských dětí tuto otázku vyvolávají přímo. Zatykače MTS pro válečné zločiny nerozhodují, zda je přítomen také další znak – genocidní úmysl. Viz oddíl 3.6, „Deportace a rusifikace ukrajinských dětí“.

[50] R. J. Rummel, *Death by Government* (Transaction Publishers, 1994), kapitola 2, „Definition of Democide“.

Hladomor, democida a genocida (pokračování)

Tato označení se mohou překrývat. Hladomor může být způsoben lidmi a zároveň mít povahu democidy i genocidy. Úmyslně vynucovaná politika, vědomí jejích následků, bezohledná lhostejnost, úmysl zabíjet a úmysl zničit chráněnou skupinu jsou však různá zjištění. Democida je analytickou kategorií, sama o sobě není samostatným trestným činem podle Úmluvy o genocidě. Výslovný písemný rozkaz není nezbytný: genocidní úmysl lze dovodit ze souhrnu důkazů o jednání a okolnostech.

2.2 Informovanost, rozkazy a stupňování represí

Vedení dostávalo varování před vrcholem úmrtí v roce 1933. V dopisech Stalinovi a Molotovovi z 10. června 1932 Hryhorij Petrovskyj a Vlas Čubar popisovali hladovění a následky nadměrných odvodů. Čubar uváděl zabavování obilí i zásob osiva a ukládání dalších kvót i po splnění dřívějších cílů. Informace přicházely od vysokých představitelů sovětské Ukrajiny, uvnitř vlastní mocenské hierarchie režimu. Vysvětlení založené na neinformovaném centru nemůže objasnit, co následovalo. V dopise Kaganovičovi z 15. června Stalin žádosti odmítl a usoudil, že Ukrajina už dostala dost. Rozhodnutí politbyra z 23. června vyloučilo další dodávky obilí nad již schválený rámec. Dne 6. července Molotov a Kaganovič sdělili Stalinovi, že odmítli žádost ukrajinského politbyra o snížení plánu odvodů.

S informacemi se však zacházelo také jako s politickou hrozbou. Zprávy o strádání mohly být přepsány na důkaz sabotáže či neloajality, zatímco hladomor byl skrýván před veřejnou kontrolou. Potlačování informací poškozovalo prostředky, jimiž bylo možné neúspěšnou politiku napravit: svědkům hrozil trest, funkcionáře systém motivoval vykazovat úspěchy a obětem chyběly nezávislé instituce, jejichž prostřednictvím by si vynutily odpověď. Vědomost vedení je nutné posuzovat společně s tím, jak odporující informace ničilo či znevěrohodňovalo.

Nátlak pak přesáhl požadavek na odevzdání části úrody. Zákon ze 7. srpna 1932 stanovil za krádež kolchozního a družstevního majetku popravu, za polehčujících okolností nejméně deset let vězení. Nárok státu na potraviny získal mimořádnou trestní sílu. Potravinové pokuty a černé listiny dále omezovaly schopnost domácností uživit se a obcí obchodovat. Taková opatření měnila nesplnění odvodů v trest zasahující samotné podmínky přežití. Výnos z 6. prosince nařizoval v jmenovaných vesnicích stažení zboží, zastavení obchodu a úvěrů a předčasné splacení dluhů. Usnesení z 19. prosince uznávalo, že plán odvodů pro Ukrajinu byl dvakrát snížen, požadovalo však důraznější vymáhání. Dne 22. prosince Kaganovič a Černov naléhali na Stalina, aby zrušil pravidla chránící rezervy kolchozů, které nesplnily své plány odvodů. Rozkazy z 24. a 29. prosince ukládaly kolchozům, jež neplnily dodávkové cíle, odevzdat veškeré zásoby obilí včetně osiva, čímž rušily jeho dřívější ochranu.

Směrnice podepsaná Stalinem a Molotovem 22. ledna 1933 nařizovala zabránit útěku rolníků z Ukrajiny a severního Kavkazu. Ti, kteří už uprchli, měli být zadrženi a po prověření vráceni. Význam spočívá ve spojení opatření: stát odebíral potraviny a zároveň uzavíral cestu, po níž

je lidé mohli hledat jinde. Šlo o organizované omezení zavedené poté, co už bylo hladovění známo, nikoli o nedostatek mimo kontrolu úřadů.

Stalinova odpověď Michailu Šolochovovi ze 6. května 1933 ukazuje, jak se znalost hladovění mohla pojit s nepřátelstvím vůči jeho obětem. V reakci na zprávy z oblasti Donu napsal, že pomoc již byla poskytnuta a bude vyslán vyšetřovatel. Připustil, že úředníci mohou zacházet až k sadismu, ale obvinil pěstitele obilí z vedení „tiché“ války proti sovětské moci. Korespondence se týká severního Kavkazu, mimo sovětskou Ukrajinu.[51]

Proces s Andrijem Ričyckým v roce 1934 poskytuje konkrétní příklad spojení mezi tlakem vedení a místním násilím. Při obhajobě svých brutálních obilních rekvizic v Arbuzynce se odvolával na Kaganovičovy požadavky tvrdších metod a na Zatonského souhlas s pokutami, vystěhováváním a zatýkáním. Výklad tohoto svědectví u Applebaumové ukazuje, jak vykonavatel chápal povzbuzení shora; nedokládá totožný postup v každé vesnici.[52]

Vývoz obilí pokračoval, i když jeho objem prudce poklesl. Jeho existence ukazuje volbu při nakládání se zdroji, širší rozdělování však zahrnovalo také městské příděly, rezervy, osivo a vnitřní pomoc. Alternativy byly praktické i hospodářské: omezit zabavování, ponechat domácnostem potraviny, povolit pohyb, připustit pomoc zvenčí a reagovat na varování. Hodnocení úmyslu závisí na tom, které možnosti byly zvoleny, kdy a proti komu se výsledné strádání vynucovalo.

2.3 Ukrajina, Kubáň a národnostní zacílení

V dopise z 26. dubna 1926 Stalin podpořil ukrajinizaci stranických a státních institucí, požadoval však komunistickou kontrolu širšího kulturního hnutí. Napadl výzvu Mykoly Chvyljového k odklonu od ruských literárních vzorů. Podezřívavost vůči kulturní nezávislosti tedy předcházela krizi odvodů.

Stalinův dopis Kaganovičovi z 11. srpna 1932 spojuje odpor proti odvodům s jeho obavou ze ztráty Ukrajiny. Nedůvěřoval vedení republiky, dovolával se hrozby ukrajinských nacionalistů a polských agentů a požadoval změny v politické a bezpečnostní kontrole. Hospodářské námitky se stávaly důkazem ohrožení sovětského ovládání republiky. Národní rozměr se objevuje ve vlastních úvahách vedení o tom, jak krizi řešit.

Usnesení ze 14. prosince 1932 spojilo odvody obilí s národnostní politikou. Vedle omezení na Ukrajině schválilo stranické čistky a zvrácení ukrajinizace na Kubáni. Dodávky potravin a instituce udržující ukrajinský veřejný život se ocitly v jedné kampani proti údajné národní neloajalitě. Samostatné usnesení z 15. prosince nařizovalo několika oblastem mimo sovětskou Ukrajinu ukončit ukrajinizaci, převést ukrajinskojazyčné publikace do ruštiny a do podzimu

[51] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), kapitola 13, “Aftermath”, s. 293–295. Poznámka 43, s. 410; Stalin Šolochovovi, 6. května 1933.

[52] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), kapitola 10, “Famine Decisions, 1932: The Searches and the Searchers”, s. 237–240. Poznámky 93–95, s. 398–399.

1933 připravit školy na ruský vyučovací jazyk. Kubáň je důležitá, protože ukrajinská společenství žila i za správní hranicí republiky: výklad omezený touto hranicí může přehlédnout národnostní geografii represí.

Výnos ze 14. prosince také nařizoval deportovat obyvatele Poltavské na sever a jejich obec znovu osídlit kolchozníky z řad Rudé armády, kteří měli dostat půdu, ozimy, budovy, vybavení i dobytek. Stalin už v listopadu 1920 hájil vyklízení kozáckých vesnic a usazování Čečenců na jejich místě jako trest za údajnou neloajalitu v Těrecké oblasti. V těchto kampaních proti různým skupinám obyvatelstva se opakuje kolektivní vysidlování a přerozdělování majetku.

Skutečnost, že **Ukrajina v roce 1932 vyprodukovala dostatek potravin, aby hladomoru předešla**, činí z pokračujícího odpírání potravy otázku politické volby. Potravinová bilance v oddílu 1.3 dokládá, že katastrofě bylo materiálně možné zabránit. Ve spojení s trestními konfiskacemi, zákazem útěku a zde popsanými zásahy proti ukrajinskému národnímu životu staví rozhodnutí vedení pokračovat v této politice do středu důkazů o úmyslu.

Kvantitativní důkazy tuto souvislost posilují. Markevič, Naumenková a Qian ve studii „The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33“[53] zjišťují nepoměr v neprospěch Ukrajinců v úmrtnosti i v plánovaných a skutečných odvodech obilí, a to také mimo sovětskou Ukrajinu. Jejich analýza spojuje etnické složení s politikou nad rámec rozdílů v produktivitě potravinové výroby. Cíle odvodů, skutečně vybrané množství a obilí ponechané v regionu – produkce minus odvody – jsou odlišné ukazatele; poslední z nich neměří přímo potraviny, které se dostaly do jednotlivých domácností. Údaje o plánovaných odvodech však nechávají otevřenou otázku, kdy se diskriminační odebírání produkce proměnilo v rozhodnutí nechat Ukrajince zemřít; nedokládají, že hladomor byl naplánován už v roce 1928.

Oceněná kvantitativní studie Holodomoru

Andrei Markevich, Natalya Naumenko a Nancy Qian, „The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33“, *The Review of Economic Studies*, roč. 92, č. 5 (říjen 2025), s. 3276–3305. Publikováno online 11. září 2024. DOI: 10.1093/restud/rdae091.

Studie získala Conquestovu cenu za rok 2025 za přínos k výzkumu Holodomoru.

„Pro zkoumání příčin úmrtnosti za ukrajinského hladomoru (Holodomoru) v letech 1932–1933 sestavujeme nový soubor panelových dat o meziválečném Sovětském svazu a dokládáme několik skutečností: (1) ***Ukrajina v roce 1932 vyprodukovala dostatek potravin, aby bylo možné hladomoru na Ukrajině předejít****; (2) úmrtnost v Sovětském svazu v roce 1933 byla vyšší v oblastech, kde byl před hladomorem vyšší podíl etnických Ukrajinců v populaci, a (3) nesouvisela s produktivitou potravinové výroby v jednotlivých regionech; (4) tato souvislost se projevuje i mimo Ukrajinu; (5) omezení migrace úmrtnost dále zvyšovala; (6) v regionech*

[53] Markevič, Naumenková a Qian, „The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33“, §4.3, tabulka 2, sloupec 8. Na základě údajů o úmrtnosti za léta 1885–1913 autoři nezjišťují souvislost mezi podílem Ukrajinců v obyvatelstvu a úmrtností během hladomoru v letech 1891–92. Toto srovnání oslabuje vysvětlení úmrtnosti v letech 1932–33 založená na dlouhodobých rysech ukrajinských komunit nebo míst, kde žily.

> **Oceněná kvantitativní studie Holodomoru (pokračování)**
>
> *s vyšším podílem etnických Ukrajinců byly vyšší skutečné i plánované odvody obilí a nižší skutečné i plánované množství obilí ponechaného v regionu (produkce minus odvody).*
> ***Z výsledků vyplývá, že protiukrajinská diskriminace v sovětské politice přispěla k vysoké úmrtnosti při ukrajinském hladomoru a že tato diskriminace systematicky mířila na etnické Ukrajince v celém Sovětském svazu.“***

Studie propojuje obyvatelstvo, politiku a výsledek. Samotná vyšší úmrtnost by připouštěla různá vysvětlení. Diskriminace v samotných státních plánech odvodů, posuzovaná spolu s varováními, nátlakem a omezením útěku, ztěžuje obhajobu výkladu o náhodném místním selhání správy. Oslabuje také tvrzení, že hladomor mimo Ukrajinu vyvrací cílené pronásledování: dotčené obyvatelstvo nežilo jen v hranicích jediné republiky.

Aby argument o Ukrajině obstál, není nutné vyloučit všechny ostatní oběti. Asharshylyq vyžaduje vlastní posouzení kazašské obživy, národní proměny a smrtící politiky. Sovětské úřady mohly zpustošit několik populací a uplatňovat různé formy represe proti více národním skupinám. Existence dalších obětí rozšiřuje dějiny odpovědnosti; neodstraňuje nutnost vysvětlit opatření namířená proti Ukrajincům.

Venkov byl více než zdrojem obilí. Udržoval rodiny, jazyk, náboženský život i každodenní předávání ukrajinské identity. V projevu „Soviet Genocide in Ukraine“ z roku 1953 Raphael Lemkin chápe útoky na rolnictvo spolu s ničením intelektuálního vedení, církví a národních institucí. Jeho výklad spojuje fyzické ničení lidí s rozbíjením společenství, které udržovali.

Toto spojení je pro otázku úmyslu důležité. Vláda usilující o dodávky mohla trestat odpor; vláda útočící na národní autonomii mohla tento odpor ztotožnit i se samotnou existencí národa. Prosincová opatření ukazují, jak se tyto cíle setkaly v politice. Útok na ukrajinské instituce pomáhá vysvětlit, proč hladovění patří do širších národních dějin, zatímco odebírání potravin a znemožnění útěku dokládají přímé ohrožení lidských životů.

Kulturní pronásledování a fyzické ničení přesto vyžadují přesný popis. Cenzura, nucená asimilace a ničení institucí mohou odhalovat cíle a pomáhat vyložit útok; argument o genocidě však musí doložit také vymezené ničivé činy a úmysl. Lemkinův širší výklad tyto souvislosti zviditelňuje.

2.4 Námitky, hodnocení a uznání

Rozvrat zemědělství, úbytek dobytka i širší sovětská krize byly skutečné. Stejně skutečné byly změny kvót, pokles vývozu a rozdělování domácí potravinové pomoci. Vysvětlení hladomoru je musí zohlednit. Výklad vzniku krize však sám o sobě nevysvětluje rozhodnutí učiněná poté, co vedení vědělo, že lidé hladovějí. Ničivý zemědělský program a úmyslné prohlubování strádání mohou tvořit po sobě jdoucí fáze téže katastrofy.

Neshoda mezi historiky se týká tohoto vývoje i jeho klasifikace. Davies a Wheatcroft[54] vykládají hladomor jako nezamýšlený následek úsilí o industrializaci a zároveň zdůrazňují Stalinovu odpovědnost i plnou znalost jeho rozsahu. Bohdan Klid v přehledu debaty staví jejich vysvětlení proti argumentům zdůrazňujícím dodatečná trestní a národnostní opatření. Jde o soupeřící výklady politiky a úmyslu. Je nutné je poměřovat sledem rozhodnutí, nikoli je vyřešit předpokladem, že buď byla všechna úmrtí za sovětského hladomoru zamýšlena od počátku, nebo se žádná nemohla stát zamýšlenými později.

Rozsah a koordinace zabavování potravin v domácnostech vyžadují vlastní důkazy. Doložené tresty, černé listiny a omezení útěku nedokládají, že každá domácnost prošla totožnou prohlídkou nebo přišla o veškeré potraviny.

Širší historická bilance také mění věrohodnost vysvětlení nevinnou nehodou. Stalinův režim opakovaně využíval masové zabíjení a vykořeňování národních společenství jako nástroje vlády. Nelze prostě předpokládat odhodlání chránit ukrajinské životy a katastrofu připisovat okolnostem, pokud se neobjeví výslovný rozkaz k vyhladovění. Tvrzení o nutnosti či bezmoci je třeba poměřovat schopností zabavovat potraviny, bránit útěku a trestat odpor. Vládci ochotnému obětovat jiné skupiny obyvatelstva nenáleží předpoklad dobré vůle vůči Ukrajincům.[55]

Také výběrovou pomoc je nutné chápat v jejích vlastních souvislostech. Určitá míra pomoci nedokládá obecnou prioritu zachovat každé ohrožené společenství. Vedle dál vynucovaných opatření záleží na jejím načasování, příjemcích a podmínkách. Stejně tak pokračující vývoz sám o sobě neurčuje cílovou národní skupinu ani nerozhoduje o záměru vedení. Argument o genocidě stojí na souběhu důkazů: známém hladovění, trestních odvodech, zablokovaném útěku, diskriminační politice a útocích na ukrajinský národní život. Společně podporují závěr, že hlad se stal nástrojem ničení národa.

Pozdější uznání vyjadřuje hodnocení těchto událostí. Ukrajinský parlament uznal Holodomor za genocidu v roce 2006; Evropský parlament tak učinil 15. prosince 2022. Taková rozhodnutí mají význam pro veřejnou paměť a politickou odpovědnost. Zůstávají však odlišná od historických důkazů, o něž se argument opírá, i od trestního rozsudku určujícího odpovědnost jednotlivého obžalovaného.

[54] R. W. Davies, Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (Palgrave Macmillan, 2009), předmluva k přepracovanému vydání, s. xv.

[55] Za Stalina zemřelo více než 1,5 milionu vězňů Gulagu; režim také používal popravčí kvóty a pronásledoval politické i národní skupiny. Viz oddíl 2.5.2 a Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

2.5 Kdo byl Stalin? Moc, ideologie a odpovědnost

Stalinovu odpovědnost za Holodomor je třeba chápat v souvislosti s politickým řádem, který zdědil, s jeho vlastním uplatňováním moci a s jeho zacházením s národy pod sovětskou kontrolou.[56]

2.5.1 Lenin a stranický stát

Stalinova diktatura vyrostla v politickém řádu zavedeném za Lenina. Po uchopení moci v roce 1917 bolševici potlačili soupeřící politické organizace a učinili z trvalé vlády strany nepřekročitelnou podmínku vládnutí. V prosinci 1917 založili Čeku v čele s jejím zakladatelem a prvním předsedou Felixem Dzeržinským a v lednu 1918 rozehnali zvolené Ústavodárné shromáždění. Odsuzovali carskou tajnou policii, ochranku, její metody sledování, infiltrace a politické represe však převzali a rozpoutali přitom teror mnohem většího rozsahu. Politická policie a odstraňování nezávislé opozice pomohly straně získat monopol na veřejnou moc.

Vladimir Lenin v Gorkách v roce 1923 se sestrou Annou a jedním ze svých lékařů.

Leninova nová ekonomická politika v roce 1921 poskytla prostor rolnickému obchodu a soukromé hospodářské činnosti. Tentýž stranický sjezd, který zavedl tento hospodářský ústup, také zakázal organizované frakce uvnitř komunistické strany. Leninova rezoluce nařídila rozpustit skupiny vytvořené kolem soupeřících programů; za neuposlechnutí hrozilo vyloučení. Hospodářské ústupky provázelo omezování politické volby, a to i uvnitř vládnoucí strany. Dne 17. května 1922 nařídil komisaři spravedlnosti Dmitriji Kurskému, aby soudy právně posvětily teror jako zásadu.[57]

Ve spise *The Foundations of Leninism* (1924)[58] se Stalin výslovně odvolával na Leninovu rezoluci, aby hájil jednotné vedení strany a odmítal svobodu frakcí. Nárok strany mluvit za dělníky a rolníky stavěl její vedení nad nezávislou politickou kontrolu. Stalin mohl autoritu zakladatele i jím nastavená pravidla využít k posílení vlastní pozice.

Hladomor za Lenina a jeho pokyny rozebrané v oddílu 1.1.2 už ukázaly, jak hluboce mohou vynucované odvody a politické využívání hladu zasáhnout do životů Ukrajinců. Stalin zdědil instituce, které podřizovaly potraviny, práci i politickou opozici cílům strany. Později upevnil

[56] Podrobněji viz Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, studie z řady Historická paměť (připravuje se) a Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, studie z řady Historická paměť (připravuje se).

[57] Lenin, dopis D. I. Kurskému, 17. května 1922, *Collected Works*, 2. anglické vyd., sv. 33 (Progress Publishers, 1965), s. 358–359: „Soudy nesmějí zakazovat teror.“ Dopis doprovázel návrh doplnění trestního zákoníku.

[58] Joseph Stalin, *The Foundations of Leninism* (1924), kapitola VIII, „The Party“, §5.

svou osobní diktaturu a využil těchto institucí k prosazení nucené kolektivizace a politik, jež vedly k Holodomoru.[59]

Dzeržinskij a tajná policie

Pod vedením svého zakladatele a prvního předsedy Felixe Dzeržinského se Čeka v roce 1918 usadila v moskevské čtvrti Lubjanka. Její nástupnické organizace tam zůstaly přes opakované reorganizace a změny názvů, mezi něž patřily OGPU, NKVD, KGB a dnešní FSB. Dzeržinského pomník před sídlem na Lubjance byl odstraněn v srpnu 1991, kdy byl Michail Gorbačov prezidentem SSSR a Boris Jelcin prezidentem Ruské republiky. Za Vladimira Putina, někdejšího důstojníka KGB a ředitele FSB, odhalil ředitel ruské zahraniční rozvědky SVR Sergej Naryškin dne 11. září 2023 u jejího moskevského sídla o něco menší repliku.

Felix Dzeržinskij, 1923.

Replika Dzeržinského pomníku u sídla SVR v moskevském Jaseněvu při odhalení 11. září 2023.

Také nucená práce měla institucionální kořeny před vznikem Stalinovy osobní diktatury. Leninův telegram z 9. srpna 1918 nařizoval penzenským úřadům internovat lidi označené za politické nepřátele.[60]

[59] K původu a vývoji politického systému viz Stéphane Courtois, *Lénine, l'inventeur du totalitarisme* (přepracované a rozšířené vydání, Perrin, 2024); Nicolas Werth, *Un État contre son peuple. De Lénine à Poutine* (Les Belles Lettres, 2025), zejména kapitoly 2–6 včetně kapitoly 5, „De Tambov à la grande famine"; a Thierry Wolton, *Histoire mondiale du communisme*, sv. I, *Les bourreaux* (Grasset, 2015).

[60] Viz Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

Leninův rozkaz k oběšení, 11. srpna 1918

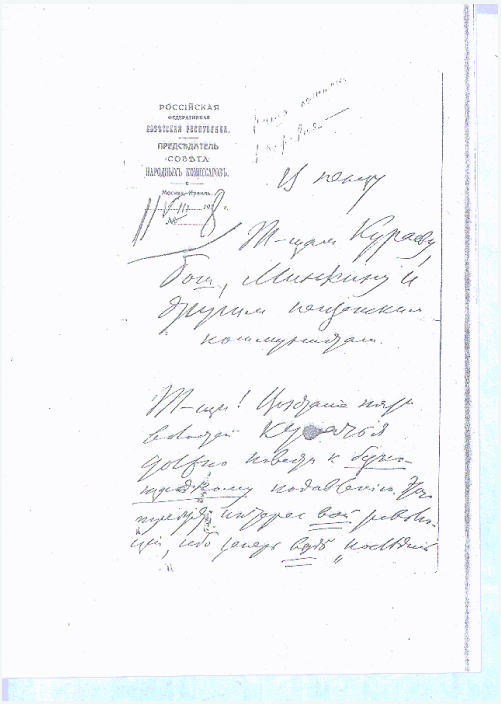

Originál rozkazu, strana 1.

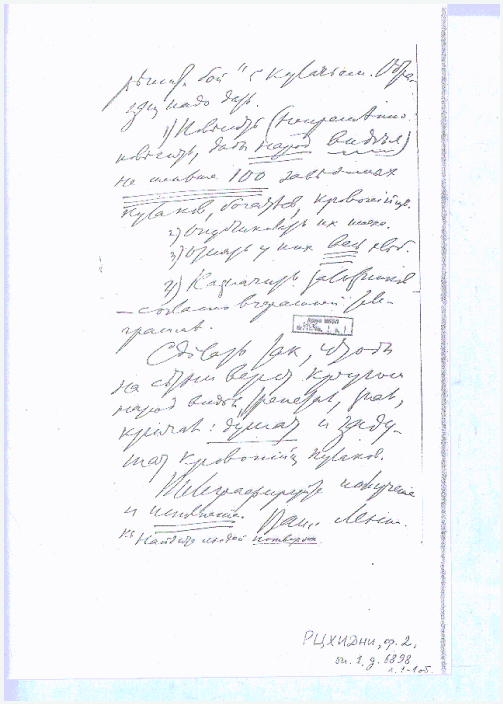

Originál rozkazu, strana 2.

Dva dny po pokynech k internaci v Penze Lenin nařídil místním komunistům exemplárně potrestat rolnickou vzpouru. Jeho telegram z 11. srpna 1918 požadoval veřejné popravy a konfiskace:

„Je třeba oběsit (bezpodmínečně oběsit, tak, aby to lidé viděli) nejméně 100 známých kulaků, boháčů a pijavic."

„Zveřejněte jejich jména."

„Seberte jim veškeré obilí."

Poselství mělo dosáhnout daleko za okruh odsouzených: lidé po celém okolním venkově měli trest vidět a zachvět se hrůzou. Veřejné zabíjení a zabavování potravin byly výslovnými nástroji bolševické vlády za občanské války.

Leninův stranický stát spojoval výhradní nárok zastupovat dělníky a rolníky s institucemi schopnými vynucovat vůči nim svá rozhodnutí. Vůdci strany mohli odpor chápat jako překážku údajným historickým zájmům lidu, nikoli jako verdikt, který musí přijmout. Stalin tuto zděděnou autoritu podřídil vlastním rozhodnutím a ambicím. Na Ukrajině se úsilí prosadit komunistickou přeměnu a odhodlání zachovat kontrolu z Moskvy posilovaly: obživu lidí i národní nezávislost bylo možné podřídit stranickému projektu.

2.5.2 Stalinova diktatura: teror, nucená práce a národnostní represe

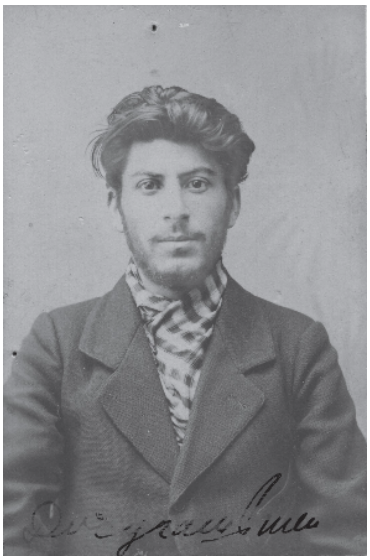

Stalin v roce 1902, ve věku 23 let. Policejní fotografie pořízená v Batumi.

Josif Stalin (1878–1953) se narodil jako Ioseb Džugašvili v gruzínském Gori, tehdy součásti Ruského impéria. Po studiích v pravoslavném semináři v Tiflisu (dnešním Tbilisi) vstoupil do marxistického podzemí, přidal se k Leninovým bolševikům a byl opakovaně zatčen a poslán do vyhnanství. K jeho „činnosti" patřilo i organizování ozbrojených „expropriací", jimiž financoval Leninovy bolševiky. Montefioreho líčení tifliské loupeže z června 1907[61] popisuje útok bombami a střelnými zbraněmi na transport bankovních peněz, naplánovaný prostřednictvím Stalinovy sítě a schválený Leninem. Už před rokem 1917 byl zkušeným revolucionářem. Když bolševici v témže roce uchvátili moc, stal se v Leninově vládě lidovým komisařem pro národnosti a zastával vysoké stranické funkce i funkce za občanské války.

V dubnu 1922 se Stalin stal generálním tajemníkem komunistické strany. Tento úřad mu poskytl vliv na personální obsazování funkcí a přístup k informacím z celého státu. Když Lenina vyřadila nemoc a v lednu 1924 zemřel, měl Stalin k dispozici mocné organizační zázemí. Proměnlivými spojenectvími a porážkou soupeřů včetně Lva Trockého proměnil své postavení v osobní převahu. Dovolával se Leninovy autority a zároveň budoval diktaturu uvnitř strany, kterou Lenin přivedl k moci.[62]

Stalinovo ideologické přesvědčení a osobní ctižádost se navzájem posilovaly. Jak vysvětluje životopisné hodnocení Olega Chlevňuka, přizpůsoboval bolševickou doktrínu své diktatuře a rozšiřování sovětské moci. Údajné historické poslání strany mohlo ospravedlňovat nátlak a odpor mohl být označen za nepřátelství vůči pokroku. Upřímnost přesvědčení nechránila nikoho, kdo byl tomuto poslání obětován. Vládce mohl věřit v komunismus a zároveň jím opravňovat ničení lidí, kteří mu překáželi.

Koncem dvacátých let Stalin soustředil moc uvnitř komunistické strany a prosazoval násilnou přeměnu sovětského hospodářství. Omezený trh povolený za nové ekonomické politiky stále více vytlačovaly vynucované odvody obilí a nucená kolektivizace. V projevu z 9. července 1928 Stalin otevřeně hájil dodatečné zatížení rolnictva a označil je za formu „tributu" nezbytnou pro urychlení průmyslového rozvoje. Zemědělství mělo dodávat prostředky k naplnění priorit určených státem.

Program byl představován jako boj o přežití. Dne 4. února 1931 Stalin požadoval, aby SSSR překonal desetiletí zaostalosti během deseti let, jinak mu hrozí porážka. Jeho průmyslová

[61] Simon Sebag Montefiore, *Young Stalin* (Vintage, 2008; ISBN 9781400096138), prolog, „The Bank Robbery".

[62] K životopisům viz Oleg V. Chlevňuk, *Stalin: New Biography of a Dictator* (2015); Stephen Kotkin, *Stalin: Paradoxes of Power, 1878–1928* (2014) a *Stalin: Waiting for Hitler, 1929–1941* (2017); a Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (2003). Chlevňuk nabízí stručný životopis opřený o archivy, Kotkin širší historický kontext a vzestup Stalinovy moci, Montefiore diktátorův nejužší okruh. Viz také skupinu o Stalinovi v doporučené četbě.

expanze však zároveň závisela na odborných znalostech kapitalistického světa, který odsuzoval. Ford a firma Alberta Kahna dodávali plány továren, technickou pomoc i školení; konkrétním příkladem je automobilka v Nižním Novgorodu. Obchodní spolupráce posilovala průmyslovou kapacitu[63], byla však něčím jiným než humanitární pomocí.

Jeho chápání nebezpečí sahalo za ozbrojené nepřátele. Kotkinův výklad kolektivizace zdůrazňuje, že nezávislá rolnická výroba se vedení jevila jako politická hrozba, i když podporovala hospodářské zotavení. Podobně Stalinův dopis Kaganovičovi z 11. srpna 1932 spojoval strach ze ztráty Ukrajiny s podezřením na neloajalitu uvnitř její stranické organizace. Hospodářská nezávislost i národní sounáležitost se mohly stát důvodem k nátlaku. Alternativy rozebrané v oddílu 2.6 jsou důležité, protože odhalují volby uvnitř programu vydávaného za nutnost.

V roce 1936 Trockij popsal, jak byli Stalinovi političtí odpůrci připravováni o práci. V *The Revolution Betrayed* psal o „zemi, kde je jediným zaměstnavatelem stát“ a o nové zásadě „kdo neposlouchá, ať její“. V roce 1940 jej Stalin nechal zavraždit v hlavním městě Mexika.[64]

Za Stalina uložilo rozhodnutí politbyra z června 1929 zřizovat ve vzdálených oblastech tábory, v nichž se měla práce vězňů využívat k těžbě přírodních zdrojů; v dubnu 1930 vznikla ústřední správa táborů OGPU. Do nucených osad byly deportovány také vyvlastněné rolnické rodiny. I ony tvořily nedobrovolnou pracovní sílu, jejich administrativně nařízené vyhnanství však představovalo jinou kategorii než uvěznění odsouzeného v táboře.

Bělomořsko-baltský kanál, dokončený v roce 1933, zviditelnil spojení výroby a trestu. Vězňové pracovali s primitivním nářadím a plnění pracovních požadavků pomáhaly vynucovat potravinové odměny a tresty. Vyčerpání, nedostatečná výživa a překotné tempo stavby ohrožovaly pracovní sílu. Stát mohl oslavovat dokončené dílo a zároveň zatajit veřejnosti jeho lidskou cenu. Možnost přinutit lidi k práci také dovolovala, aby politické ambice převážily nad námitkami ohledně nákladů a účelnosti.[65]

[63] Sean McMeekin, *Stalin's War: A New History of World War II* (Basic Books, 2021), kapitola 2.

[64] Lev Trockij, *The Revolution Betrayed*, kapitola XI, oddíl 2, anglický překlad Maxe Eastmana (1937; napsáno 1936). Ramón Mercader, španělský agent sovětské tajné policie, napadl Trockého cepínem v jeho domě v Coyoacánu dne 20. srpna 1940; Trockij zemřel 21. srpna. Mercader si odpykal dvacet let v mexickém vězení. Po jeho propuštění v roce 1960 mu SSSR udělil titul Hrdina Sovětského svazu. Viz popis událostí v International Spy Museum a historický článek UNAM.

[65] Hospodářské zdůvodnění průplavu bylo zpochybňováno již před zahájením stavby. Molotov vyslovoval pochybnosti a tlak na rozpočet a termíny vedl ke snížení plánované hloubky. V roce 1940 dosáhla nákladní doprava jen 44 % projektované kapacity. Průplav sloužil i námořnictvu. Samotné dokončení neprokazovalo hospodářskou účelnost. Viz Morukov, „The White Sea–Baltic Canal“, s. 154–159 a 161–162. Rozdíl mezi splněním stavebního cíle a účelným využitím vzácných zdrojů souvisí s rozborem v oddílu 2.7, který se věnuje ekonomické kalkulaci, rozptýleným znalostem a možnosti jednat podle nepohodlných informací.

Gorkij a propagandistická kniha o Bělomořském kanálу

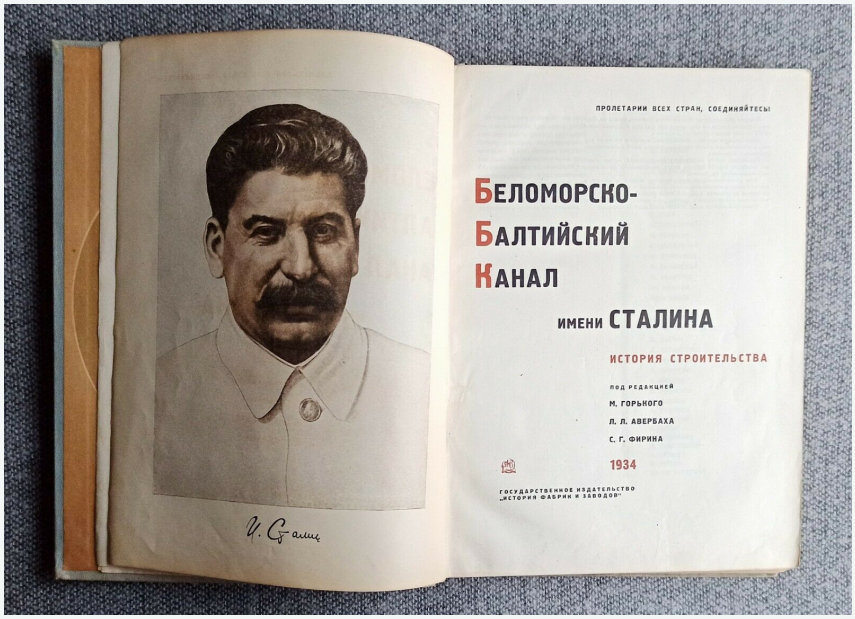

Stalinův portrét a titulní strana kolektivní historie, 1934.

V roce 1934 vydali sovětští spisovatelé kolektivní historii Bělomořsko-baltského kanálu nesoucího Stalinovo jméno. Jejími redaktory byli Maxim Gorkij, Leopold Averbach a Semjon Firin, vysoký funkcionář táborové správy OGPU. Kniha propojila literární prestiž s táborovou správou v oslavě nucené práce.

Ústřední myšlenkou byla перековка (*perekovka*), tedy „překování“: vězňové se údajně prací stávali užitečnými sovětskými občany. Seznam pramenů samotné knihy uvádí rozkazy OGPU, táborové noviny, zprávy a informace poskytnuté bezpečnostními důstojníky. Instituce, která lidi věznila, dodala také velkou část příběhu vydávaného za jejich nápravu.

Anglická úprava *Belomor* (1935)[66] šířila toto poselství v zahraničí. Její redaktorka Amabel Williams-Ellisová považovala obvinění vězněných inženýrů ze sabotáží za věrohodná a příběh kanálu vyzdvihovala. Gorkého jméno pomáhalo propůjčit kulturní autoritu systému, který nátlak vydával za humánní přetváření člověka.[67]

Za Stalinovy vlády prošlo věznicemi a tábory Gulagu přibližně 18 milionů lidí a více než 1,5 milionu vězňů v nich zemřelo. Počátkem roku 1953 bylo v táborech a koloniích drženo asi 2,5 milionu lidí. Hlad, nemoci, vyčerpání a vystavení nepřízni počasí činily z nucené práce systém masového umírání i výroby.[68]

[66] Maxim Gorky, L. Averbakh, S. G. Firin (ed.), *Belomor: An Account of the Construction of the New Canal Between the White Sea and the Baltic Sea* (H. Smith & R. Haas, 1935), anglická adaptace Amabel Williams-Ellis, úvod, s. vii–ix.

[67] „Souputníci“ – dnes bychom je často nazvali vatniky – byli sympatizanti, kteří mohli komunistickým cílům propůjčovat zdánlivě nezávislou kulturní autoritu, aniž byli formálními členy strany. Stephen Koch v *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals* (přepracované vydání, 2004) zkoumá mobilizaci spisovatelů a intelektuálů ve prospěch sovětských zájmů. Gorkého postavení v sovětském kulturním životě se od zahraničních sympatizantů lišilo; paralela se týká využívání kulturní prestiže k legitimizaci. Přirovnání k předchůdcům vatniků viz oddíl 1.5, širší síť viz oddíl 1.6.

[68] Viz Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

Stalinovy čistky měnily někdejší soudruhy a poražené politické soupeře v údajné zrádce. Moskevské vykonstruované procesy z let 1936–1938 představovaly dlouholeté bolševiky jako špiony, sabotéry a spiklence připravující atentáty. Grigorij Zinovjev a Lev Kameněv byli popraveni v roce 1936, Nikolaj Bucharin a Alexej Rykov v roce 1938. Bucharin byl Stalinovým spojencem, než se postavil proti jeho hospodářskému kurzu; jeho alternativa je rozebrána v oddílu 2.6. Politický nesouhlas uvnitř vedení byl vydáván za účast ve zločinném spiknutí.

Čistky zpustošily i ozbrojené síly a instituce provádějící represe. Během čistky ve velitelském sboru Rudé armády v letech 1937–1938 byli vysocí důstojníci popravováni, zatýkáni či propouštěni a uvolněná místa se obsazovala rychlým povyšováním.

Velký teror, 1937–1938

Velký teror v letech 1937–1938 byl soustředěnou kampaní masového zatýkání a poprav po celém Sovětském svazu. Jansen a Petrov odhadují asi 1,5 milionu zatčených a přibližně 700 000 popravených.

Většina obětí nepatřila k vládnoucí elitě. Tajné masové operace mířily na bývalé „kulaky“, duchovní a další údajné nepřátele i na dělníky, inženýry a kolchozníky. Teror byl organizován prostřednictvím rozhodnutí a institucí. Za Velkého teroru v letech 1937–1938 rozkaz NKVD č. 00447 stanovil pro jednotlivé oblasti limity poprav a trestů v táborech;[69] funkcionáři žádali o jejich zvýšení a Stalinovo vedení jim vyhovovalo. Tříčlenné komise zvané *trojky* – rusky тройка (*troika*), množné číslo тройки (*troiki*) – rozhodovaly bez řádného soudního řízení.[70] Původní tabulka kvót v rozkazu určovala také 10 000 poprav vězňů, kteří už byli v táborech NKVD. Vězňové byli cíleně střílení a zároveň umírali na hlad, nemoci a vyčerpání v životu nebezpečných podmínkách věznění.

[69] Viz Vatnik Soup, *The Gulag: Soviet-Russian concentration camps, then and now*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

[70] Pozdější paralela se objevila v komunistickém Československu. Podle zákona č. 247/1948, § 3 mohly tříčlenné správní komise zařazovat lidi do táborů nucené práce na tři měsíce až dva roky bez řádného trestního řízení. Jejich pravomoci se týkaly internace, zatímco sovětské trojky NKVD ukládaly také tresty smrti. Podrobněji viz Vatnik Soup, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, studie z řady Historická paměť (leden 2027). Připravuje se.

Velký teror, 1937–1938 (pokračování)

Souběžně s touto operací mířily „národnostní operace“ NKVD na lidi kvůli údajným vazbám na Polsko, Německo a jiné cizí státy. Národnostní původ a zahraniční kontakty se mohly proměnit v důkaz smyšleného spiknutí.

Rozsah národnostního pronásledování názorně ukazuje „polská operace“ z let 1937–38. Rozkaz NKVD č. 00485 z 11. srpna 1937 učinil z údajné polské špionáže základ masové kampaně proti sovětským občanům. Archivní součty zaznamenávají 139 835 rozsudků, z toho 111 091 trestů smrti; většinu obětí tvořili Poláci, operace však postihla i jiné národnosti včetně Ukrajinců. Šlo o státem vymezené kategorie domnělých nepřátel, nikoli o lidi, jimž byla jednotlivě prokázána činnost zahraničních agentů.[71]

Nahoře: Stalin s Nikolajem Ježovem (zcela vpravo), kanál Moskva–Volha, 1937. Dole: retušovaná fotografie, z níž byl Ježov vymazán.

Ani služba v tajné policii neposkytovala trvalé bezpečí. Aparát provádějící Stalinův teror sám procházel opakovanými čistkami. Nikolaj Ježov, který stál v čele NKVD na vrcholu Velkého teroru, byl v roce 1938 odvolán a v roce 1939 zatčen. Mučením ho přinutili podepsat přiznání k vykonstruovaným spiknutím. Muž, který řídil čistky a mučení, se sám stal jejich obětí a v roce 1940 byl zastřelen.

Čistky učinily z ničení potenciální opozice trvalou metodu vládnutí. Dřívější neshody bylo možné přepsat na zradu; revoluční zásluhy ani poslušnost neposkytovaly spolehlivou ochranu.[72] Vykonstruované procesy měly také přinutit obžalované, aby potvrdili výklad režimu o vlastním zničení. Ti, kdo přežili, měli důvod prokazovat loajalitu přitakáváním obviněním a zamlčováním nevítaných soudů. Stalinovu moc posilovaly instituce, jejichž členové se mu nemohli bezpečně postavit, zatímco on si ponechával pravomoc určit, kdo je nepřítel. Velké procesy a masové operace z let 1936–1938 následovaly až po Holodomoru; dřívější porážka opozice a stranické čistky spojené s odvody však už během hladomoru zúžily prostor pro nesouhlas.

[71] Ústav národní paměti, “What was the ‘Polish Operation’ by the NKVD?”, 28. listopadu 2017; *NKVD Order No. 00485*, 11. srpna 1937, dvojjazyčný katalog dokumentární výstavy. Archivní součty rozlišují všechny rozsudky od trestů smrti; operace mířila především proti Polákům, zasáhla však i jiné národnosti.

[72] I dřívější souhlas se stranickou linií a její poslušné dodržování mohly být později vydávány za zradu. Československé dodávky zbraní Izraeli v roce 1948 se uskutečnily se souhlasem Moskvy. Po změně sovětské linie byla dřívější spolupráce s Izraelem při pražském procesu z roku 1952 s Rudolfem Slánským a třinácti dalšími komunistickými funkcionáři vydávána za důkaz vykonstruovaného „sionistického“ spiknutí. Proces měl otevřeně antisemitský ráz: prokurátoři opakovaně zdůrazňovali židovský původ jedenácti z jeho čtrnácti obžalovaných. Podrobněji viz Vaťácký vývar, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, oddíl 1.4 „Soviet Antisemitism“, studie z řady Historická paměť (leden 2027). Připravuje se.

Pozdější kampaně proti židovským institucím a vykonstruované spiknutí lékařů z roku 1953 znovu obrátily státní pronásledování proti údajně neloajální skupině.

Stalinův antisemitismus a protiukrajinská politika: sovětské dědictví

Stalinovy kampaně proti židovským a ukrajinským institucím učinily z nezávislého života společenství předmět politického podezření. Spisovatelé, náboženští představitelé a organizace se zahraničními kontakty mohli být obviněni ze služby nepříteli za hranicemi. Ukrajinské národní snahy i židovská kulturní či komunitní sounáležitost byly přepsány na soupeřící loajality, které si strana osobovala právo zničit.

Židovský antifašistický výbor, založený za války k získávání podpory v zahraničí, vyslal v roce 1943 na Západ Solomona Michoelse a Icika Fefera. Michoels byl v lednu 1948 na Stalinův rozkaz zavražděn, výbor byl téhož listopadu zrušen a třináct obžalovaných v pozdějším procesu bylo popraveno 12. srpna 1952. Zahraniční kontakty, kdysi podporované v zájmu sovětského válečného úsilí, se staly podkladem pro obvinění ze špionáže a židovského nacionalismu. Antisemitské spiknutí lékařů z roku 1953 rozšířilo tento útok prostřednictvím vykonstruovaných obvinění proti lékařům.

Toto pronásledování probíhalo ve stejné době jako sovětské uznání Izraele v květnu 1948. Diplomatickou podporu v zahraničí provázelo ničení židovských institucí doma, stejně jako ústupky vůči užitečné církevní hierarchii provázelo potlačování ukrajinských církví.[73] Stát si nárokoval právo rozhodovat, které podoby národního života slouží jeho záměrům.

Propaganda pokračovala i po Stalinovi. Pozdější sovětské karikatury spojovaly židovské a ukrajinské nacionalistické postavy jako pomahače téhož zahraničního nepřítele. Jedna zapřáhla stereotypního „sionistu“ a ukrajinského nacionalistu do vozu označeného jako antisovětismus; jiné je zobrazovaly jako zvířata sloužící společné věci. Fotografie zachycuje antisemitský obraz vydávaný za antiimperialismus. Celkové poselství představovalo židovskou identitu a ukrajinskou nezávislost jako hrozby, zatímco stát, který je pronásledoval, líčilo jako jejich osvoboditele.

Moskevský prvomájový průvod, 1972: „Sionismus je zbraní imperialismu!“

[73] Viz oddíl 3.2 ke Stalinově dohodě s ruskou pravoslavnou hierarchií v roce 1943 a k potlačení a vynucenému začlenění ukrajinské řeckokatolické církve v roce 1946.

Stalinův antisemitismus a protiukrajinská politika: sovětské dědictví (pokračování)

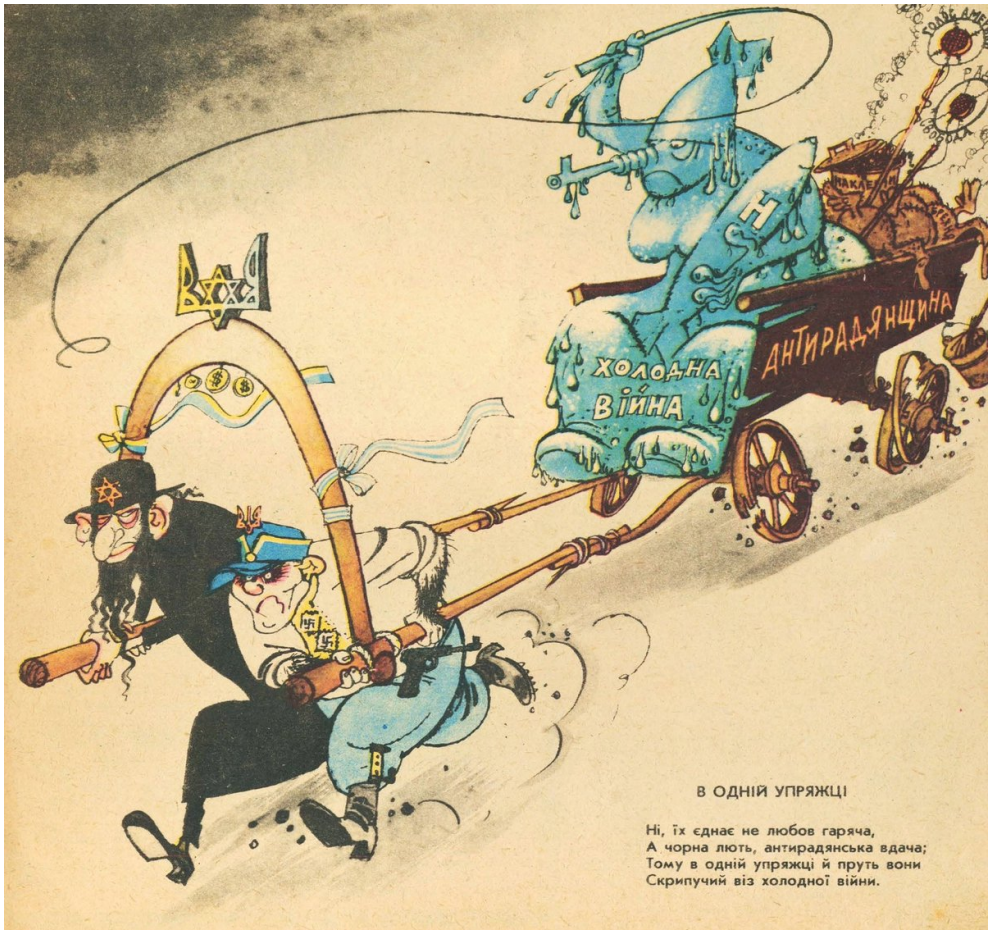

„Ve stejném postroji“ (В одній упряжці). Stereotypní židovská postava a ukrajinský nacionalista táhnou vůz označený jako „antisovětismus“ (антирадянщина); veze se v něm „studená válka“ (холодна війна).

Stalin zemřel 5. března 1953. Dne 4. dubna sovětské úřady oznámily propuštění a očištění přeživších obviněných lékařů a uznaly, že přiznání byla získána nepřípustnými metodami. Cestu k jejich propuštění otevřela jeho smrt, nikoli diktátorův humanitární ústup. Zhroucení kampaně ukazuje, jak silně hrozba závisela na člověku na vrcholu moci.

Nebezpečí přesahovalo okruh uvězněných lékařů. Oficiální kampaň představující židovské lékaře jako vražedné cizí agenty ohrožovala sovětské Židy obecně a vyvolávala strach z dalšího pronásledování a protižidovského násilí. Stalinova smrt odstranila vládce, který kampaň poháněl, a přerušila její stupňování. Co by následovalo, kdyby žil, nelze určit se stejnou jistotou: historici se nadále přou, zda existoval hotový plán masové deportace.

2.5.3 Zahraniční politika a imperiální nadvláda

Stalin přesto dokázal vyjednávat, ustupovat a spolupracovat s ideologickými nepřáteli. Pakt a útok na Finsko ukazují, proč tato pružnost neposkytuje obecnou záruku mírových úmyslů. Bezpečnostní obavy, územní ambice a prosazování politické kontroly mohly existovat současně. Ochota vyjednávat o jiných společnostech nečinila z přání jejich obyvatel omezení sovětské politiky.

Ve 20. letech Sovětský svaz umožňoval na svém území tajný výcvik příslušníků Reichswehru a zkoušky zbraní, včetně letecké školy v Lipecku od roku 1925. Vedle této vojenské spolupráce pomáhal vývoz obilí financovat industrializaci: sovětský vývoz sedmi uvedených v celních tabulkách skupin obilovin a luštěnin do Německa vzrostl ze 71 970 tun v roce 1929 na 536 664 tun v roce 1931 po vrcholu 856 218 tun v roce 1930[74]. Německý zápis z jednání vlády z 2. října 1931 výslovně zvažoval nákup německého zboží na úvěr nebo výměnou za sovětské dřevo, benzín a obilí. Tyto vztahy s Výmarskou republikou předcházely samostatným dohodám s Hitlerem, o nichž pojednává následující text.[75]

V zahraniční politice mohlo pragmatické vyjednávání převážit nad ideologickým nepřátelstvím. Dne 23. srpna 1939 podepsaly Sovětský svaz a nacistické Německo pakt Molotov–Ribbentrop, smlouvu o neútočení doprovázenou tajným protokolem rozdělujícím sféry vlivu ve východní Evropě. Německo napadlo Polsko 1. září, Rudá armáda vpadla z východu 17. září. Území východního Polska obývaná Ukrajinci byla poté začleněna do sovětské Ukrajiny. Rozšíření přivedlo více Ukrajinců pod sovětskou vládu, nedalo jim však nezávislou možnost rozhodnout o politickém řádu, který jim byl vnucen.

[74] Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (Toronto: Signal/McClelland & Stewart, 2017; ISBN 978-0-7710-0930-3), kapitola 7, "Collectivization Fails, 1931–2", s. 162. Poznámka 12, s. 386 (Serhiichuk et al., *Український хліб на експорт: 1932–1933*, s. 5–6). Tvrzení Applebaumové o ztrojnásobení není podloženo ověřenou celní řadou za kalendářní roky. Sedm uvedených skupin obilovin a luštěnin, komoditní kódy 1–14, vzrostlo mezi lety 1929 a 1931 přibližně 7,46krát po vrcholu v roce 1930. Rýže a „ostatní obilí" nejsou pro Německo uvedeny zvlášť; nejde o rekonstruovaný součet všech obilních kategorií. Příručka z roku 1939 nezávisle potvrzuje užší řádky pšenice, žita a ječmene. Jde o vývoz SSSR do Německa, nikoli důkaz jeho ukrajinského původu. Publikace z roku 1933 uvádí bezprostřední určení v exportním dokladu; před březnem 1930 záviselo použití hrubé či čisté hmotnosti na tarifu a obalu, poté se užívala čistá hmotnost. Sekundární pramen citovaný Applebaumovou používá jinde nevyjasněná období a odkazuje na dosud neprozkoumanou příručku z roku 1936, s. 74–75. Příčina rozdílu zůstává otevřená. Primární prameny: *Внешняя торговля Союза Советских Социалистических Республик за первую пятилетку (за период с 1928 по 1933 г.)* (Moskva: Внешторгиздат, 1933), s. 45, 96–97; V–VIII. S. N. Bakulin, D. D. Mishustin, *Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918–1937 гг.* (Moskva: Международная книга, 1939), s. 86, 90, 94; statistické vysvětlivky.

[75] Podrobnější rozbor paktu a sovětsko-německé spolupráce viz Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

Josif Stalin a německý ministr zahraničí Joachim von Ribbentrop v moskevském Kremlu, 23. srpna 1939, při podpisu paktu Molotov–Ribbentrop.

Sovětský návrh z 19. srpna 1939 podmiňoval platnost paktu zvláštním zahraničněpolitickým protokolem. Spolupráce pak získala i materiální základ: sovětské obilí, ropa a další suroviny se směňovaly za německé průmyslové vybavení a vojenské výrobky. Německé memorandum z 26. února 1940 výslovně počítalo s tím, že tento obchod oslabí britskou blokádu. Šlo o vzájemné dohody vlád prosazujících vlastní moc; důsledky nesly jiné společnosti.

Finsko ukazuje, jak mohl být útok na politickou nezávislost provázen bezpečnostními nároky. Po jednáních o změnách hranic a základnách poblíž Leningradu Rudá armáda 30. listopadu 1939 zaútočila. Moskva poté uznala finskou vládu vedenou komunistou Ottou Willem Kuusinenem, jejímž deklarovaným prvním úkolem bylo svrhnout finskou vládu a zničit její ozbrojené síly. Společnost národů vyloučila SSSR 14. prosince.

Útok na polskou nezávislost zasáhl i lidi, kteří ji mohli udržet při životě. Dne 5. března 1940 Stalin a politbyro schválili Berijův návrh popravit polské válečné zajatce a vězně. Na jaře 1940 NKVD zavraždil téměř 22 000 polských občanů při operaci souhrnně označované jako katyňský masakr. Mezi oběťmi byli důstojníci, policisté i civilní vězni; mnozí důstojníci v záloze byli učitelé, lékaři, právníci a další představitelé polské inteligence. Katyň je názvem jednoho pohřebiště v rámci širší vražedné operace, která zahrnovala také Charkov, Kalinin (dnešní Tver) a věznice v okupovaném východním Polsku. Sovětské úřady obviňovaly nacistické Německo a tuto lež udržovaly po desetiletí; odpovědnost NKVD přiznaly teprve v

roce 1990.[76] Vraždění odstraňovalo lidi schopné obnovit nezávislý stát; popírání pak chránilo instituce, které je zabily.

Když Německo 22. června 1941 napadlo SSSR, zanechala sovětská represe další stopu masových hrobů. Během ústupu NKVD zavraždil tisíce vězňů na západní Ukrajině, mimo jiné ve Lvově a Lucku. Mezi oběťmi byli Ukrajinci, Poláci i Židé věznění za sovětské vlády. Německá okupace přinesla další zločiny: nacistická propaganda a místní antisemité využili nálezů těl ke kolektivnímu obvinění Židů ze sovětských represí a k podněcování pogromů.[77] Za vězeňské vraždy odpovídali jejich sovětští pachatelé; za pogromy ti, kteří je podněcovali a prováděli. Žádný zločin neospravedlňoval další a střídající se okupace nedávaly obyvatelstvu svobodnou volbu vlády.

Varšavské povstání od 1. srpna do 2. října 1944 ukázalo jiný způsob, jak zmařit polskou nezávislost. Nekomunistická Zemská armáda chtěla osvobodit hlavní město od německé okupace a ustavit v něm autoritu polské exilové vlády dříve, než bude vnucena sovětská kontrola. Německé jednotky masakrovaly civilisty, povstání potlačily a město systematicky ničily. Stalin považoval nezávislý odboj za politického soupeře. Jeho vláda během srpna odmítala americkým zásobovacím letadlům povolit využití sovětských letišť; v poselství Churchillovi a Rooseveltovi z 22. srpna označil vůdce povstání za „skupinu zločinců".

Důležitá je i vojenská situace: německé protiútoky a přetížení sovětského postupu nedovolují předpokládat, že Rudá armáda mohla město zachránit bez obtíží. Tyto okolnosti však nevysvětlují maření spojeneckého zásobování ze vzduchu. Omezené sovětské shozy, neúspěšný pokus polských jednotek pod sovětským velením překročit řeku a povolení americké zásobovací mise přišly až v září. Rozbití pozic Zemské armády ve Varšavě odstranilo organizovanou překážku moskevské kontroly nad poválečným Polskem.[78] Masakry a ničení provedlo nacistické Německo; Stalinovo odmítání podpory nezávislé polské síle přispělo k jejímu vydání napospas porážce. Boj proti Hitlerovi neznamenal uznání práva národů mezi Německem a Ruskem vládnout si samy.

Po porážce povstání následovalo odstranění nezávislých politických představitelů. Ve dnech 27.–28. března 1945 sovětské úřady zatkly šestnáct vedoucích představitelů polského podzemního státu poté, co je pozvaly na jednání se zárukami bezpečnosti. Byli převezeni do Moskvy; v červnu následovalo řízení známé jako „proces se šestnácti". Vojenskou porážku

[76] Ústav národní paměti, „The Katyn Massacre — Basic Facts", 5. března 2020, zejména rozhodnutí, oběti a místa poprav; Národní archiv USA, „Records Relating to the Katyn Forest Massacre", o vraždách a sovětském pokusu připsat je Německu. Téměř 22 000 označuje celou operaci, nikoli jen katyňské pohřebiště.

[77] National WWII Museum, "The 1941 NKVD Prison Massacres in Western Ukraine", 7. června 2021; Centrum městských dějin, "'City scum', nationalists or ordinary people: interethnic violence on the streets of Lviv", zejména k vězeňským vraždám a protižidovskému pogromu. Pro celou kampaň není uveden jediný přesný počet obětí.

[78] Stalin Churchillovi a Rooseveltovi, 22. srpna 1944, *FRUS*, 1944, sv. III, dokument 1271; Harriman ministru zahraničí, 22. srpna 1944, dokument 1272, zpráva o rozhovoru s Molotovem ze 17. srpna. Viz také National WWII Museum, „The Allied Responses to the Warsaw Uprising of 1944", 18. ledna 2022; USHMM, „Warsaw Uprising"; a Edenovo potvrzení americké zásobovací mise z 18. září, *HC Deb*, 27. září 1944, sv. 403, sl. 217–220. Celoměstské povstání z roku 1944 se liší od povstání ve varšavském ghettu z roku 1943.

doplnilo potlačení politických představitelů, kteří mohli zpochybnit vládu vybranou Moskvou.[79] Jednání se sovětskými zárukami se stalo další cestou do vězení.

Po válce byla sovětská kontrola vnucena také Podkarpatské Rusi (dnes Zakarpatsko), která dříve patřila k Československu. Smlouva z 29. června 1945 stanovila její postoupení SSSR a začlenění do sovětské Ukrajiny. Americká diplomatická zpráva z 25. ledna 1945 již předtím popisovala místní radu pod kontrolou komunistů, která držela výkonnou moc, a československé vládní představitele, jimž bylo bráněno navštěvovat hlavní centra nebo se spojit s vlastní vládou. Rozšíření hranic sovětské Ukrajiny nedalo obyvatelům regionu možnost vybrat si politický systém, který jim měl vládnout.

Deportace krymských Tatarů v roce 1944 (viz oddíl 3.2) a zničení nezávislosti pobaltských států (viz oddíl 3.1) ukazují stejné odmítání národního života mimo moskevskou kontrolu. K odstranění vedoucích osobností se tak přidává vykořenění celých společenství a likvidace nezávislých států.

Stalinovi váleční spojenci se mohli zhrozit jeho zacházení s lidskými životy. Při večeři v Teheránu 29. listopadu 1943 navrhl zabít nejméně 50 000 příslušníků německého velitelského sboru. Americký diplomat Charles Bohlen zaznamenal Churchillův rázný odpor k politickým popravám a jeho trvání na soudech s válečnými zločinci. Roosevelt odpověděl vtipem o 49 000.

William C. Bullitt, bývalý americký velvyslanec v Moskvě, vzpomínal, že v roce 1943 varoval Roosevelta před sovětskou expanzí. Připisoval Rooseveltovi očekávání, že mu [Stalinovi] může „dát všechno, co jen mohu, a nic za to nežádat, *noblesse oblige*“: doufal, že Stalin pak upustí od anexí a pomůže vybudovat demokratický mír. Spoléhal tím na diktátorův domnělý smysl pro čest a povinnost oplatit vstřícnost.[80]

Spolupráce přesto pokračovala. Americko-sovětská repatriační dohoda podepsaná v Jaltě 11. února 1945 stanovila předávání osvobozených občanů jejich vlastním úřadům. Při jejím provádění americká směrnice vydaná v prosinci 1945 povolila nucený návrat vymezených kategorií sovětských občanů včetně bývalých sovětských vojáků, za podmínek občanství a bydliště vázaných k 1. září 1939. Pozdější britsko-americká operace Keelhaul byla součástí této širší politiky nucených repatriací.

[79] Muzeum dějin Polska, “Sowieci walczą o rząd. Dlaczego doszło do procesu szesnastu?”; Harriman ministru zahraničí, 18. června 1945, *FRUS*, 1945, vol. V, document 262. Zatčeno bylo šestnáct představitelů; případ Antoniho Pajdaka byl projednán samostatně později v roce 1945. Název červnového řízení neznamená, že všech šestnáct bylo souzeno a odsouzeno společně.

[80] William C. Bullitt, „How We Won the War and Lost the Peace“, *LIFE*, 30. srpna 1948, s. 94. Bullitt tuto vzpomínku zveřejnil až po Rooseveltově smrti. Jiný americký příklad důvěry v záměrné přetváření společnosti nabízí rámeček o Arthurdale v oddílu 1.4, s. 33.

Churchill, Roosevelt a Stalin na jaltské konferenci, Livadijský palác, Krym, únor 1945.

Strach z návratu viděli i ti, kdo jej prováděli. Ve zprávě postoupené americkým politickým poradcem Robertem Murphym 14. února 1946 jeho pracovníci popsali sebevraždy a pokusy o ně během nucené repatriace v Dachau předchozího měsíce. Zpráva označila incident za otřesný a zaznamenala nespokojenost amerických důstojníků a vojáků s rozkazem přinutit muže k návratu.

Důsledky nekončily utrpením při předání. V líčení Nicholase Bethella o repatriaci do Oděsy v červnu 1945 sledovali britští důstojníci James Martin a George Youmatoff, jak je 31 vězňů vlečeno do skladiště, a poté slyšeli střelbu z kulometů. Následujícího rána Youmatoff uvnitř spatřil odštípnutý beton a tmavé skvrny. Usoudil, že vězňové byli zastřeleni: slyšel střelbu a prohlédl si její následky, samotné zabíjení však neviděl.

Samostatné svědectví uvádí Nikolaj Tolstoj v *Victims of Yalta* (1977): popisuje americké strážné, kteří po předání v únoru 1946 viděli těla visící na stromech v Bavorském lese u Zwieselu. Jeremy Murray-Brown tuto pasáž reprodukuje ve studii filmových záběrů repatriace v Plattlingu.

Tyto události ukazují meze hodnocení Stalina podle ujišťování, která poskytoval užitečným partnerům. Spojenecká spolupráce mohla být nezbytná k porážce Hitlera a přesto ponechávat oběti sovětské moci bez ochrany. Diplomatický přístup ke Stalinovi a důvěra v dohodu byly něčím jiným než vymahatelnou ochranou lidí, o jejichž osudu se rozhodovalo.

Stalinovi dnešní obdivovatelé

Obraz vládce, který proměnil zaostalou zemi, stále přitahuje obdivovatele. V knize *I'm Not the Only One* (2004) použil vatnik George Galloway Stalinovu industrializaci jako příznivé přirovnání k Saddámu Husajnovi: „Stejně jako Stalin industrializoval Sovětský svaz, naplánoval Saddám v jiném měřítku vlastní irácký Velký skok vpřed."[81]

Stalin na prvomájové přehlídce, Moskva, 1946.

Dne 9. listopadu 2023 řekl Jackson Hinkle Alexi Jonesovi, že je „americký stalinista" a že se Američané mají od Stalina a Si Ťin-pchinga co učit. Státem řízenou výrobu představoval jako službu obyčejným lidem. Dne 4. listopadu 2025 označil Nick Fuentes Stalina za nejúčinnějšího státníka dvacátého století, přičemž výslovně uznal jeho brutalitu i masové vraždy.

Jejich cesty k obdivu se liší, stále je však přitahují moc a dosažené výsledky. Lidé, jejichž životy tuto moc nesly, ustupují do pozadí za průmyslovou výrobou, silou státu a velikostí jeho vládce.

Holodomor předcházel paktu Molotov–Ribbentrop o šest let.[82] Stalinovy zločiny proti jiným skupinám obyvatelstva dokládají jeho ochotu využívat masové vraždění k politickým cílům. Nedávají důvod předpokládat vůči Ukrajincům dobré úmysly. Jeho útok na ukrajinský národní život je třeba posuzovat podle zde zkoumaných opatření: konfiskací, trestních odvodů, blokování útěku a potlačování institucí schopných vzdorovat moskevské moci. I odmítnutí označení genocida by ponechalo tato úmyslná jednání k vysvětlení; neproměnilo by katastrofu v nevinnou nehodu.

Stalinova osobní odpovědnost zároveň neruší odpovědnost sovětského systému. Jak tvrdí Kołakowski, odsouzení diktátora nevysvětluje, jak strana a její instituce udržovaly jeho neomezenou moc.[83] Tyto instituce vynucovaly jeho rozhodnutí, potlačovaly alternativy a bránily účinnému odporu. Ukrajincům byla upřena svoboda tento systém odmítnout nebo určit vlastní národní budoucnost. Rozhodnutí vládce, mocenský monopol strany a moskevská nadvláda nad Ukrajinou se navzájem posilovaly.

Ukrajina tak čelila vládci ochotnému ničit odpor i sovětskému imperiálnímu řádu odhodlanému ji ovládat. **Po odsouzení Stalina zbývá vysvětlit odpovědnost institucí, které jeho moc udržovaly a vykonávaly jeho rozhodnutí. Tentýž problém stojí před**

[81] Podrobnější rozbor hladomoru za Maovy vlády viz Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China's Maoist regime, then and now*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

[82] Podrobnější rozbor paktu a sovětsko-německé spolupráce viz Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

[83] Podrobnější rozbor osobní a institucionální odpovědnosti viz oddíl 2.7, „Autoritářství, socialismus a imperialismus", s. 70. Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, přel. P. S. Falla, třetí kniha, *The Breakdown*, kap. XIII, „Developments in Marxism Since Stalin's Death", § 1, „De-Stalinization", s. 1149–1150, 1152–1153 (jednosvazkové vydání).

každým výkladem dnešní ruské války, který klade veškerou odpovědnost na Putina a nechává stranou státní instituce a imperiální nároky. Znovu drží autoritářský vládce moc po celá desetiletí a nárokuje si právo rozhodovat o budoucnosti Ukrajiny. Po Ukrajincích nelze chtít, aby svou svobodu svěřili naději, že příští moskevský vládce bude laskavější.

2.6 Prokletí černozemě

Zemědělské bohatství může činit území cenným pro stát, který hledá potravu pro města, vývozní zboží a prostředky pro průmysl. Samotná úrodnost však nevysvětluje hladomor ani genocidu. Otázkou je, kdo ovládá sklizeň, co lze jejím pěstitelům odebrat a zda mají moc se bránit. „Prokletí“ spočívá v institucích, které umožňují vynucované odčerpávání produkce.

Obilí a nebe v ukrajinských národních barvách.

V projevu „Industrialisation and the Grain Problem“ z 9. července 1928 Stalin označil dělníky a rolníky za hlavní zdroje financování sovětského průmyslu. Jeho argument spojoval zemědělské zdroje se státními průmyslovými prioritami. Kolektivizace nabízela větší administrativní moc nad výrobci i dodávkami. Ovládnout produkci a zvýšit výkonnost zemědělství však byly dva různé cíle: stát mohl usilovat o větší podíl úrody, i když jeho politika poškozovala schopnost ji vypěstovat.

Také kontrola nad ukrajinským obilním trhem se institucionálně soustřeďovala. V roce 1928 Moskva zrušila Ukrchlib, ukrajinský obilní výkupní a mlýnský trust, jehož podíly přešly na celosvazový Sojuzchleb. Jak ukazuje Ljudmyla Hrynevyčová, Ukrajina tím přišla o důležité nástroje ovlivňování odvodů a zásobování potravinami. Centrální plánování fungovalo v nerovném vztahu mezi Moskvou a republikou. Ve svých tezích k národnostní politice z března 1923 sám Stalin odsoudil carské snahy nutit okrajová území dodávat suroviny průmyslovému centru a uznal, že v sovětských institucích přetrvává velkoruský šovinismus. Odčerpávání mohlo přesahovat i současnou sklizeň: Torgsin směňoval potraviny za rodinné cennosti a čerpal tak z majetku nahromaděného za léta.

Japonsko: zemědělství financuje industrializaci

Raná industrializace Japonska v éře Meidži nabízí konkrétní srovnání. Pozemková daň placená v penězích pomáhala financovat státní průmyslový rozvoj, zatímco vývoz venkovských produktů včetně hedvábí a čaje přinášel devizy. Půda se nadále obdělávala v soukromých hospodářstvích a nájemním systému bez nucené kolektivizace. Vysoké zdanění a koncentrace pozemkového vlastnictví přesto vystavovaly venkovské domácnosti silnému tlaku. Zemědělství tak mohlo poskytovat prostředky průmyslu v institucionálních poměrech zásadně odlišných od Stalinových kolchozů a sovchozů: samotný přesun prostředků neurčoval, jak má být výroba organizována.

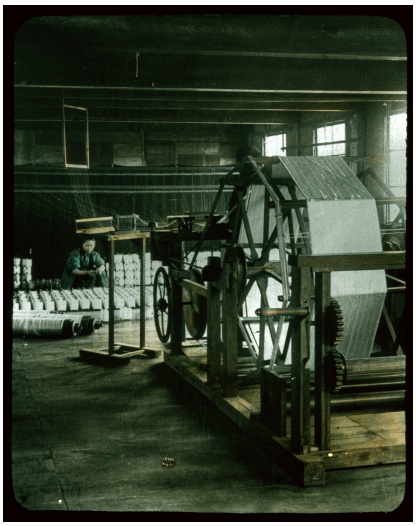

Odvíjení hedvábí v Japonsku kolem roku 1910. Ručně kolorovaná fotografie.

Polsko a Maďarsko: odpor a ústupky

Polsko

Polsko pod komunistickou vládou později ukázalo, jak může politický odpor změnit zemědělskou politiku. Nucená kolektivizace v letech 1948–1956 narážela na vytrvalý odpor rolníků. Po politických otřesech roku 1956 Władysław Gomułka dovolil družstvům rozpustit se. Americké diplomatické hodnocení z 15. listopadu 1961 uvádělo, že 86 % polské zemědělské půdy se obdělává soukromě, 13 % ve státních statcích a jen 1 % v družstvech. Převážně soukromé zemědělství v Polsku tedy přežilo *navzdory* pokusu o kolektivizaci a jako součást širšího politického kompromisu.

Maďarsko

Maďarsko se vydalo jinou cestou. Po revoluci roku 1956 se rozpadla řada zemědělských družstev a byly zrušeny povinné dodávky. Vláda Jánose Kádára poté v letech 1959–1961 obnovila nucenou kolektivizaci a převedla většinu orné půdy do družstev či státních statků. Významnou roli však nadále hrály záhumenky a ústupky rodinné výrobě[84] a reformy z roku 1968 hospodaření domácností dále podpořily. Polsko převážně zachovalo soukromé hospodaření; Maďarsko spojovalo družstevní zemědělství s pružnějšími pobídkami. Oba případy ukazují, jak mohly odpor rolníků, politická stabilita a výsledky zemědělství omezovat komunistickou zemědělskou politiku.

Také pozdější sovětská politika ukazuje, že neúroda neurčovala jedinou možnou reakci. Po špatné sklizni nakupovala Chruščovova vláda v roce 1963 obilí v zahraničí; zářijová dohoda s

[84] Nigel Swain, *Collective Farms Which Work?* (Cambridge University Press, 1985), kapitola 1, „‘Family Labour’ in the Achievement and Consolidation of Collectivised Agriculture, 1946–68“, s. 25–50.

Kanadou se týkala 5,3 milionu tun pšenice. Plokhy tuto reakci staví do protikladu k pokračujícímu sovětskému vývozu obilí během hladomorů v letech 1932–1933 a 1946–1947. Finanční a mezinárodní okolnosti byly jiné, ale srovnání odlišuje neúrodu od rozhodnutí, která určovala zásobování potravinami.[85]

O alternativách se vedly spory i uvnitř sovětského vedení. V eseji o hospodářství z roku 1928 Nikolaj Bucharin tvrdil, že průmyslové investice musejí zůstat v rovnováze se zemědělstvím, spotřebou a rezervami. Nadměrné přesuny z venkova mohly podkopat výrobu, trhy i vývoz, na nichž průmysl závisel. Podporoval socialistickou industrializaci a kolektivní hospodaření, ale také zlepšování individuálních rolnických hospodářství a cenovou politiku podněcující nabídku. Jeho námitka vycházela z bolševismu: nešlo pouze o volbu mezi Stalinovým programem a opuštěním sovětského socialismu.

Stalinův útok na Bucharina z dubna 1929 spor výslovně ukazuje. Odmítl návrhy na zvýšení výkupních cen s argumentem, že dražší obilí zvýší městské ceny chleba, mzdy i průmyslové náklady a oslabí kontrolu státu nad trhem. Uznal také přesun prostředků od rolníků prostřednictvím nízkých zemědělských cen a vysokých cen průmyslového zboží. Toto břemeno bylo součástí zvoleného financování industrializace, nikoli důsledkem, který vedení nedokázalo rozpoznat.

Ve zprávě z dubna 1928 Stalin již uznal, že velká kapitalistická hospodářství mohou využívat stroje a moderní zemědělské metody, zároveň však vyloučil podporu jejich rozvoje. Podobně v úvahách z května 1928 spojoval výhody rozsahu s velkými hospodářstvími v různých vlastnických formách. Velikost hospodářství, vlastnictví a motivace pěstitelů jsou však odlišné otázky; výnosy z rozsahu nedokládaly nezbytnost nucené kolektivizace. Výnos na hektar, produkce na pracovníka, podíl prodaný na trhu a povinně odevzdaný podíl jsou různé ukazatele.

Záleží také na směru příčinnosti. Výkonná soukromá hospodářství mohla růst proto, že byla produktivní, nikoli se stávat produktivními jen díky své velikosti. Zvětšení výměry dekretem samo o sobě nemohlo napodobit pobídky, řízení a tržní podmínky, v nichž vznikala.

V projevu z 11. července 1928 Stalin uvedl pšeničné hospodářství Campbell Farming Corporation v Montaně o rozloze 95 000 akrů. S odvoláním na agronoma N. M. Tulajkova popsal jeho mechanizaci a řízení a poté tvrdil, že sovětské podmínky nabízejí obřím státním statkům větší prostor k rozvoji. Chtěl stroje a rozsah kapitalistického zemědělství bez soukromého vlastnictví půdy a tvrdil, že státní statky se mohou rozvíjet s malým ziskem nebo dočasně i bez něj. Příklad se týkal státních statků neboli sovchozů; nucená kolektivizace do kolchozů znamenala navíc i politické podřízení rolnických domácností.

Politický cíl přesahoval získání konkrétní sklizně. Zveřejněný stručný záznam Stalinových sibiřských vystoupení z ledna 1928 představuje nezávislou rolnickou výrobu jako nejistý

[85] Serhii Plokhy, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (New York: Basic Books, 2015), kapitola 24, "The Second Soviet Republic". K dohodě s Kanadou: *Foreign Relations of the United States, 1961–1963*, vol. V, document 359, 1. října 1963, poznámka 1.

základ sovětské moci a požaduje, aby ji jako zdroj obilí nahradily kolchozy a sovchozy.[86] Ve spojení s pozdějším sporem ukazuje, že nezávislost výrobců byla problémem, který vedení chtělo překonat. Existence alternativ nedokládá, že by do roku 1941 dokázaly zajistit srovnatelnou průmyslovou a vojenskou kapacitu. Brání však vysvětlovat výsledný nátlak jako jedinou politiku, kterou si vůbec kdo dokázal představit.

V Allenově simulaci pro rok 1939[87] dosahuje HDP se zemědělstvím ve stylu NEP 348,3 miliardy rublů v cenách roku 1937 a s kolektivizací 364,6 miliardy, tedy asi o 4,7 % více. Odpovídající zvýšení nezemědělské přidané hodnoty činí přibližně 22 %; jde o širší měřítko než samotná průmyslová výroba. Oba scénáře zachovávají vysoké průmyslové investice a měkká rozpočtová omezení v průmyslu.

Jeho scénář NEP předpokládá vyšší zemědělskou produkci a počty hospodářských zvířat, odlišný daňový systém a menší stěhování do měst. Předpokládá také, že k hladomoru nedojde; nejde o nezávisle doložený výsledek. Vojenské vybavení je nastaveno na historické hodnoty, takže model nezávisle netestuje obrannou kapacitu. Srovnání závisí na těchto předpokladech; neměří pozorovaný historický přírůstek.

Srovnání HDP měří hodnotu výroby, zatímco hodnocení životních podmínek musí započítat i úmrtí, utrpení, vyvlastnění a ničení rodin a společenství. Tyto ztráty jsou důležité i nad rámec svých dopadů na produkci. Zvýšení naměřené výroby proto nedokládá, že kolektivizace zlepšila životy lidí, kteří jí byli podrobeni.

Mark Harrison zpochybňuje Allenovu navrhovanou kombinaci státního řízení průmyslu a tržního zemědělství: nedostatek průmyslového zboží mohl rolníky odrazovat od prodeje potravin i za vyšší ceny. Zachování nezávislého hospodaření tedy mohlo vyžadovat změny průmyslové politiky i zemědělského vlastnictví. Tato námitka prověřuje konkrétní alternativu; nedokládá, že hladomor nebo Stalinův zvolený nátlak byly nevyhnutelné.

Pruská a americká cesta

Leninovo srovnání „pruské“ a „americké“ cesty z roku 1907 nabízí výmluvnou paralelu. „Pruská“ cesta v jeho pojetí zachovávala nadvládu velkostatkářů prostřednictvím kapitalistického rozvoje.

Velkostatky se měly vyvinout v kapitalistické podniky, zatímco stará pozemková elita by si udržela rozhodující postavení. Rolníci mohli přijít o půdu a stát se závislými zemědělskými dělníky: modernizace by zachovala mocenskou hierarchii.

„Americká“ cesta naproti tomu předpokládala rozbití starého velkostatkářského systému a rozvoj zemědělství prostřednictvím nezávislých rolníků. Lenin jí dával přednost, protože očekával, že rolnická iniciativa a rostoucí domácí trh urychlí kapitalistický rozvoj. Podporoval ji jako revoluční etapu směrem k socialismu a prosazoval znárodnění půdy. Nezávislé obdělávání tedy v jeho programu nevyžadovalo soukromé vlastnictví půdy.

[86] Tento záznam vyšel v jeho sebraných spisech v roce 1954; nejde o dochovaný doslovný přepis všech projevů.

[87] Robert C. Allen, *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution* (Princeton University Press, 2003), kapitola 8, s. 153–171; tabulky 8.1 (s. 163), 8.3 (s. 164), s. 170.

Pruská a americká cesta (pokračování)

Stalin si zvolil nucenou kolektivizaci a rozšiřování státních statků. V dubnu 1928 uznal výhody velkých kapitalistických hospodářství, zároveň však vyloučil jejich podporu. Velkovýroba měla být organizována v sovětských kolektivních a státních institucích a pěstitelé podrobeni státním požadavkům na odvody.

Stalin odmítl kapitalistické hospodaření, přesto soustředil moc nad výrobci ve stranickém státě. Podobnost se týká vynucovaného odebírání produkce a závislosti rolníků, vlastnické systémy se však lišily: kolchozy a sovchozy měly odlišnou právní formu, což Stalin uznával ještě v roce 1952. Jde o institucionální analogii, nikoli o důkaz, že Stalin vědomě následoval cestu popsanou Leninem.

Ostřeji však vystupuje politický závěr: zrušení soukromého velkostatkářství nezaručilo nezávislost lidí obdělávajících půdu.

To pomáhá vysvětlit pobídku k ovládnutí ukrajinských zemědělských zdrojů. Samo o sobě to nevysvětluje národnostní zacílení. Úrodná půda nevysvětluje pronásledování ukrajinských intelektuálů, omezování jazyka a institucí ani spojování námitek proti odvodům s ukrajinskou národní neloajalitou. Nevysvětluje ani to, proč úřady uzavřely cesty k útěku v době, kdy lidé hladověli. Tato opatření vyžadují pozornost k politickým cílům, vědomostem a úmyslným volbám. Obyvatelé Ukrajiny byli podrobeni rozhodnutím o svém životě i národní existenci; neodsoudila je půda pod nohama.

2.7 Autoritářství, socialismus a imperialismus

Ludwig von Mises se narodil do židovské rodiny v roce 1881 v Lembergu, dnešním ukrajinském Lvově. Jako přední představitel rakouské ekonomické školy budoval svou dráhu ve Vídni. Po studiu práv nastoupil v roce 1909 do obchodní komory, přednášel na univerzitě a vedl soukromý seminář, který navštěvoval Hayek[88] i další budoucí ekonomové. Jeho vídeňská činnost spojovala ekonomický výzkum s praktickým poradenstvím ve veřejné politice; jeho klasický liberalismus hájil soukromé vlastnictví, individuální svobodu a omezení státní moci.

[88] Viz rámeček o Hayekovi, s. 36, v oddílu 1.5.

V eseji o ekonomické kalkulaci v socialismu[89] z roku 1920 Mises tvrdil, že zrušení trhů výrobních prostředků odstraní ceny nutné k porovnávání konkurenčních využití zdrojů. Kritiku rozvinul v knize *Socialism* (1922)[90] a své politické zásady vyložil v *Liberalism* (1927)[91], několik let před Stalinovou nucenou kolektivizací.

Mises se v roce 1934 přestěhoval do Ženevy. Po anšlusu v roce 1938 nacisté vpadli do jeho bývalého vídeňského bytu a zabavili knihovnu i písemnosti. V roce 1940 s manželkou uprchl přes Francii, Španělsko a Portugalsko do Spojených států.[92] V Americe zahájil druhou učitelskou dráhu jako hostující profesor na New York University v roce 1945 a vydal *Human Action* (1949)[93].

Pamětní deska Ludwiga von Misese v ulici Hnaťuka 13 ve Lvově. Fotografie z roku 2015.

Mises považoval úplný socialismus za nemožný systém společenské spolupráce. Centrální kontrola výrobních prostředků odstraňovala tržní ceny potřebné pro ekonomickou kalkulaci. V *Human Action* (1949) napsal: „Společnost, která volí mezi kapitalismem a socialismem, nevolí mezi dvěma společenskými systémy; volí mezi společenskou spoluprací a rozpadem společnosti. Socialismus není alternativou ke kapitalismu; je alternativou k jakémukoli systému, v němž mohou lidé žít jako lidské bytosti.“[94]

Nemusíme nutně jít v Misesově radikální dichotomii tak daleko, ale u krajně centralizovaných systémů, jako byly Stalinův či Maův[95] (nebo v tomto ohledu dokonce Hitlerův)[96], měl

[89] Ludwig von Mises, *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth* (1920), anglické vydání, Ludwig von Mises Institute, 1990.

[90] Ludwig von Mises, *Socialism: An Economic and Sociological Analysis* (1922), německý originál, 1922; anglické vydání, 1951.

[91] Ludwig von Mises, *Liberalism: In the Classical Tradition* (1927), německý originál.

[92] Misesův odchod naznačuje, že mu švýcarská neutralita již nezaručovala bezpečí. Ve svých *Memoirs* (překlad z roku 2009, s. 116) vzpomíná, že Švýcarsko považovalo jeho přítomnost za „politickou přítěž a hrozbu pro svou bezpečnost“. Širší válečný kontext viz Vaťácký vývar, *Switzerland's Neutrality Initiative: Neutrality, Sovereignty and the September 2026 Vote*, NAFO Policy Papers, č. 1 (září 2026).

[93] Ludwig von Mises, *Human Action: A Treatise on Economics* (1949).

[94] Ludwig von Mises, *Human Action: A Treatise on Economics*, poprvé vydáno roku 1949; citováno podle čtvrtého přepracovaného anglického vydání, Foundation for Economic Education, 1998, kapitola XXIV, §3, “The Harmony of the ‘Rightly Understood’ Interests”. Citace v hlavním textu jsou přeloženy z angličtiny. Původní znění: “A society that chooses between capitalism and socialism does not choose between two social systems; it chooses between social cooperation and the disintegration of society. Socialism is not an alternative to capitalism; it is an alternative to any system under which men can live as human beings.”.

[95] Podrobnější rozbor hladomoru za Maovy vlády viz Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China's Maoist regime, then and now*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

[96] Viz oddíl 1.1.1, „Holodomor, Asharshylyq, plán hladu a holokaust“ o nacistických plánech připravit obyvatelstvo okupovaných sovětských území o potraviny a o záměrném vyhladovění civilistů a sovětských válečných zajatců.

nepochybně pravdu v podstatném bodě: dávaly jedinému diktátorovi, opírajícímu se o stranický stát a ovládajícímu výrobu, rozdělování potravin i pohyb obyvatel, moc přijímat rozhodnutí, která mohla odsoudit miliony lidí k smrti hladem, ať už v důsledku katastrofálního chybného úsudku, nebo úmyslného vyhlazování.

V *Socialism* Mises definoval cíl socialismu jako vybudování „společnosti, v níž jsou výrobní prostředky zespolečenštěny", tedy společnosti, v níž stát plně ovládá výrobní prostředky.[97] V *Omnipotent Government* (1944) připouštěl, že sovětská byrokraticky řízená výroba mohla pokračovat díky cenám vznikajícím na zahraničních kapitalistických trzích a postupům vyvinutým v zahraničí. Jeho závěr zněl: „Za těchto okolností nevede socialismus k úplnému chaosu, nýbrž pouze ke krajní chudobě." Tuto kritiku výslovně spojil s Holodomorem na Ukrajině, když napsal, že „mnoho milionů lidí doslova zemřelo hlady".[98]

Misesův argument otevírá otázku širší než hospodářská efektivita. Co umožnilo Holodomor: ruská imperiální nadvláda a nepřátelství k ukrajinské národní existenci, socialistická kontrola výroby a rozdělování, nebo autoritářský centralizovaný stát soustřeďující hospodářskou a politickou moc nad miliony lidí ve stejných rukou? Tato vysvětlení se překrývají. Na jejich vzájemné váze záleží, volbou jednoho však nelze odstranit ostatní.

Problém ekonomické kalkulace se týká institucí, v nichž vznikají ceny. Mises namítal, že plánovač nemůže napodobit peněžní kalkulaci pouhým získáním lepších statistik. Hayek přistupoval ke koordinaci prostřednictvím praktických znalostí rozptýlených mezi jednotlivci. Jörg Guido Hülsmann, autor knihy *Mises: The Last Knight of Liberalism* (2007)[99], zase trvá na tom, že znalost nelze oddělit od vlastnictví, směny a úsudku lidí, kteří mohou jednat. Na těchto rozdílech záleží, když se ptáme, zda sovětská katastrofa byla selháním kalkulace, potlačením znalostí, nebo obojím.

[97] Ludwig von Mises, *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*, první německé vydání 1922; citované anglické vydání, Liberty Fund, 1981, překlad J. Kahane, „Preface to the Second German Edition" (Vídeň, leden 1932). Citace v hlavním textu jsou přeloženy z angličtiny. Původní znění: "a society in which the means of production are socialized".

[98] Ludwig von Mises, *Omnipotent Government: The Rise of the Total State and Total War*, poprvé vydáno u Yale University Press, 1944; odkazovaný anglický přetisk, Liberty Fund/Mises Institute, 2010, kapitola III, §§4–5, s. 54–58, zejména s. 56–57. Citace v hlavním textu jsou přeloženy z angličtiny. Původní znění: "many millions literally died of starvation"; "Under these circumstances socialism results not in complete chaos but only in extreme poverty.".

[99] Jörg Guido Hülsmann, *Mises: The Last Knight of Liberalism* (Ludwig von Mises Institute, 2007).

Spor o ekonomickou kalkulaci

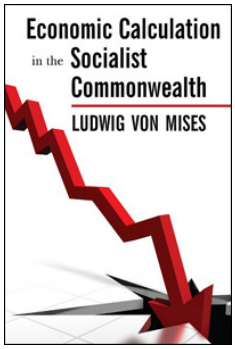

Ludwig von Mises, Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, vydání z roku 2014.

Mises. Ve své stati z roku 1920[100] Mises tvrdí, že zrušení směny soukromě vlastněných výrobních prostředků znemožňuje vznik tržních cen potřebných pro peněžní kalkulaci. Jeho námitka se týká toho, jak tyto ceny vznikají, nikoli pouze množství informací, které mají plánovači k dispozici.

Hayek. „The Use of Knowledge in Society" (1945) zdůrazňuje praktické znalosti rozptýlené mezi lidmi: znalost místních podmínek, měnících se potřeb a příležitostí. Hayek chápe ceny jako prostředek koordinace jejich využití. Jeho stati o ekonomické kalkulaci vyšly v souboru *Individualism and Economic Order* (1948)[101].

Hayek získal cenu za ekonomii za rok 1974 společně s Gunnarem Myrdalem za práce o teorii peněz, hospodářských výkyvech a vzájemných souvislostech ekonomických, společenských a institucionálních jevů. Ve své nobelovské přednášce „The Pretence of Knowledge" z 11. prosince 1974 popisuje „znalost jednotlivých skutečností …, která existuje pouze rozptýleně mezi nesčetnými lidmi".

Hülsmann. „Knowledge, Judgment, and the Use of Property" (1997) upřesňuje rozdíl mezi Misesovými a Hayekovými argumenty a odmítá redukovat Misesovo stanovisko na problém shromažďování rozptýlených informací. Do středu pozornosti staví vlastnictví, směnu a podnikatelský úsudek: bránit jednání, při němž vznikají tržní ceny, není totéž jako neshromažďovat již existující informace.

Lange a socha. V roce 1936 navrhl polský ekonom Oskar Lange, aby na ministerstvu socializace nebo v ústřední plánovací komisi socialistického státu stála „socha profesora Misese"[102]. Šlo o ironické uznání závažnosti jeho námitky; Lange věřil, že ji svým modelem dokáže zodpovědět. O třiapadesát let později, v roce 1989, se komunistický monopol moci v Polsku zhroutil a nová vláda zahájila 1. ledna 1990 tržní reformy. Ta ironie je nápadná.

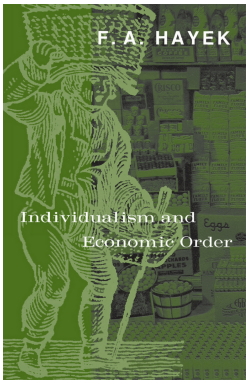

F. A. Hayek, Individualism and Economic Order, vydání nakladatelství University of Chicago Press.

Sovětské vedení však netrpělo jen nedostatkem informací: informace, které odporovaly jeho politice, aktivně potlačovalo nebo zpochybňovalo. Rolníci a místní funkcionáři věděli, jaká byla úroda, co potřebovaly domácnosti a jaké důsledky měly rekvizice. Za politického nátlaku se ten, kdo o těchto skutečnostech informoval, mohl vystavit obvinění z neloajality. Nešlo tedy jen o zanedbaný sběr dat: stát narušoval samotné podmínky, za nichž bylo možné nepohodlné poznatky vyslovit, ověřit a *jednat* podle nich.

[100] Ludwig von Mises, *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth* (1920), anglické vydání, Ludwig von Mises Institute, 1990.

[101] F. A. Hayek, *Individualism and Economic Order* (University of Chicago Press, 1948).

[102] Jacek Kochanowicz, „Introduction to the 1990 Edition", in Ludwig von Mises, *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth* (Ludwig von Mises Institute, 1990).

Stalinův dopis Kaganovičovi z 11. srpna 1932 tento mechanismus konkrétně ukazuje. Stalin připustil, že četné okresní stranické výbory na Ukrajině považovaly plán obilních dodávek za nereálný. Jejich námitky pokládal za rozklad stranické kázně, problém spojoval s působením nepřátel a varoval, že sovětské vedení může ztratit Ukrajinu. Informace se k němu dostaly. Svou reakcí proměnil námitku proti politice v otázku politické kontroly.

Právě zde nabývá Hayekův důraz na rozptýlené znalosti zvláštního významu. Místní znalosti ztrácejí schopnost napravovat chyby, pokud jsou lidé za jejich sdělování trestáni nebo nemají moc rozhodnutí změnit. Čtenář nemusí přijímat Hayekovu obecnou argumentaci proti celkovému plánování hospodářství, aby rozpoznal ničivé působení cenzury a donucování. Vláda může dostávat varování, a přesto umlčovat ty, kdo je vyslovují; nevědomost, záměrně vytvářená nevědomost a odmítání reagovat na známé utrpení jsou různé podoby selhání.

V *The Road to Serfdom* (1944)[103] Hayek také spojuje rozsáhlou kontrolu hospodářství se soustředěním donucovací politické moci. *The Constitution of Liberty* (1960)[104] rozvíjí otázku institucionálních omezení moci. Ve vztahu k hladomoru je praktická otázka jednoznačná: kdo mohl napadnout dodávkovou kvótu, odhalit smrtící politiku nebo přimět její původce ke změně?

Amartya Sen — Demokracie jako univerzální hodnota

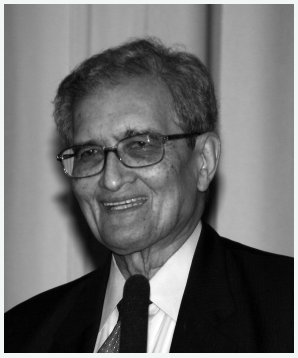

Amartya Sen v Kolíně nad Rýnem, 28. listopadu 2007. Fotografie: Elke Wetzig (Elya).

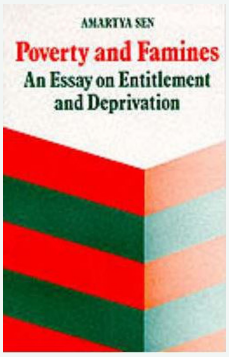

Poverty and Famines. Anglické vydání, Oxford University Press.

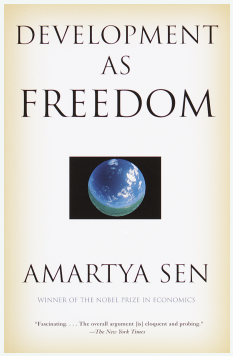

Development as Freedom. Brožované vydání Vintage, 2000.

Amartya Sen, laureát ceny za ekonomii z roku 1998, vyslovuje zásadní tezi o vztahu hladomoru a demokracie. Ve stati „Democracy as a Universal Value“ (1999) píše, že **v nezávislé demokratické zemi s alespoň poměrně svobodným tiskem „nikdy nedošlo k rozsáhlému hladomoru“.** Jeho vysvětlení vychází z institucí: nezávislé zpravodajství, opozice a volby zviditelňují utrpení a nutí vlády jednat.

[103] F. A. Hayek, *The Road to Serfdom* (1944).

[104] F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty* (1960), anglické vydání, editor Ronald Hamowy, University of Chicago Press, 2011.

Amartya Sen — Demokracie jako univerzální hodnota

V *Poverty and Famines* (1981)[105] také rozlišuje mezi zásobováním společnosti potravinami a možností jednotlivých lidí potraviny získat; jídlo může být k dispozici, zatímco určité skupiny k němu ztrácejí přístup. *Development as Freedom* (1999)[106] propojuje politickou svobodu s ochranou před strádáním.

U Holodomoru tím naléhavěji vyvstává otázka, proč varování a utrpení nevynutily změnu politiky. Potlačování informací a odstraňování politického odporu zbavilo oběti prostředků, jimiž mohly žádat pomoc nebo volat vládce k odpovědnosti. Senův institucionální argument zůstává relevantní i pro toho, kdo odmítá Misesovu či Hayekovu ekonomickou teorii: informace musejí mít možnost volně proudit a lidé potřebují instituce, jejichž prostřednictvím si mohou vynutit reakci.

Senův argument objasňuje plný politický význam zjištění o dostatku potravin uvedeného v oddílu 2.3. **Nezávislá demokratická Ukrajina by měla jak potraviny potřebné k odvrácení hladomoru, tak politické prostředky, jimiž by mohla požadovat jejich ochranu.** Volení zástupci by mohli napadat odvody, svobodný tisk odhalovat hladovění a voliči vyměnit vládu, která odmítala jednat. Moskevská diktatura naopak kontrolovala sklizeň, cenzurovala zprávy o hladu a potlačovala nezávislé politické organizace. Ukrajinci byli připraveni o potraviny, které vyprodukovali, i o instituce, jejichž prostřednictvím mohli požadovat, aby tyto potraviny sloužily k záchraně jejich životů.

R. J. Rummel v *Power Kills* (1997)[107] spojuje zabíjení ze strany státu se soustředěnou mocí, která nepodléhá odpovědnosti. Ve spojení se Senovými úvahami obrací Rummel pozornost k tomu, zda má ohrožené obyvatelstvo účinné prostředky odporu. Příslušné meze donucování[108] spočívají v politických právech, nezávislém organizování a institucích schopných vynutit si reakci. Jde o rozdělení moci; zvláštní pozornost si zaslouží lidé vyloučení z účinné účasti na politickém životě.

Leszek Kołakowski přistupuje k odpovědnosti prostřednictvím toho, jak samotný sovětský systém vykládal Stalina. Při rozboru Chruščovova tajného projevu z roku 1956 v *Main Currents of Marxism* ukazuje, proč nestačí vinit Stalina osobně a současně považovat stranu a její instituce za v zásadě bezvadné. Stalinova moc měla institucionální základy: bolševický monopol na vládu, politickou policii a zničení nezávislé opozice. Představa komunismu bez represí nevysvětluje, jak skutečný systém po desetiletí udržoval u moci vládce bez účinných

[105] Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (1981), anglické vydání, Oxford University Press, 1983.

[106] Amartya Sen, *Development as Freedom* (1999).

[107] R. J. Rummel, *Power Kills: Democracy as a Method of Nonviolence* (Transaction Publishers, 1997).

[108] R. J. Rummel, *Power Kills: Democracy as a Method of Nonviolence* (Transaction Publishers, 1997), kapitola 13, „Why Does Power Kill?“.

omezení. Otázkou je, jak instituce vytvořené revolucí umožnily jeho vládu a chránily jeho rozhodnutí před účinným zpochybněním.[109]

Kołakowski o víře a důkazech

Leszek Kołakowski (1927–2009) byl polský filozof, který se stal předním kritikem komunismu. V roce 1966 byl vyloučen z Polské sjednocené dělnické strany; po ztrátě univerzitního místa v roce 1968 opustil Polsko.

V knize *Main Currents of Marxism* zkoumá otřes vyvolaný Chruščovovým projevem z roku 1956: zprávy odmítané jako nepřátelská propaganda získaly autoritu, jakmile je potvrdila Moskva.

„Zprávy, které nevyvolaly sebemenší pohnutí, dokud vycházely v ‚buržoazních' knihách či novinách, zapůsobily jako rána hromu, když je potvrdila kremelská věštírna."[110]

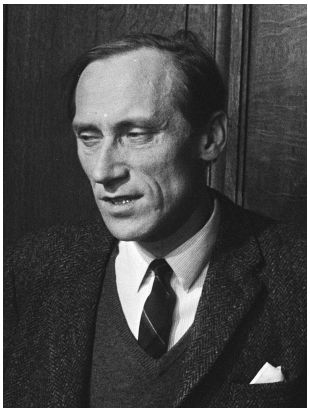

Leszek Kołakowski, Amsterdam, 9. března 1971.

Rjazaňský „zázrak": po Stalinovi, 1959–60

Stalin zemřel v roce 1953 a Chruščov v roce 1956 odsoudil jeho kult osobnosti. Přesto byla v roce 1959 ruská Rjazaňská oblast oslavována za údajné ztrojnásobení roční produkce masa. Oblastní stranický tajemník Alexej Larionov získal Chruščovovu veřejnou podporu. Vyšetřování na podzim 1960 odhalilo rozsáhlé falšování, které za oslavovaným úspěchem stálo.

Ve studii Yorama Gorlizkého prostupují podvody běžným oblastním stranickým aparátem. Na vytváření zdání úspěchu spolupracovali funkcionáři, jejichž dosavadní kariéra byla respektovaná. Politický tlak a závislost na nadřízených mohly odměňovat uklidňující hlášení více než pravdivé informace; do podvodu byly zapleteny instituce pověřené plněním plánu a dohledem nad ním.

Podvod také spotřebovával prostředky pro budoucí výrobu. Funkcionáři posílali na porážku mladý a podvyživený skot, aby splnili aktuální plán dodávek masa. Jeden okresní funkcionář vzpomínal, jak varoval, že tím zničí své rezervy. Vykazovaný úspěch tedy snižoval stavy dobytka potřebného pro další produkci. Šlo o selhání plánování do budoucna: splnění současného závazku dostalo přednost před zachováním stáda, na němž závisela pozdější produkce masa.

Časová posloupnost je důležitá: Stalin byl mrtev a jeho osobní vláda odsouzena, ale pobídky k vytváření zemědělských úspěchů na papíře přetrvávaly. Jeho diktatura měla institucionální základy a odstranění diktátora automaticky neodstranilo politické vztahy, které odměňovaly podvádění. Tento pozdější skandál ukazuje trvající problém moci a odpovědnosti.

[109] Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, přel. P. S. Falla, třetí kniha, *The Breakdown*, kap. XIII, „Developments in Marxism Since Stalin's Death", § 1, „De-Stalinization", s. 1149–1150, 1152–1153 (jednosvazkové vydání). Uznává propouštění z táborů a omezení svévolného teroru, tyto změny však odlišuje od institucionálních mezí stranické moci.

[110] Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, přel. P. S. Falla, třetí kniha, *The Breakdown*, kap. XIII, „Developments in Marxism Since Stalin's Death", § 1, „De-Stalinization", s. 1150 (jednosvazkové vydání).

Institucionální vysvětlení však neznamená, že jednotlivá rozhodnutí byla nevyhnutelná. V „If Stalin Had Died…“ Kotkin tvrdí, že plošná nucená kolektivizace nebyla nutnou podmínkou industrializace ani nevyhnutelným předpokladem diktatury.[111] Sovětské instituce umožňovaly Stalinovu vládu, ale o rozsahu donucování spolurozhodovaly jeho ideologické postoje a konkrétní volby. Vysvětlení systému nezbavuje odpovědnosti vládce, který se rozhodl pokračovat.

Vykonstruované spiknutí lékařů, antisemitská kampaň proti lékařům popsaná v rámečku v oddílu 2.5.2, nabízí konkrétní příklad důsledků Stalinovy osobní vlády. Po Stalinově smrti 5. března 1953 se obvinění ze spiknutí lékařů zhroutilo. Dobová zpráva o sovětském oznámení ze 4. dubna zaznamenává propuštění a očištění přeživších obviněných lékařů. Jeho smrt přinesla úlevu těm, kdo v této antisemitské kampani ještě zůstávali ve vězení; přišla však o dvacet let pozdě, než aby mohla napravit zkázu způsobenou Holodomorem. Tento obrat ukazuje, co může záviset na osobní moci bez účinných omezení.

Stalinova rozhodnutí určovala jak použití donucování, tak skupiny obyvatel, proti nimž bylo namířeno. U Holodomoru proto ekonomické a institucionální argumenty znovu vedou k otázce zaměření proti národní skupině. Kolektivizace a odčerpávání zdrojů zpustošily několik sovětských společností včetně kazašského obyvatelstva během hladomoru Asharshylyq[112]. Oba hladomory vzešly ze sovětské donucovací politiky. Tyto společné mechanismy však nerozhodují o genocidním úmyslu: zda byl každý z těchto hladomorů také genocidou, vyžaduje samostatné posouzení úmyslu a zaměření proti národní skupině. V Kazachstánu násilné usazování kočovníků a kolektivizace zničily kočovnické živobytí a násilně přetvářely kazašskou společnost i národní identitu. Na Ukrajině se politika obilních dodávek navíc propojila s útokem na národní svébytnost a kulturu. Dekret ze 14. prosince 1932 spojoval obilní dodávky s obviněními proti ukrajinským nacionalistům a s opatřeními rušícími ukrajinizaci, zejména na severním Kavkaze. Směrnice z ledna 1933 omezující útěk z Ukrajiny a severního Kavkazu pak uzavřela jednu z cest k přežití. Taková rozhodnutí vyžadují vysvětlení, koho chtěl stát ovládat a které podoby národního života považoval za hrozbu.

Srovnání v oddílu 1.1.1 objasňuje materiální mechanismus. Ukrajinské venkovské domácnosti byly silně závislé na obilí a chlebu; kazašské pastevecké domácnosti na stádech poskytujících maso, mléko a možnost směny za obilí. Politika Moskvy obě skupiny připravovala o prostředky, jimiž se živily. Přetvoření agrární ekonomiky mohlo vyžadovat odborné znalosti, ale k pochopení, že lidé bez jídla budou umírat hlady, jich zapotřebí nebylo. Technická selhání plánování nemohou vymazat odpovědnost za pokračující smrtící strádání při znalosti jeho následků.

Ukrajina a další společnosti střední a východní Evropy zažívaly komunistické přetváření společnosti a sovětskou nadvládu v různých obdobích a podobách. Jejich zkušenost vyvolává otázku, kterou samotná argumentace o socialismu nevyřeší: jak se navzájem posilovaly ideologie a imperiální moc? Národní podřízenost ovlivňovala, kdo mohl vládnout, či instituce

[111] K zemědělským alternativám a debatě o kolektivizaci a industrializaci viz oddíl 2.6, „Prokletí černozemě“.

[112] Sarah Cameron, *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan* (Cornell University Press, 2018).

mohly přetrvat a čí výklad skutečnosti byl slyšen. Ukrajinská zkušenost vyžaduje pozornost k ideologii, imperiální nadvládě i autoritářské moci.

Průmyslový růst nedokazuje, že nucená kolektivizace, trestní rekvizice nebo zvolené tempo odčerpávání zdrojů byly nezbytné. Slibované výsledky politiky je třeba poměřovat s dostupnými možnostmi, obdrženými varováními a vědomě způsobenými lidskými ztrátami. Misesova teorie sama o sobě nemůže prokázat příčiny hladomoru ani genocidní úmysl. Ani selhání plánování nevylučuje záměrné odpírání potravy: režim může krizi vyvolat, využít ji a potlačit důkazy, které by odhalily jeho odpovědnost.

*
**

I kdyby Holodomor nebyl genocidou, čím by tedy byl – democidou, zaviněným selháním politiky, nešťastnou náhodou? Odmítnutí jednoho označení na tuto otázku neodpovídá ani neruší odpovědnost zapojených lidí *a* institucí. Nezbavuje odpovědnosti ani Stalina, ani sovětský režim; oba byli Ukrajincům vnuceni. Democida[113] obrací pozornost k zabíjení státní mocí, včetně vystavování lidí podmínkám, o jejichž smrtících důsledcích stát ví, a bezohledné lhostejnosti k lidskému životu; kdo by se dovolával náhody či nedopatření, musel by i tak vysvětlit konfiskace, znemožnění útěku a potlačování varování.

Jeden závěr je však jasný: **Holodomor nelze věrohodně popsat jako přírodní katastrofu, která přemohla vládu usilující ze všech sil o ochranu svého obyvatelstva.** Nucená kolektivizace, neomezená politická moc a útok na Ukrajinu jako národ se navzájem posilovaly. Spor o označení nemůže tyto mechanismy vymazat ani zbavit odpovědné jejich odpovědnosti.

[113] R. J. Rummel, *Death by Government* (Transaction Publishers, 1994), kapitola 2, „Definition of Democide“.

3. Širší historický vzorec ruského vymazávání Ukrajiny

Ničivé důsledky Holodomoru sahaly dál než k lidem, které zabil. Hlad zpustošil vesnice, v nichž se předávaly jazyk, zvyky a rodinná paměť, zatímco represe napadaly instituce, jejichž prostřednictvím se Ukrajinci mohli sami spravovat a udržovat veřejný kulturní život. Tyto formy násilí byly součástí delšího zápasu o to, zda může Ukrajina existovat jako národ s vlastní politickou budoucností. Carská i sovětská vláda měnily ideologii, hranice i metody; Moskva si přesto opakovaně osobovala právo určovat meze ukrajinského národního života. Současná ruská válka dává této historii bezprostřední význam.

Genocida směřuje ke zničení skupiny jako takové; není to pouze jiné označení pro masovou vraždu. Zabíjení ve velkém měřítku popisuje, co se děje jednotlivcům. Genocidním cílem je zcela nebo z podstatné části zničit národní, etnickou, rasovou či náboženskou skupinu a úmluva zahrnuje i jiné činy než zabíjení. Zejména násilné převádění dětí do jiné skupiny může narušit kontinuitu společenství, přestože děti zůstanou naživu. Chráněnou skupinou je zde ukrajinský národ: jeho stát a instituce pomáhají udržovat společný život, samy však netvoří zvláštní smluvní kategorii.[114]

Zničení ukrajinské státnosti, potlačování jazyka ani nastolení imperiální nadvlády samo o sobě neprokazuje genocidu ve smyslu úmluvy. Lemkinovo širší pojetí nicméně pomáhá vysvětlit, jak se ničení institucí, kultury a politické svébytnosti může spojit s fyzickým násilím v útoku proti národu. Kulturní vymazávání může odhalovat národní cíl útoku, zatímco zabíjení, ničivé životní podmínky a násilné převádění dětí ukazují prostředky jeho uskutečňování. Přežití některých jednotlivců nedokládá přežití jejich skupiny.

3.1 Státnost, jazyk a kulturní vymazávání

Zápas o ukrajinský národní život měl imperiální dějiny ještě předtím, než se stal zápasem se sovětskou mocí. Valujevův oběžník z roku 1863 omezil náboženské a vzdělávací publikace v ukrajinštině; emžský výnos Alexandra II. z roku 1876 rozšířil omezení na dovoz ukrajinských knih, veřejná čtení, divadlo a tištěné texty písní. Cenzura měla bránit institucím, jejichž prostřednictvím se jazyk mohl rozvíjet i mimo soukromé rozhovory: školám, nakladatelstvím, vědě a veřejným vystoupením. Pozdější ukrajinský boj za státnost vyrůstal ze společnosti, jejíž schopnost vyjadřovat vlastní identitu byla již systematicky omezována.

Ukrajinský boj za nezávislost nezačal v roce 1991. Po rozpadu Ruského impéria v roce 1917 vyhlásila Ústřední rada vedená historikem Mychajlem Hruševským v listopadu 1917

[114] Úmluva o genocidě, článek II, chrání skupinu jako takovou a zahrnuje její částečné zničení i násilné převádění dětí. Soudní výklad odvolacího rozsudku ve věci Krstić z 19. dubna 2004 vydaný ICTY rozlišuje fyzické či biologické zničení od útoku omezeného na kulturní či sociologickou identitu. Výklad vzniku úmluvy od OSN vysvětluje vyloučení kulturní genocidy jako samostatné kategorie i výslovné zahrnutí převádění dětí. Státnost a národní instituce jsou zde základy života ukrajinské skupiny; jejich samotné zničení není zvláštním činem podle článku II.

Ukrajinskou lidovou republiku. Zpočátku usilovala o autonomii; čtvrtým univerzálem datovaným 22. ledna 1918 vyhlásila úplnou nezávislost. Na někdejším rakousko-uherském území vznikla samostatná Západoukrajinská lidová republika. Obě republiky vyhlásily 22. ledna 1919 své sjednocení, pokračující válka však zabránila jeho plnému uskutečnění.

Ukrajinského boje za nezávislost se účastnilo několik armád a soupeřících vlád, ale nezávislé republikánské síly nakonec bolševici porazili. Velká část Ukrajiny se dostala pod vládu Moskvou podporované Ukrajinské sovětské republiky, která v prosinci 1922 patřila k zakládajícím republikám SSSR. Jiná území s ukrajinským obyvatelstvem zůstala mimo sovětskou kontrolu, především v Polsku, Rumunsku a Československu. **Moderní ukrajinská státnost tedy existovala a Ukrajinci o ni bojovali dávno před rozpadem Sovětského svazu v roce 1991.** Meziválečné rozdělení je důležité i pro dějiny hladomoru: sovětské orgány tehdy ještě neovládaly celé území dnešní Ukrajiny.

Uvnitř sovětské Ukrajiny se vztah mezi státní kontrolou a národní kulturou zpočátku vyvíjel jinak: ukrajinizace ve 20. letech rozšířila ukrajinské školství, vydavatelskou činnost a kulturní život. Stalinův režim však tuto politiku zvrátil a pronásledoval ty, kteří se na jejím uskutečňování podíleli. Ke generaci později známé jako *Розстріляне відродження* („Popravené obrození“) patřili spisovatelé a umělci, jejichž díla byla zakázána a jejichž životy zničilo věznění nebo poprava. Divadelní režisér Les Kurbas, dramatik Mykola Kuliš a prozaik Valerjan Pidmohylnyj patřili k ukrajinským kulturním osobnostem popraveným v Sandarmochu v roce 1937. Represe zasáhly jak tvůrce národní kultury, tak instituce, které ji mohly předat další generaci.

Spisovatelé VAPLITE, Svobodné akademie proletářské literatury, Charkov, 1926–27. Ke skupině patřili Mykola Chvyljovyj a Mykola Kuliš.

Pozdější rozšíření sovětské Ukrajiny přivedlo pod tentýž stát západní oblasti s odlišnými politickými a kulturními dějinami. Podkarpatská Rus, jejíž území dnes z velké části tvoří ukrajinskou Zakarpatskou oblast, se v roce 1919 stala součástí Československa. Žili zde Rusíni a Ukrajinci, ale také Maďaři, Židé a další společenství s odlišnými, někdy se překrývajícími

identitami. Maďarsko část oblasti anektovalo v roce 1938 a zbytek obsadilo v březnu 1939, kdy zlikvidovalo krátce existující nezávislou Karpatskou Ukrajinu. Po příchodu Rudé armády v roce 1944 sovětské orgány zabránily obnovení československé správy a vynutily si změny státního občanství. Smlouvou z 29. června 1945 Praha území odstoupila SSSR. Začleněním do sovětské Ukrajiny se oblast dostala pod tentýž autoritářský stát, který ovládal zbytek republiky.

Mimo Ukrajinu sovětská expanze zničila také nezávislost pobaltských států. Dohody Molotov–Ribbentrop ze srpna a září 1939[115] připravily jejich podrobení; v roce 1940 následovala sovětská okupace a anexe. Zatýkání, popravy a deportace rodin v červnu 1941 zasáhly jejich společnosti stejně jako vlády. Následovala nacistická okupace, návrat Rudé armády v letech 1944–45 však obnovil sovětskou okupaci, kterou Moskva vydávala za osvobození. Další masové deportace přišly v březnu 1949.[116] Mnohé západní státy odmítaly uznat anexe za zákonné a trvaly na právním trvání pobaltské státnosti, přestože na místě vykonávaly moc sovětské orgány.

V poválečném Polsku, Maďarsku a Československu uplatňovala Moskva kontrolu prostřednictvím formálně samostatných států. Jejich podřízení zajišťovala místní komunistická vedení, Informbyro založené v roce 1947, hospodářská závislost a hrozba či použití vojenské síly. Americké hodnocení Československa z 15. prosince 1949 uvádělo mezi nástroji moskevské kontroly sovětské velvyslanectví, pracoviště sovětského ministerstva vnitra v Praze a kontakty mezi stranickými funkcionáři. Formální nezávislost tedy národní sebeurčení nezaručovala. Nezávislá ukrajinská republika byla poražena již o desetiletí dříve a její sovětská správa byla přímo začleněna do institucí SSSR. Přes rozdíly v politickém uspořádání zůstávala moc určovat meze národního života soustředěna v Moskvě a ve stranických vedeních, která se jí zodpovídala.

Po upevnění poválečného uspořádání přinesly Stalinova smrt v roce 1953 a Chruščovův tajný projev z 25. února 1956 skutečný rozchod s jeho veřejným kultem. Některé oběti byly rehabilitovány, i posmrtně. Chruščov však odsuzoval svévolné represe, zatímco obhajoval leninskou legitimitu, kolektivizaci a těžký průmysl. Jeho vlastní vzestup v moskevském stranickém vedení a jmenování do čela Ukrajiny v roce 1938 spojovaly jeho kariéru se systémem, který hodnotil. Odsouzení kolektivizace jako politiky by zpochybnilo bilanci strany i jeho vlastní službu této straně. Záleželo tedy na politickém rozhodnutí, co přiznat. Jak Kołakowski vysvětluje v *Main Currents of Marxism*, soustředění viny na Stalina mohlo chránit

[115] Viz 2.5.3 Zahraniční politika a imperiální nadvláda. Podrobnější rozbor paktu a sovětsko-německé spolupráce viz Vatnik Soup, *Molotov–Ribbentrop: The Red-Brown Alliance*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

[116] V březnu 1949 bylo ze tří pobaltských států deportováno přibližně 95 000 lidí. Viz vzpomínkový projev lotyšského velvyslanectví, přednesený 26. března 2024 a zveřejněný 12. dubna 2024.

stranu a systém, jejichž prostřednictvím vládl. Diktátora bylo možné odsoudit, aniž se strana vzdala nároku soudit vlastní dějiny.[117]

Červnové usnesení sovětské strany z roku 1956 tuto hranici výslovně vymezilo: Stalinovo zneužívání moci podle něj nezměnilo socialistický charakter systému. Francouzští komunističtí vůdci čelili obdobnému riziku. Jak píší Courtois a Lazar, „změna základu jejich legitimity hrozila ohrožením jejich moci“.[118]

Chruščovův tajný projev, 1956

Dne 25. února 1956 přednesl Chruščov na uzavřeném zasedání 20. sjezdu strany projev *On the Cult of Personality and Its Consequences*. Popsal vykonstruovaná obvinění, mučení a popravy loajálních komunistů. Po desetiletích, kdy strana vyžadovala Stalinovo zbožňování, její vůdce odhaloval zločiny spáchané jejím jménem. Zveřejněný text zaznamenává neklid a rozhořčení v sále. Dobové zprávy uváděly, že někteří delegáti omdlévali.

Otřes zasáhl lidi i daleko za hranicemi sjezdu. Opisy se četly na stranických schůzích a zasílaly komunistickým stranám ve východní Evropě; polský text se dostal na Západ. Americké ministerstvo zahraničí projev zveřejnilo 4. června 1956. Pro komunisty, kteří dřívější svědectví odmítali jako nepřátelskou propagandu, nyní odsouzení přicházelo od vedení, které hájili.

Polské vydání pro vnitrostranickou potřebu, Varšava, březen 1956.

Na Ukrajině se meze tohoto rozchodu projevily v pokračujícím tlaku na národní kulturu. Ivan Dzjuba ve svém rukopisu *Інтернаціоналізм чи русифікація?* z roku 1965 kritizoval rusifikaci s odkazem na leninské zásady národní rovnoprávnosti, k nimž se sovětský stát sám hlásil. I tato kritika vycházející z deklarovaných ideálů systému však vedla k pronásledování: byl vyloučen ze svazu spisovatelů a v roce 1972 zatčen.[119] Šlo o to, kdo smí mluvit za ukrajinský kulturní život, pokud si strana vyhrazuje právo určovat jeho přípustné meze.

[117] Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, přel. P. S. Falla, třetí kniha, *The Breakdown*, kap. XIII, „Developments in Marxism Since Stalin’s Death“, § 1, „De-Stalinization“, s. 1149–1150 (jednosvazkové vydání). K obdobnému problému odmítnutí Maovy katastrofální politiky při současném zachování historické legitimity komunistické strany viz Vatnik Soup, *The Great Leap Backwards: China’s Maoist regime, then and now*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

[118] Thierry Wolton, *Une histoire mondiale du communisme*, sv. III, *Les complices* (Paris: Grasset, 2017), s. 322–323. Stéphane Courtois a Marc Lazar, *Histoire du Parti communiste français* (2. vyd., Paris: PUF, 2000), s. 310, citováno podle Woltona, s. 326. Francouzský originál: « Modifier ce qui fondait leur légitimité risquait de menacer leur pouvoir. »; vlastní překlad. K rozdílům mezi francouzskou a italskou stranou a k vnitrokomunistickému nesouhlasu viz Wolton, s. 320–325.

[119] Obdobný příklad nabízí Československo roku 1968: pokus pražského jara o „socialismus s lidskou tváří“ potlačila v srpnu invaze vedená Sovětským svazem. Viz připravovanou studii Vatnik Soup *Jan Palach: Resistance to Tyranny*; Kyle Orton, “Socialism Could Never Have a Human Face”, 21. srpna 2022.

Kontrola kultury se vztahovala i na samotné historické doklady včetně paměti hladomoru a zahraniční pomoci. Uznání pomoci ARA sovětskou vládou dne 10. července 1923 stojí vedle pozdějšího vývoje popsaného v archivním průvodci Hooverova institutu: američtí humanitární pracovníci byli líčeni jako špioni a mise z oficiálních publikací do značné míry zmizela. Uznanou záchrannou akci bylo později možné přepsat v nepřátelskou zahraniční přítomnost nebo ji vymazat z veřejně připomínaných dějin.

O samotném Holodomoru se oficiálně mlčelo ještě desítky let po Stalinově smrti. Stanislav Kulčyckyj vzpomíná, jak v roce 1986 vstoupil do sovětské komise, která měla vyvracet zprávy o hladomoru, ale v archivech nalezl důkazy zpochybňující výklad, který měl hájit. Když ukrajinský stranický vůdce Volodymyr Ščerbyckyj 25. prosince 1987 hladomor připustil, stále jej přičítal suchu. Přiznat, že nastal hlad, ještě neznamenalo přijmout odpovědnost za politiku, která mu dala smrtící rozměr.

Rodinné vzpomínky přesto přežily a prostor, který se otevřel za perestrojky, se po získání nezávislosti rozšířil.

Pochod k připomínce Holodomoru, Winnipeg, 1983, k padesátému výročí hladomoru. Fotoarchiv Winnipeg Free Press.

Od perestrojky k nezávislosti

Za Michaila Gorbačova perestrojka („přestavba“) a glasnosť („otevřenost“) koncem 80. let zmírnily cenzuru a rozšířily veřejnou debatu. O Holodomoru, jehož připomínání bylo po desetiletí oficiálně potlačováno, se znovu mohlo mluvit.

V referendu 1. prosince 1991 **podpořilo vyhlášení nezávislosti Ukrajiny 90,32 % odevzdaných hlasovacích lístků**, při účasti 84,18 %. Většina hlasovala pro v každém z 27 správních regionů, včetně Krymu (54,19 %) a Sevastopolu (57,07 %).

Od perestrojky k nezávislosti

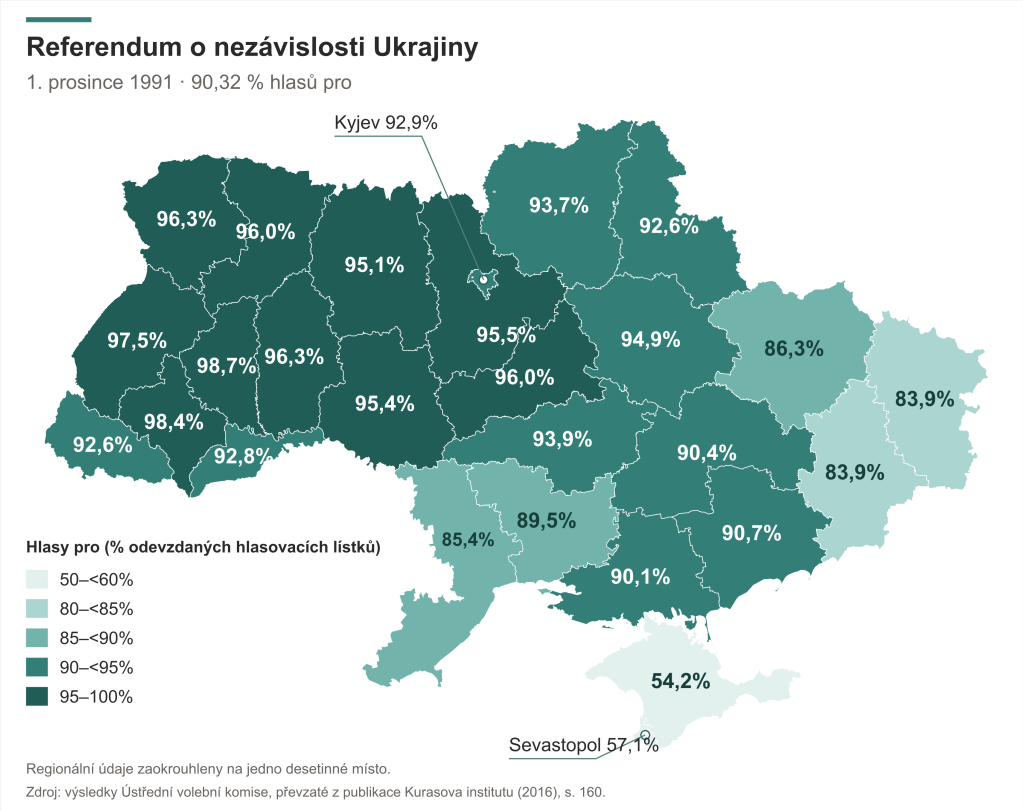

Podpora nezávislosti podle regionů, 1. prosince 1991. Regionální procenta jsou zaokrouhlena; zveřejněný celostátní výsledek činil 90,32 %.

V Budapešťském memorandu z 5. prosince 1994 Rusko, Spojené království a Spojené státy znovu potvrdily respekt k nezávislosti, svrchovanosti a stávajícím hranicím Ukrajiny i svůj závazek zdržet se hrozby silou nebo použití síly proti její územní celistvosti či politické nezávislosti, a to v souvislosti s přistoupením Ukrajiny ke Smlouvě o nešíření jaderných zbraní jako státu nevlastnícího jaderné zbraně. Dvoustranná smlouva o ukrajinsko-ruské státní hranici, podepsaná 28. ledna 2003, vstoupila v platnost 23. dubna 2004. Ukrajinci si zvolili nezávislost; Moskva se zavázala ji respektovat.

Kulčyckyj připomíná vydání knihy Volodymyra Maňaka a Lidije Kovalenkové *33-ŭ: голод. Народна книга-меморіал* v roce 1991 i pozdější archivní sbírky. Toto znovuodkrývání dějin pokračuje: v červnu 2025 Národní muzeum genocidy Holodomoru oznámilo digitalizaci 373 svědectví očitých svědků, většinou zaznamenaných v prvních letech po roce 2000. Záznam těchto hlasů vrací jednotlivé životní příběhy a úsilí o přežití do dějin, které se státní orgány snažily potlačit. Připomínání zároveň stvrzuje právo Ukrajinců mluvit vlastním jménem.

3.2 Holodomor v rámci útoku na ukrajinskou národní existenci

Ukrajina byla vystavena zvlášť ničivé kombinaci národního podrobení a sovětského přetváření společnosti. Její nezávislý stát byl poražen, kulturní instituce napadeny a venkovské obyvatelstvo vystaveno masovému umírání hladem. Moderní demografická rekonstrukce odhaduje přibližně 3,9 milionu úmrtí nad rámec běžné úmrtnosti na sovětské Ukrajině v letech 1932–34. Ztráty přesáhly jednotlivé životy: rodiny a vesnická společenství byly zničeny a předávání jazyka a paměti těžce narušeno. Mimořádná tvrdost zacházení s Ukrajinou spočívá v tomto souběhu fyzického ničení, násilné hospodářské přeměny a útoků na instituce národního života.

Ztráta ukrajinské nezávislosti znamenala také ztrátu kontroly nad sklizní. Jak dokládá studie představená v oddílu 2.3, Ukrajina v roce 1932 vyprodukovala dostatek potravin k odvrácení hladomoru. Moskevský systém odvodů však sklizeň podřizoval prioritám centra: zásobování sovětských měst, rezervám a prodeji do zahraničí. Toto rozdělování bylo vynucováno, zatímco ukrajinští rolníci umírali hlady; údaje v oddílu 1.3 ukazují, co jim po odvodech zůstalo. Národní nezávislost se tak týkala i pravomoci ponechat v zemi a rozdělovat potraviny nezbytné k přežití. Ve spojení s demokratickou odpovědností vlády by Ukrajincům poskytla prostředky, jak čelit politice, která je zabíjela, jak vysvětluje rozbor Senova argumentu v oddílu 2.7.

Raphael Lemkin ve svém projevu „Soviet Genocide in Ukraine“ z roku 1953 propojuje vyhladovění s útoky na intelektuály a církve i s politikou rozptylování Ukrajinců a změnami osídlení. Rolnictvo chápe jako nositele jazyka, kultury a kolektivní identity. Jeho argumentace vysvětluje, proč při popisu útoku na národ patří vedle masového umírání také ničení národních institucí.

Dosídlování a vyučovací jazyk, 1934

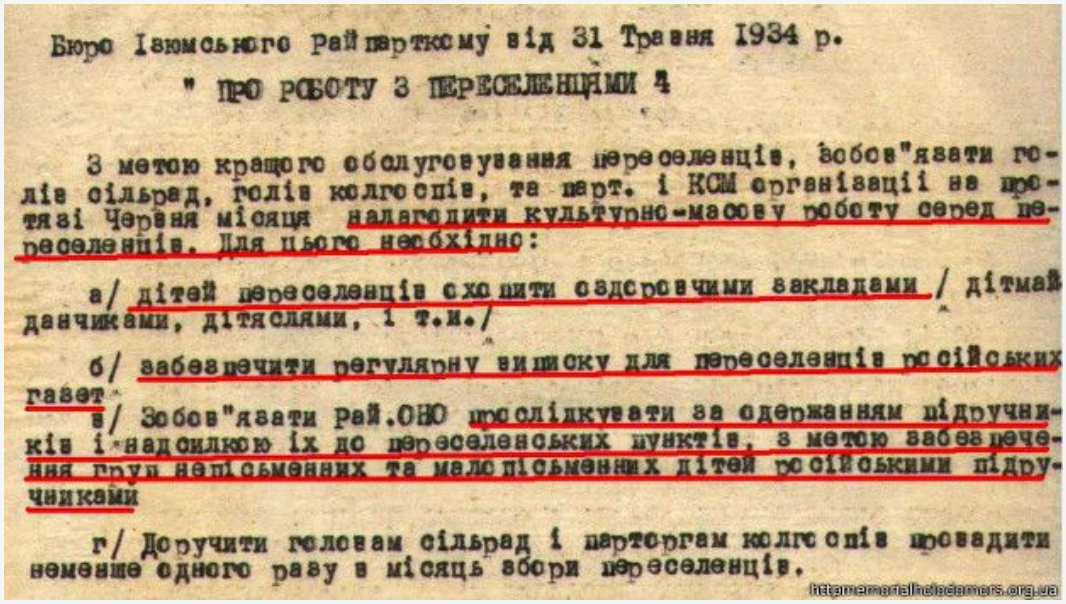

Бюро Ізюмського Райпарткому від 31 Травня 1934 р.

" ПРО РОБОТУ З ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ "

З метою кращого обслуговування переселенців, зобов"язати голів сільрад, голів колгоспів, та парт. і КСМ організації на протязі Червня місяця налагодити культурно-масову роботу серед переселенців. Для цього необхідно:

а/ дітей переселенців охопити оздоровчими закладами / дітмайданчиками, дітяслями, і т.п./

б/ забезпечити регулярну виписку для переселенців російських газет.

в/ Зобов"язати Рай.ОНО прослідкувати за одержанням підручників і надсилкою їх до переселенських пунктів, з метою забезпечення груп неписьменних та малописьменних дітей російськими підручниками

г/ Доручити головам сільрад і парторгам колгоспів провадити неменше одного разу в місяць збори переселенців.

„O práci s novými osadníky“: izjumské okresní stranické byro, 31. května 1934. Výňatek z muzejní reprodukce.

Pokyn z 31. května 1934 požadoval kulturní činnost mezi novými osadníky. Nařizoval předplatné ruských novin a zajištění ruských učebnic pro jejich školy a skupiny pro výuku gramotnosti. Vyžadoval také měsíční schůze s novými osadníky.

Dosídlování po hladomoru tedy zahrnovalo rozhodování o jazyce a institucích, nejen o bydlení a půdě. Tento místní pokyn ukazuje, jak strana organizovala školní výuku a veřejný život příchozích v ruštině.

Náboženská politika odhaluje tentýž zápas o nezávislé instituce. Po letech represí Stalin za války povolil dohodu s ruskou pravoslavnou hierarchií. Vlastní prohlášení moskevského patriarchátu ze září 1943 zaznamenávají jeho setkání se třemi metropolity 4. září a souhlas s volbou patriarchy; biskupové 8. září zvolili Sergije a poděkovali sovětské vládě. Tatáž prohlášení mobilizovala křesťany proti Hitlerovi. Náboženská autorita pomáhala získávat podporu pro válku, zatímco hierarchie působila v mezích vytyčených státem.

Ve vztahu k zahraničí již válečné spojenectví dávalo Moskvě důvod předvádět náboženskou toleranci. Dne 11. září 1941 požádal Roosevelt sovětského velvyslance Konstantina Umanského, aby před předložením dalšího zákona o půjčce a pronájmu Kongresu zajistil publicitu náboženské svobodě v SSSR. Memorandum ministra zahraničí Cordella Hulla zaznamenává prezidentovu obavu, že nepřátelství k Sovětskému svazu zablokuje pomoc. Ještě 31. července však úřadující ministr Sumner Welles hlásil, že nic nesvědčí o větší náboženské toleranci. Rooseveltova žádost ukazuje konkrétní politickou motivaci: uklidňující obraz sovětského náboženského života mohl usnadnit obhajobu spojenectví před americkou veřejností. Publicita a skutečně poskytovaná svoboda byly dvě různé věci.

S ukrajinskou řeckokatolickou církví v Haliči se však zacházelo jinak. Její popis operace vedené proti ní uvádí zatčení metropolity Josyfa Slipého a dalších biskupů v roce 1945 a následné uspořádání shromáždění ve Lvově ve dnech 8.–10. března 1946 bezpečnostními

službami. Zatímco řeckokatolická hierarchie byla uvězněna, shromáždění vyhlásilo zrušení Brestské unie a začlenění do ruské pravoslavné církve. Církev je označuje za pseudosynod: státem řízené donucení bylo vydáváno za církevní sjednocení. Její legální struktury byly potlačeny, věřící však udržovali podzemní církev.

Rozdíl se týká moci nad institucemi i náboženského učení. Moskva mohla vyjít vstříc hierarchii užitečné státu a zároveň rozbíjet ukrajinskou církev s vlastními vazbami, vedením a společenskou autoritou. Útok zasáhl struktury, jejichž prostřednictvím společenství vzdělávala duchovní, uchovávala tradice a organizovala život nezávislý na státu. Narážel však i na odpor: formální likvidace nezničila náboženskou praxi ani identitu, kterou církev pomáhala udržovat.

Užitečnost církve se navíc neomezovala na válečnou morálku. Historička Kathryn Davidová ve stati „At the Kremlin in 1943“ hledá kořeny této politiky v západoukrajinských územích, která Sovětský svaz v roce 1939 anektoval na úkor Polska. Náboženské instituce tam mohly pomáhat vydávat územní výboje za sjednocení. Kontrolovaná pravoslavná hierarchie nabízela Moskvě prostředek k rozšiřování politického a kulturního vlivu za hranice. Její výklad výslovně ukazuje imperiální rozměr: obnova jedné církve pod státním dohledem mohla sloužit témuž rozšiřování moci jako potlačení jiné.

Masové deportace se zaměřovaly také na skupiny vymezené národností. Deportováni byli sovětští Němci, Čečenci, Ingušové a další národy. V pobaltských státech deportace v letech 1941 a 1949 vykořenily rodiny vybrané podle politických a sociálních kategorií. Kampaně proti celým etnickým skupinám rozšířily kolektivní trestání ještě dál: o deportaci mohla rozhodovat samotná národnost, a to i u dětí a lidí, kteří nebyli obviněni z žádného konkrétního provinění.

Krym a krymští Tataři

Krymští Tataři jsou původním národem Krymu. Jejich národní život zahrnuje jazyk, náboženství, rodinnou paměť a kulturní tradice včetně ornamentiky Örnek, zapsané na seznam UNESCO v roce 2021. Deportace zasáhla nositele tohoto života i vazbu jejich společenství k domovu.

Krymské Tatarky, pohlednice z počátku 20. století.

Krymskotatarský kroj, Ukrajina, 2021.

Stalinův rozkaz z 11. května 1944 nařizoval NKVD deportovat všechny krymské Tatary a trvale je usadit v Uzbekistánu. Předepisoval také předání jejich domů, dobytka a zemědělských produktů sovětským orgánům. Ve dnech 18.–20. května bylo deportováno více než 190 000 krymských Tatarů; mnozí zahynuli během přepravy a ve vyhnanství hladem, nemocemi a vyčerpáním. Obvinění z kolektivní zrady posloužilo k ospravedlnění vykořenění národa včetně dětí a rodin, aniž byla prokázána individuální vina. Operace zasáhla další existenci společenství v jeho domovině stejně jako životy jeho členů. Ukrajinský parlament uznal deportaci v roce 2015 za genocidu.

Do těchto dějin patří i přežití a boj za návrat. Rodiny si ve vyhnanství uchovávaly znalosti, identitu a vztah ke Krymu. Pozdější kulturní obnova ukazuje, že deportace národ, proti němuž byla namířena, nezničila. Souvislost s dnešní Ukrajinou však spočívá i v obnoveném útlaku: zpráva OSN z roku 2024 o deseti letech ruské okupace dokládá potlačování krymskotatarské identity a zastupitelských institucí. Místo krymských Tatarů v ukrajinských dějinách i jejich cílené pronásledování činí tuto zkušenost zásadní pro pochopení ničení národa.[120]

Represe však sloužily také k odčerpávání materiálních zdrojů. Během operace Západ v říjnu 1947 sovětské bezpečnostní orgány deportovaly rodiny spojené s ukrajinským nacionalistickým odbojem do zvláštních osad a na pracoviště. Odsun rodin zasáhl také příbuzenské sítě a místní podporu, o něž se odboj opíral. Rozptýlení lidí do vzdálených osad pod státním dohledem ztížilo udržování těchto vazeb a organizování opozice. Usnesení sovětské vlády z 10. září 1947 výslovně spojovalo jejich deportaci se zajištěním pracovních sil pro uhelný průmysl. Sovětská zpráva z 27. května 1948 uváděla 77 791 deportovaných včetně

[120] Viz Vatnik Soup, *Crimea: A Ukrainian Destiny*, studie z řady Historická paměť. Připravuje se.

žen a dětí. Většina byla přidělena uhelným podnikům v Kuzbasu, v uralských oblastech Čeljabinsk a Molotov (dnešní Perm), na východní Sibiři a v kazašské Karagandě. Další skupiny byly poslány k práci v průmyslu a zemědělství do Omské oblasti. Zlomit odpor, vykořenit společenství a využít jejich pracovní sílu byly propojené cíle téže operace.

Ukrajinští političtí vězni byli mezitím rozptýleni po sovětské táborové síti, mimo jiné do Gorlagu u Norilsku, Rečlagu u Vorkuty a Steplagu u Žezkazganu v Kazachstánu. Tresty v nápravněpracovních táborech se právně lišily od nuceného pobytu ve zvláštních osadách, do nichž byly posílány deportované rodiny. Obě formy vytrhávaly Ukrajince z jejich společenství a podřizovaly jejich život i práci sovětské kontrole daleko od domova.

Uranové doly v Československu ukazují obdobné propojení. Političtí vězni museli těžit uran v okolí Jáchymova a Horního Slavkova a ruda zásobovala sovětský program jaderných zbraní. Tyto vězeňské tábory byly oddělené jak od sovětského Gulagu, tak od československé soustavy táborů nucené práce, do nichž se zařazovalo správním rozhodnutím.[121] Spojovaly však politické represe s těžbou vyčerpatelné přírodní suroviny pro sovětské strategické priority. Násilí sloužilo k využití fyzických sil vězňů i nerostného bohatství jejich země.

Přímé deportace do SSSR rozšiřovaly toto vykořisťování za státní hranice. Slovenský Ústav pamäti národa dokumentuje případy československých civilistů odvlečených k nucené práci na Donbas a Kavkaz, mimo jiné do dolů, stavebnictví a průmyslu. Deportace civilistů byly schváleny na nejvyšší sovětské úrovni v září 1944, aby získané pracovní síly nahradily válečné ztráty. Ukrajinské průmyslové oblasti se tak mohly stát i cílem lidí deportovaných odjinud: sovětské orgány využívaly lidi i území v širší mašinerii nucené výroby.

Posílání československých civilistů na Donbas a deportace ukrajinských rodin na Sibiř, na Ural a do Kazachstánu byly záměrnými přesuny obyvatelstva a přidělováním pracovní síly. Úřady vybíraly lidi k deportaci, organizovaly přepravu a určovaly cílová místa podle priorit státu. Donucování tak přesahovalo samotnou vládu nad zemí: umožňovalo státu vykořenit její obyvatele a rozdělit jejich pracovní sílu po celém sovětském systému.

Tyto případy ukazují příbuzné mechanismy, i když se jejich cíle a důsledky lišily. Rekvizice obilí mohly ukrajinská společenství připravit o prostředky k přežití; deportace mohly zničit společenské zázemí odporu a zároveň dodat pracovní síly; věznění mohlo proměnit politické odpůrce v horníky sloužící zbrojnímu programu. Kontrola území umožňovala kontrolovat zdroje, práci i pohyb. Na Ukrajině se však hospodářské donucování navíc propojovalo s útokem na národní svébytnost a kulturu. Národ zbavený možnosti vládnout si mohl být nucen vydat svou úrodu, svou práci i instituce, jejichž prostřednictvím udržoval vlastní identitu.

[121] Podrobnější rozbor represí a nucené práce v Československu viz Vatnik Soup, *Jan Palach: Resistance to Tyranny*, studie z řady Historická paměť (leden 2027). Připravuje se.

3.3 Od roku 2014 do současnosti: okupace a obvinění z genocidy

Současná ruská válka proti Ukrajině začala v roce 2014 obsazením a pokusem o anexi Krymu a ruskou vojenskou intervencí na Donbasu. Dne 27. března Valné shromáždění OSN potvrdilo územní celistvost Ukrajiny a odmítlo platnost krymského referenda jako podkladu pro změnu statusu poloostrova. Invaze v plném rozsahu z 24. února 2022 rozšířila válku v útok na samotné přežití nezávislého ukrajinského státu.

Moskva svou invazi vydávala za ochranu před údajnou genocidou na Donbasu. Mezinárodní soudní dvůr ve svém usnesení ze 16. března 2022 uvedl, že nemá důkazy podporující ruské tvrzení, a nařídil Rusku zastavit vojenské operace zahájené 24. února. Nezávisle na tom označil ukrajinský parlament 14. dubna 2022 ruské jednání za genocidní.

Buča ukazuje, co mohla okupace znamenat pro ukrajinské společenství. Ruské síly ovládaly město u Kyjeva od 5. do 30. března 2022. Po jejich odchodu byla v ulicích a provizorních hrobech nalezena těla civilistů. Do 31. října 2022 pozorovatelé OSN pro lidská práva zdokumentovali v Buči zabití 73 civilistů včetně dětí. Jejich vyšetřování událostí na severu Ukrajiny popisuje bezpečnostní kontroly, po nichž následovaly mimosoudní popravy; oběti byly nalezeny se svázanýma rukama a střelnými poraněními hlavy. Civilisté byli střílení také při pokusech o útěk nebo při běžných denních činnostech. Podezření na spojení s ukrajinskými silami mohlo z obyvatele udělat terč.[122]

Volodymyr Zelenskyj v Buči, 4. dubna 2022.

Odvlečení dětí zasahuje také kontinuitu ukrajinských rodin a společenství. Mezinárodní trestní soud (MTS) vydal 17. března 2023 zatykače na Vladimira Putina a Mariji Lvovovou-Bělovovou pro podezření z válečných zločinů nezákonné deportace a přemisťování dětí.

[122] OHCHR, *Killings of Civilians: Summary Executions and Attacks on Individual Civilians in Kyiv, Chernihiv and Sumy Regions in the Context of the Russian Federation's Armed Attack against Ukraine*, 7. prosince 2022, Executive Summary; Bucha.

Ruská okupace podřizuje místní správu, školy a kulturní život kontrole Moskvy. Zpráva OSN o lidských právech z března 2024 doložila nahrazování ukrajinských systémů správy a školství, nátlak na získání ruských pasů a potlačování ukrajinských kulturních projevů.

Rusko označilo ukrajinské občany, kteří zůstali na okupovaném ukrajinském území, za „cizince“. Putinův výnos č. 159 ze dne 20. března 2025 jim stanovil lhůtu do 10. září 2025, aby získali právní základ pobytu podle ruského práva, nebo odešli. Možnostmi byly ruské občanství, jiný ruský pobytový status, nebo riziko deportace z vlastního domova. Okupační moc tak podmínila právo Ukrajinců zůstat tam, kde žili, vlastním uznáním jejich statusu.

Přístup k základním službám se stal nástrojem nátlaku na obyvatele, aby přijali ruský pas. Generální tajemník OSN uvedl, že od 1. ledna 2025 bylo vyplácení důchodů na okupovaném území podmíněno ruským občanstvím; mezi citovaná opatření patří výnos záporožských okupačních úřadů ze 13. září 2024. Výnos z března 2025 zrušil i dřívější ustanovení o bezplatné zdravotní péči, zatímco součástí získání pobytových dokladů pro zaměstnání byly zkoušky z ruštiny, ruských dějin a práva. Bez ruského pasu obyvatelé čelili omezením v zaměstnání, bankovních službách, pojištění a vlastnických právech i přísnějším kontrolám na stanovištích. Přijetí ruského občanství pak mohlo ukrajinské muže vystavit odvodu do armády bojující proti jejich vlastní zemi.[123]

Vedle území se předmětem kontroly stávají církve, školy, knihy i zemědělské zdroje. Zabíjení, odvlečení dětí, nucené vysídlování a vnucené ruské občanství zasahují různé předpoklady přežití národního společenství: jeho členy, příští generaci a institucionální a kulturní kontinuitu. Konflikt se tedy týká jak ukrajinských hranic, tak možnosti Ukrajinců udržovat uvnitř nich vlastní národní život.

3.4 Ukrajinské obilí v současné ruské válce

Kontrola potravin se znovu stala prostředkem k uplatňování moci nad Ukrajinou. Patří sem přivlastňování zásob za okupace, útoky na zemědělskou a přístavní infrastrukturu i nátlak na trasy, po nichž Ukrajina prodává svou úrodu. Tyto postupy ničí živobytí na Ukrajině a současně dopadají na země závislé na mezinárodních dodávkách potravin.

Vystoupení Margarity Simonjanové, šéfredaktorky RT, na Petrohradském mezinárodním ekonomickém fóru 17. června 2022 výslovně ukázalo očekávané politické využití hladu. Obrátila se na Putina a uvedla „velmi cynický vtip“ či „výkřik“, který prý slyšela od několika lidí v Moskvě. Její původní ruská slova zněla:

„Вся надежда на голод. Что имеется в виду? Имеется в виду, что сейчас начнётся голод, и тут-то они образумятся: и санкции снимут, и вообще будут с нами дружить, потому что осознают, что не дружить с нами невозможно.“

[123] UN Secretary-General, A/80/315, 6. srpna 2025, §§ 7–10, nn. 5–8; OHCHR, *Forced Displacement from Territory of Ukraine Occupied by the Russian Federation*, 20. března 2026, §§ 33–38.

„Veškerou naději vkládáme do hladomoru. Co se tím myslí? Myslí se tím, že teď začne hladomor, a pak dostanou rozum: zruší sankce a vůbec se s námi budou přátelit, protože pochopí, že nepřátelit se s námi není možné.“

Úvodní větu lze přepsat jako *Vsja naděžda na golod*. Ruské **голод** (*golod*) znamená hlad nebo hladomor. Ukrajinské **голод** (*holod*) se píše stejně a má stejný význam; tvoří první část slova **Голодомор** (*Holodomor*). Simonjanová pronášela „vtip“ s širokým úsměvem: pointou byl hlad druhých a očekávaným výsledkem ústupky Moskvě.

Simonjanové „Veškerou naději vkládáme do hladomoru“, 17. června 2022. Záběr z videa s anglickými titulky; datované opětovné zveřejnění videa zachycuje tuto výměnu.

Tentýž vysílatel udělal z představované nouze evropských rodin námět vánoční scénky. Ve filmu RT zveřejněném 23. prosince 2022 dostane dívka o Vánocích 2021 křečka. O rok později pohání jeho běhací kolečko rodinné osvětlení. O Vánocích 2023, jak je scénka líčí, jí promrzlá rodina polévku; otec si vytáhne z úst křečkovu červenou mašli a matka ho umlčí. Závěrečné sdělení zní „Veselé ‚protiruské‘ Vánoce!“ a propaguje RT přes VPN.[124] Děj a vyznění scénky líčí hlad a chlad jako cenu za odpor proti Rusku, podávanou jako vánoční humor.

[124] Služby VPN (virtual private network, virtuální privátní síť) umožňují obcházet blokování přístupu. RT vyzývá cizince k jejich používání, zatímco Rusko doma blokuje Twitter/X a další platformy. Funkcionáři a propagandisté jako Simonjanová proto sami potřebují VPN nebo jiný prostředek obcházení blokace, pokud na tyto platformy přispívají z Ruska. Kremelský mluvčí Dmitrij Peskov v dubnu 2022 přiznal, že VPN používá. Stát blokuje i služby VPN; od 1. září 2025 zavedl tresty za propagaci nástrojů k obcházení blokace a za úmyslné vyhledávání materiálů označených za „extremistické“. Viz Vaťácký vývar, *Censorship and VPNs*.

Smyšlené „Vánoce 2023“ v propagandistickém skeči RT.

Sankční balíček EU z 24. února 2025 výslovně zahrnul lodě přepravující ukradené ukrajinské obilí. Pozdější vyšetřování Bellingcatu a Lloyd's List, zveřejněné 12. prosince 2025, sledovalo nákladní loď *Krasnodar* při dvou plavbách mezi zářím a listopadem z obilního terminálu Avlita v Sevastopolu do saúdských přístavů. Satelitní snímky zachytily loď v terminálu na okupovaném Krymu v době přerušení vysílání její polohy. Společnost Petrokhleb-Kuban, která si loď pronajímala, popřela, že by vyvážela z Avlity nebo kradla obilí; vyšetřovatelé předložili obrazové a polohové důkazy odporující jejímu tvrzení o místě nakládky. Případ ukazuje, jak mohou okupované přístavy přivádět zemědělské produkty do mezinárodního obchodu, zatímco jejich původ je zpochybňován nebo skrýván.

Zabavování produktů je však jen jednou formou kontroly. Generální tajemník OSN oznámil 17. července 2023 ruské odstoupení od Černomořské obilné iniciativy. Dohoda umožnila vývoz více než 32 milionů tun potravin z ukrajinských přístavů včetně zásilek Světového potravinového programu pro humanitární operace. Ruská účast na vývozní dohodě se stala nástrojem nátlaku na přístup k těmto zásobám.

Útoky na infrastrukturu tento tlak dále zesilovaly. Pozorovatelé OSN pro lidská práva informovali 23. srpna 2023 o čtrnácti ruských útocích od 11. července, které zasáhly obilní terminály, sklady, přístavní zařízení a související vybavení. Doložili civilní oběti a narušení světových potravinových dodavatelských tras. Poškození sila nebo terminálu má následky přesahující bezprostředně zničené obilí: může bránit skladování, přepravě i získání příjmů potřebných pro další sklizeň. Monitoring OSN z března 2026 nadále zaznamenával útoky na přístavní infrastrukturu.

Stalinovy rekvizice a nacistický plán hladu přisoudily ukrajinskému zemědělství místo v mocenských projektech, které považovaly životy obyvatel za postradatelné. Tato historie dává politickému významu potravin v dnešní válce zvláštní naléhavost. Ukrajinská svrchovanost zahrnuje možnost obdělávat půdu, ponechat si plody vlastní práce a vstupovat na vývozní trhy, aniž podmínky určuje dobyvatelská mocnost. Potraviny a paměť se setkávají

v otázce, zda mohou Ukrajinci rozhodovat o zdrojích a institucích potřebných k udržení vlastního národního života.

3.5 Současná ruská válka proti ukrajinské národní existenci

Vladimir Putin již dříve představoval ukrajinskou nezávislost jako problém historické legitimity. Ve stati „On the Historical Unity of Russians and Ukrainians“, zveřejněné 12. července 2021, označil Rusy a Ukrajince za jediný národ a tvrdil, že „skutečná svrchovanost Ukrajiny je možná pouze v partnerství s Ruskem“. Současně uvedl, že o budoucnosti Ukrajiny mají rozhodovat její občané. Podmínka připojená ke svrchovanosti však tento příslib podkopávala: ukrajinská rozhodnutí měla být uznávána za autentická jen v rámci vztahu přijatelného pro Moskvu. Ruská invaze dala tomuto rozporu vojenskou podobu.

Jazyk bratrství toto popírání ukrajinské svébytnosti neřeší. Putin hovořil o „bratrském ukrajinském lidu“, když v roce 2014 ospravedlňoval anexi Krymu, a při slavnostním vyhlášení anexí v září 2022 se dovolával „bratrů a sester“.[125] Takové dovolávání se příbuzenství Ukrajincům nepřiznává rovné právo odmítnout vládu Moskvy. „Malorusové“, „jeden národ“ a odmítání „anti-Ruska“ mohou připouštět přežití jednotlivých Ukrajinců, a přitom upírat svébytnému ukrajinskému národu právo na vlastní budoucnost. Imperiální „jednota“ je nabízena pod podmínkou, že se Ukrajinci vzdají politické a národní nezávislosti, kterou Moskva odmítá.

Popírání ukrajinské státnosti je také výslovně zakotveno v ideologických textech. V *Основы геополитики*[126] (1997), části V, oddílech 4.4 a 5.6, Aleksandr Dugin chápe svrchovanou Ukrajinu jako hrozbu pro ruský eurasijský projekt a požaduje její geopolitické rozbití. Připouští některé formy kulturní autonomie, ale vyžaduje absolutní vojenskou a politickou kontrolu Moskvy nad severním pobřežím Černého moře. Ukrajinská svébytnost je tolerována jen pod podmínkou, že nemá vlastní nezávislou moc. Imperiální hierarchie je zde vyslovena otevřeně: Moskva přiděluje strategickou roli a Ukrajincům je upíráno právo zvolit si vlastní.

Při setkání se západními novináři v březnu 2022 Aleksandr Dugin jasně formuloval podmínku obnovení impéria: „Bez Ukrajiny se Rusko nemůže znovu stát impériem.“ Bude-li Ukrajina pod ruskou kontrolou, Rusko se podle něj znovu stane impériem; celou věc odbyl slovy „nic osobního“.[127] Ukrajinská svrchovanost je zde považována za překážku imperiálního postavení Ruska.

V rozhovoru pro ANNA-News z 6. května 2014 mluvil o zabíjení a požáru v Oděse, k nimž došlo o čtyři dny dříve. Řekl: „я думаю убивать, убивать и убивать. Больше разговоров никаких не должно быть. Как профессор я так считаю.“ Česky: „Myslím, že je třeba

[125] Putinův projev z 18. března 2014 se dovolává „bratrského ukrajinského lidu“ při ospravedlňování anexe Krymu; jeho projev z 30. září 2022 oslovuje ukrajinské bratry a sestry při prohlášení dalších čtyř oblastí za součást Ruska.

[126] Александр Дугин, *Основы геополитики* (1997), část V, oddíly 4.4, 5.6; s. 347–349, 377–382.

[127] Aleksandr Dugin, setkání se západními novináři, březen 2022. Úplný záznam v angličtině, datovaný 5. března 2022 (26 min 9 s); původní zveřejnění na YouTube.

zabíjet, zabíjet a zabíjet. Už žádné další řeči. Jako profesor to tak vidím.“ Jeho slova zachycuje úryvek videa.

V příspěvku na VK ze srpna 2014 napsal „Геноцид кретинов напрашивается сам собой“ – „Genocida kreténů se nabízí sama od sebe“ – a popřel, že by lidé, na něž útočil, skutečně byli Ukrajinci: „Я не верю, что это украинцы.“ Ukrajince chválil jako slovanský národ, zatímco lidi, které odmítal, označoval za „появившаяся из канализационных люков раса ублюдков“ – „rasu bastardů, která vylezla z kanalizačních šachet“. Odkaz na genocidu i rasová dehumanizace jsou výslovné. Ve spojení s jeho programem imperiální nadvlády vyjadřují genocidní úmysl vůči těm Ukrajincům, které vylučuje z národní identity, již považuje za přijatelnou.

Státní agentura RIA Novosti zveřejnila 3. dubna 2022 článek Timofeje Sergejceva „What Russia Should Do with Ukraine“. Požadoval likvidaci vládnoucí elity, represe v kultuře a školství a odnětí svrchovanosti nejméně na jednu generaci. „Denacifikace bude nevyhnutelně znamenat také deukrajinizaci,“ napsal. Úsilí o nezávislost bylo vydáváno za důkaz nacismu; program mířil na samotnou ukrajinskou národní existenci.

Tyto historické převraty významu jsme zkoumali v „May 9: Soviet-Nazi collaboration“ a současné překrývání prokremelské propagandy s krajní pravicí v „Degenerate Russia: Nazi vatniks“.

„Antirusko“: když se nezávislost a svrchovanost vydávají za nepřátelství

V této rétorice znamená „Antirusko“ „Ne-Rusko“: Ukrajinu schopnou volit si vlastní instituce, spojenectví a budoucnost bez souhlasu Moskvy. Putinova stať z roku 2021 líčí oddělení jako západní projekt a podmiňuje přijatelnou svrchovanost partnerstvím s Ruskem. Samostatné ukrajinské jednání z tohoto výkladu mizí: rozhodnutí, která Moskva odmítá, se stávají důkazem zahraničního ovládání. Sergejcevova „denacifikace“ dovádí tutéž logiku dál a mění potlačení Ukrajiny jako národa v údajné osvobození.

Pavel Gubarev, proruský separatistický vůdce ze Severodoněcka na východě Ukrajiny, se v roce 2014 prohlásil za „lidového gubernátora“ Doněcka. Vyzýval k ruské vojenské intervenci a verboval separatistické bojovníky; později se přestěhoval do Ruska a podle vlastních slov bojoval v březnu 2022 v řadách ruských ozbrojených sil u Kyjeva. Ve videu šířeném v říjnu 2022 vyjádřil tuto volbu nezvykle otevřeně. Ukrajince označil za Rusy posedlé ďáblem, změnu jejich přesvědčení podal jako léčení a v případě odmítnutí jim vyhrožoval zabitím. Po úvodním ujištění, že přichází přesvědčovat, nikoli zabíjet, bezprostředně následovaly hrozby zabitím milionu, pěti milionů nebo všech.[128]

[128] K jeho působení: Rada EU, záznam 82, The Moscow Times, 18. února 2026. Pavel Gubarev, video šířené v říjnu 2022: video a zpráva OstroVu z 11. října. Šest obrazů zachovává anglické titulky Russian Media Monitor i původní označení; popisek překládá celou příslušnou pasáž titulkovaného klipu včetně úvodního a závěrečného kontextu.

Pavel Gubarev: „přesvědčit“, nebo zabít

Pavel Gubarev, říjen 2022. Šest záběrů z anglicky titulkované verze projektu Russian Media Monitor Julie Davisové. Překlad celé pasáže včetně vět bezprostředně před těmito šesti záběry a po nich: „Jsou to Rusové posedlí ďáblem. Přicházíme je přesvědčit, ne zabít. Ale pokud nechcete, abychom změnili vaše smýšlení, pak vás zabijeme. Zabijeme vás tolik, kolik bude třeba. Zabijeme milion nebo pět milionů, můžeme vás vyhladit všechny, dokud nepochopíte, že jste posedlí a musíte být vyléčeni.“

Podmíněná forma je jádrem této hrozby. Ukrajincům je nabízeno přežití výměnou za vzdání se svébytné národní identity, kterou jejich dobyvatelé odmítají; těm, kdo odmítnou, hrozí fyzické zničení, jež se může rozšířit na všechny. Násilné začlenění a vyhlazení zde vystupují jako propojené prostředky odstranění ukrajinské národní existence. **Hrozba zničením těch, kdo se brání nucené asimilaci, nepřestává být genocidní jen proto, že je jako východisko nabízena podřízenost.** Gubarevova slova výslovně odhalují jeho vlastní vyhlazovací úmysl.

I náboženská autorita poskytla ospravedlnění současné ruské války. Ve svém kázání z 25. září 2022 označil patriarcha Kirill smrt při plnění vojenské povinnosti za oběť, která smývá lidské hříchy. Přestože se také modlil za konec bojů, spojoval tento argument duchovní spásu s vojenskou službou v této válce. K širšímu využívání náboženství ruským státem viz „Degenerate Russia: Religious persecution“.

Dne 27. března 2024 přijal Kirillem vedený Světový ruský lidový sněm prohlášení, které ruskou invazi označilo za „svatou válku“ – rusky „священная война“ (*svjaščennaja vojna*). Úplný text požaduje, aby celá dnešní Ukrajina vstoupila do výlučné sféry ruského vlivu. Žádá také právní uznání jediného ruského národa zahrnujícího Velkorusy, Ukrajince označované za „Malorusy“ a Bělorusy. Jde o politický program veřejného fóra vedeného patriarchou, nikoli o usnesení Svatého synodu. Jeho nároky jsou však konkrétní: obrana údajně společného duchovního světa se stává ospravedlněním pro upření nezávislé politické a národní existence Ukrajině.

Rétorika odporovala také ujištěním poskytovaným v zahraničí. Světová rada církví 12. dubna 2024 připomněla, že Kirill v květnu 2023 jejímu generálnímu tajemníkovi řekl, že zmínky o svaté válce se týkají metafyzické roviny, nikoli ozbrojeného konfliktu. Rada nové prohlášení odmítla a zeptala se, zda vyjadřuje stanovisko ruské pravoslavné církve. Uklidňování zahraničních partnerů a posvěcování války doma nebylo možné sladit pouhým tvrzením, že obojí představuje obranu míru.

Církevní správa znovu následovala rozšiřování ruské moci na Ukrajinu. Svatý synod ruské pravoslavné církve podřídil 7. června 2022 eparchie Džankoj, Simferopol a Feodosija na okupovaném Krymu přímo moskevskému patriarchovi a synodu. Tyto eparchie patřily k ukrajinské pravoslavné církvi, která byla sama historicky spojena s Moskvou. Usnesení se odvolávalo na žádosti jejich biskupů a obtíže při komunikaci s Kyjevem. Institucionálním výsledkem bylo odnětí pravomoci Kyjevu a přímé převedení správy do Moskvy. Rozšiřování ruské církevní jurisdikce tak provázelo okupaci i uvnitř církevní tradice, která byla dříve spojena s moskevským patriarchátem.

Represe zasáhly také duchovní mimo tuto hierarchii. Ve zprávě za září–listopad 2024, odstavcích 70–73, Úřad OSN pro lidská práva doložil omezování náboženské svobody na okupovaném území a zaznamenal propuštění dvou řeckokatolických kněží v červnu 2024 po věznění trvajícím od listopadu 2022. Jeden z nich uvedl, že byl mučen a vystaven špatnému zacházení. Viz také náš vývar o náboženském pronásledování. Tyto činy se liší od aparátu vynuceného začlenění z roku 1946, srovnání však pojmenovává opakující se otázku: kdo smí udržovat instituci nezávislou na Moskvě a co se stane, když tato nezávislost přetrvá i po dobytí území? Tvrzení o ochraně náboženství nevyvrací důkazy o pronásledování ani neospravedlňuje odstranění ukrajinské náboženské svébytnosti.

„Jednota“ zde zahrnuje nárok rozhodovat, které ukrajinské instituce smějí existovat nezávisle na Moskvě. Historické okolnosti se změnily, ale politický požadavek zůstává rozpoznatelný: národ si smí ponechat schválené formy náboženského života a zároveň ztratit pravomoc organizovat tento život podle vlastních představ.

3.6 Deportace a rusifikace ukrajinských dětí

Odvlečení dětí přenáší útok na Ukrajinu jako národ do další generace. Ve svém šetření z března 2026 vyšetřovací komise OSN ověřila případy 1 205 dětí deportovaných nebo přemístěných z pěti ukrajinských oblastí. Do té doby se 80 % dětí z doložených případů nevrátilo. Jde o ověřené případy, nikoli o odhad celkového počtu odvlečených dětí. Komise doložila ruské občanství, dlouhodobé umisťování do ruských rodin a zařízení, adopční databáze i překážky slučování rodin. Šlo o opatření k pokračujícímu odloučení a začlenění do ruského života. Komise označila deportace a násilné přemisťování dětí ruskými úřady i nucená zmizení těchto dětí za zločiny proti lidskosti.

Vyšší čísla popisují jiné skupiny. Ve své výroční zprávě za rok 2024, kterou generální tajemník OSN citoval v roce 2025, ukrajinský parlamentní zmocněnec pro lidská práva uvedl 19 546 dětí přemístěných uvnitř okupované Ukrajiny nebo deportovaných do Ruska. Marija Lvovová-Bělovová, ruská prezidentská zmocněnkyně pro práva dětí (*sic*)[129], ve výroční zprávě svého úřadu za rok 2022 tvrdila, že z Ukrajiny včetně okupovaného Donbasu přišlo do Ruska přes 700 000 dětí, většinou s rodiči nebo jinými příbuznými. Ani jedno z těchto čísel nelze zaměňovat s počtem případů ověřených komisí; ruský celkový údaj není nezávisle zjištěným počtem nezákonných deportací.

Moskva tyto přesuny představuje jako evakuaci a ochranu před válkou – před válkou, kterou se samo Rusko rozhodlo proti Ukrajině vést. Komise však zjistila, že doložené odvlečení zpravidla nebylo dočasné, chyběl požadovaný souhlas a hlavním důvodem nebyly zdravotní potřeby, léčba ani bezpečnost. Tvrzení o poskytování ochrany dětem neospravedlňuje jejich zadržování daleko od rodin a vlasti.

Vlastní veřejné výroky Lvovové-Bělovové osvětlují zamýšlenou proměnu. V září 2022 popsala skupinu dětí z Mariupolu, které zpívaly ukrajinskou hymnu a kritizovaly Putina. Jejich následné umístění do ruských rodin včetně její vlastní líčila jako změnu postojů v lásku k Rusku. Při setkání s Putinem také veřejně přiznala, že „adoptovala“ dítě z Mariupolu. Její výklad zacházel s ukrajinskými vazbami dětí jako s překážkou překonanou novou výchovou.

Ve videorozhovoru pro Empatia Manuchi z října 2025 odmítala obvinění z únosů a rusifikace jako „mytologii“, sama přitom řekla „Я украла мариупольского ребёнка“ – „Ukradla jsem dítě z Mariupolu“. Popsala chlapcovu lásku k Ukrajině a přání nežít v Rusku i to, jak mu řekla, že musí svůj postoj změnit.

[129] Název funkce je oficiální. Pro srovnání viz plán hladu v oddílu 1.1.1: Herbert Backe, jeden z hlavních tvůrců a organizátorů vyhladovovací politiky z roku 1941, byl státním tajemníkem na říšském ministerstvu výživy a zemědělství, které později vedl. Instituce odpovědná za potraviny mohla organizovat vyhladovění; úřad dovolávající se dětských práv může organizovat deportaci a nucenou asimilaci.

Marija Lvovová-Bělovová. Snímek z videoukázky UNITED24 s anglickými titulky.

Humanitarian Research Lab při Yaleově univerzitě identifikovala systematický program vynucených adopcí a pěstounské péče, který zahájili Putin a jeho podřízení s cílem rusifikovat ukrajinské děti. Odvlečení, vnucené občanství a nahrazování rodinných a národních vazeb v tomto výkladu patří k sobě. Jde o záměrné přemísťování dětí ze společenství, jehož prostřednictvím by jinak přebíraly jazyk, paměť a pocit sounáležitosti.

Spisy komise k jednotlivým případům ukazují, co to mohlo znamenat v praxi. Třem dospívajícím chlapcům byly vydány ruské pasy. U děvčátka deportovaného z Chersonu v kojeneckém věku nahradily adopční dokumenty a nový rodný list původní jméno a místo narození novým jménem a rodištěm v Moskevské oblasti. Jeho matka, sourozenci a opatrovník zůstali na Ukrajině. Změna úředně zaznamenaného původu dítěte přesahuje dočasnou ochranu.

Církev se objevuje také v infrastruktuře přijímající děti odvlečené z Ukrajiny. Šetření Yaleovy univerzity ze září 2025 identifikovalo mezi 210 zkoumanými místy náboženské zařízení spravované ruskou pravoslavnou církví.

Proto je důležitý článek II(e) Úmluvy o genocidě. Výslovně zahrnuje násilné převádění dětí z jedné chráněné skupiny do druhé; zabití dětí není podmínkou. Trvalé odloučení a organizovaná asimilace jsou pro tuto otázku významnými důkazy. Zatykače MTS z března 2023 na Putina a Lvovovou-Bělovovou se týkají válečných zločinů nezákonné deportace a přemisťování. Tato volba obvinění nepředstavuje závěr, že genocidní úmysl chyběl. Vaťácký vývar se programu deportací dětí a jeho proklamovaným národním cílům věnoval v „Genocide in Ukraine“.

Ponechat děti naživu je slučitelné s útokem na přežití skupiny. Jsou-li děti s požadovaným ničivým úmyslem násilně převáděny do jiné skupiny, nahrazení jejich jmen, vzdělávání a národních vazeb může přerušit kontinuitu společenství, z něhož byly odňaty. Rusifikace označuje identitu, která má nahradit jejich ukrajinskou příslušnost.

3.7 Stalin a Lenin v Putinově politice paměti

Stalinův návrat k veřejným poctám mění význam připomínání. Pokud jeho veřejnému obrazu dominují industrializace, vítězství a státní moc, mohou se zmínky o lidech zabitých nebo oloupených za jeho vlády stát nepohodlným dodatkem. Pro Ukrajinu to má zvláštní důsledky: vládce odpovědný za hladomor může být oslavován, zatímco ukrajinská paměť jeho obětí je odmítána jako nepřátelství vůči Rusku.[130]

Příspěvek ruského ministerstva zahraničí, 30. listopadu 2022: Marija Zacharovová popírá, že byl Holodomor namířen proti národní skupině, a odvolává se na špatné úrody.

Tato rehabilitace existovala souběžně s oficiálním připomínáním represí. Dne 30. října 2017 se Putin zúčastnil otevření moskevské Zdi smutku a prohlásil, že strašlivá minulost musí zůstat v národní paměti, aniž jmenoval Stalina. Dne 15. května 2025 však byl v moskevské stanici metra Taganskaja v rámci oslav devadesátého výročí metra odhalen obnovený reliéf oslavující Stalina. Kompozice jej zobrazuje mezi vděčnými dělníky a dětmi. Obnova vrátila tento laskavý obraz do veřejné dopravy; odpůrci reagovali zveřejňováním dřívějších výroků Putina a Dmitrije Medveděva odsuzujících represe. Spor odhaluje výběrové vyrovnávání s minulostí: truchlení nad oběťmi může doprovázet nové uctívání vládce a státu, jemuž velel.

[130] Dřívější oficiální formulace se objevuje v prohlášení Alexandra Volgarjova před Stálou radou OBSE z 24. listopadu 2022, PC.DEL/1772/22, s. 1: události hladomoru „nebyly namířeny proti žádnému konkrétnímu národu“. Anglický překlad jazykové služby OBSE, rozeslaný 25. listopadu 2022.

Obnovený reliéf na počest Stalina v moskevské stanici metra Taganskaja, odhalený 15. května 2025.

Nedaleko nabízí soukromě provozované muzeum studené války Bunker-42 další prostředí pro veřejný Stalinův kult. Moskevský zpravodaj týdeníku Die Zeit Michael Thumann v sloupku zveřejněném 23. května 2025 popsal film, který Stalinovi připisoval příkaz k výrobě atomové a vodíkové bomby[131] a tyto zbraně představoval jako záruku trvalé neporazitelnosti Ruska. Dva návštěvníci se u ovládacího pultu zapojili do simulovaného jaderného úderu na San Francisco. Průvodce jej označil za odvetu a ujistil návštěvníky, že Rusko nikdy nezaútočí jako první. Thumann také popsal děti u vchodu a pravidelné návštěvy školních tříd, restauraci s pokrmy spojovanými se sovětským vedením a obchod se stalinskými suvenýry, přívěsky na klíče ve tvaru atomových bomb a hrnkem s Putinem. Jeho reportáž ukazuje, jak se obraz diktátora a podívaná na masové ničení civilního obyvatelstva mohou stát součástí běžné zábavy — prohlídek, návštěv restaurace a nákupu suvenýrů.[132]

Lenin zaujímá v tomto výběru jiné místo. Ve svém projevu z 21. února 2022 Putin představil moderní Ukrajinu jako výtvor bolševického Ruska a Lenina jako jejího architekta. Po kritice ukrajinské dekomunizace následovala hrozba, že Ukrajině ukáže, co tento pojem skutečně znamená. V této argumentaci mohlo zrušení Leninova odkazu znamenat zrušení samotné

[131] Sovětští atomoví špioni ukradli klíčová tajemství projektu Manhattan, který vedly Spojené státy. Klaus Fuchs a Theodore Hall předávali podrobné informace o americké konstrukci bomby; Fuchs využíval jako kurýra Harryho Golda. První sovětská atomová bomba, vyzkoušená v roce 1949, vycházela z této americké konstrukce. Viz MI5, *Klaus Fuchs*; Harvey Klehr and John Earl Haynes, *On the Trail of a Fourth Soviet Spy at Los Alamos*, *Studies in Intelligence*, 63, no. 3 (September 2019), pp. 1, 6. Uran pocházel také z práce vězňů a koloniálního vykořisťování zdrojů: vězni jej těžili pro SSSR v Jáchymově v Československu pod sovětskou nadvládou (viz oddíl 3.2, s. 85). Uranový průmysl v Kazachstánu se rozvíjel od 50. let 20. století a semipalatinský zkušební polygon vystavoval okolní obce radioaktivnímu spadu.

[132] Michael Thumann, *Ein Zweitschlag auf San Francisco. Danach eingelegte Gurken*, *Die Zeit*, 23. května 2025. Reportáž z návštěvy, citovaná jako svědectví o způsobu, jakým muzeum představuje svou expozici. Bunker-42 má samostatný vchod z ulice. Historie GO-42 založená na archivních pramenech, zveřejněná 26. října 2022 a aktualizovaná 21. března 2023, označuje objekt za spojovací zařízení a zpochybňuje, že pozdější rekonstrukce Stalinovy kanceláře a místnosti pro odpalování jaderných raket odpovídají jeho původní funkci.

ukrajinské státnosti. Takový výklad vymazává ukrajinské republikánské hnutí a jeho boj proti bolševickému dobývání. Ukrajinská státnost se mění v dar Moskvy, jehož legitimitu může Moskva zase odvolat.[133]

Výběr se tedy důsledněji řídí imperiální autoritou než věrností komunistické doktríně. Leninovi lze přičítat vinu za uznání ukrajinského politického útvaru, zatímco Stalin nabízí obraz ústřední moci, územní expanze a vítězné mobilizace. Ukrajinská nezávislost zpochybňuje právo, které si Moskva osobuje: rozhodovat, které části tohoto dědictví musejí Ukrajinci přijmout. Připomínání Holodomoru stvrzuje jinou autoritu: oběti a jejich potomci patří do dějin, které nástupnický stát jejich vládců nevlastní.

Také výstavba nových Stalinových pomníků má měřitelné dějiny. Šetření portálu Točka z roku 2023 dohledalo data instalace pomníků zahrnutých do jeho soupisu. Samostatný přehled agentury Agentstvo zaznamenal osm odhalení doložených zprávami v roce 2024 a nejméně devět za prvních pět měsíců roku 2025; okupované ukrajinské území nezahrnoval.

[133] Převod z roku 1954 přesunul Krymskou oblast prostřednictvím sovětských institucí z Ruské SFSR do Ukrajinské SSR; nevytvořil Ukrajinu ani neučinil z Krymu odvolatelný osobní dar. Rusko následně uznalo existující hranice v článku 2 Smlouvy o přátelství, spolupráci a partnerství z 31. května 1997. Putin podepsal Smlouvu o ukrajinsko-ruské státní hranici v Kyjevě 28. ledna 2003 a její ratifikační zákon, federální zákon č. 24-FZ z 22. dubna 2004; smlouva vstoupila v platnost 23. dubna 2004 (UNTS, sv. 3161, č. 54132). Tato smlouva vymezovala pozemní hranici; dřívější uznání stávajících ukrajinských hranic zahrnovalo i Krym. Spory o motivy vnitrosovětského převodu nemohou zrušit tyto pozdější závazky mezi nezávislými státy. Ruská formule «ошибка Хрущёва» – *ošibka Chruščova*, „Chruščovova chyba“ – líčí ukrajinskou příslušnost Krymu jako ruský omyl, který má Moskva napravit. Jihoafricko-americký podnikatel Elon Musk zopakoval anglickou formulaci v příspěvku ze 3. října 2022, v němž navrhl, aby Krym formálně patřil Rusku. Vatnik Roger Waters šel dál: v rozhovoru pro *Daily Telegraph* z 8. února 2023 odmítl status Ukrajiny jako země a řekl, že „existuje teprve od Chruščova, od roku 1956“. Zřejmě tím zaměňuje převod Krymu se vznikem celé Ukrajiny a i pro samotný převod uvádí nesprávný rok: 1954, nikoli 1956.

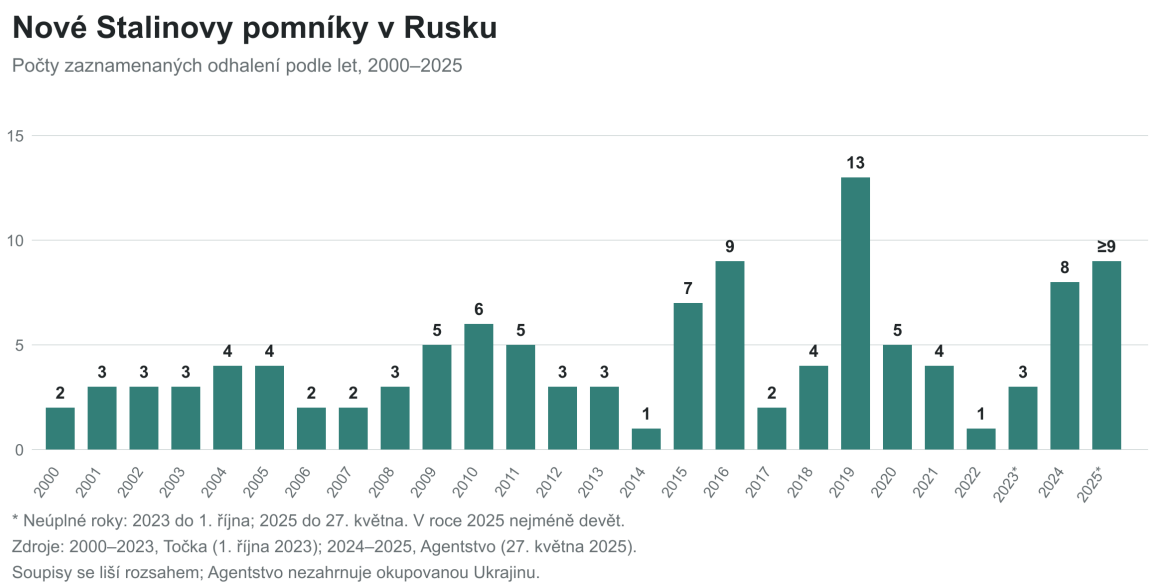

Instalace Stalinových pomníků doložené zprávami, 2000–2025. Zdroje a rozsah pokrytí uvádějí poznámky ke grafu; hvězdičky označují neúplné roky.

Odstraňování Leninových soch na Ukrajině (*Leninopad*) probíhalo několik desetiletí. Historická studie Serhije Plochije sleduje dřívější vlny na západě a ve středu země před svrhováním soch spojeným s revolucí důstojnosti[134]. Ukrajinský ústav národní paměti uvedl, že během dekomunizace bylo odstraněno 1 320 Leninových pomníků. Pozdější odstraňování navázalo na proces, který začal v době kolem získání nezávislosti.

Pro Ukrajince spojuje politické dědictví popsané v oddílu 2.5.1 tyto pomníky se ztrátou nezávislosti, komunistickou diktaturou a opakujícími se hladomory. Lenin a Stalin představovali po sobě následující fáze řádu, který podřizoval ukrajinské životy, potraviny a politické rozhodování moci soustředěné v Moskvě. Leninopad proto mohl současně vyjadřovat odmítnutí komunistické diktatury i ruské imperiální nadvlády a neochotu uctívat vládce spojené s hladomorem a represemi.

[134] Viz Vatnik Soup, „Euromaidan: The Revolution of Dignity“ (polévka č. 123), a připravovanou studii *Euromaidan: Revolution of Dignity* z řady Historická paměť.

Odstraňování Leninových pomníků na Ukrajině

Zaznamenané počty odstraněných Leninových soch a pomníků, 90. léta až 2017

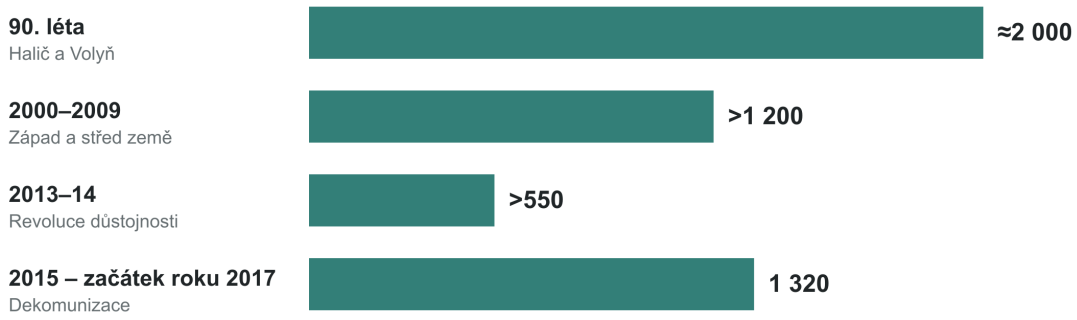

Každý sloupec se vztahuje k uvedenému období a území. Přibližné odhady a uváděné celkové počty jsou označeny.

Zdroje: 90. léta – 2014, Harvard MAPA (2017); 2015 – začátek roku 2017, UINP (zpráva za rok 2016).

Odstraňování Leninových pomníků v po sobě následujících obdobích. Sloupce zachovávají přibližné počty, zeměpisný rozsah a uváděné součty jednotlivých zdrojů.

Leninopad – pád Leninů

Leninopad – „pád Leninů“ – se stal označením vlny odstraňování Leninových pomníků spojené s ukrajinskou revolucí důstojnosti. Jejím určujícím obrazem se stal pád sochy u Besarabského tržiště v Kyjevě 8. prosince 2013. Odstraňování začalo již v době kolem získání nezávislosti, zejména na západní Ukrajině; otřesy let 2013–14 proces urychlily a následovaly dekomunizační zákony z roku 2015.

Leninovy podobizny po desetiletí ve veřejném prostoru znovu a znovu připomínaly autoritu sovětského státu. Po odstranění měly sochy velmi různý osud: končily ve sklepích, po zahradách, rozbité na kusy nebo přeměněné v jiné postavy. Jejich další umístění odhalovalo praktickou otázku stojící za politickým sporem: co mají Ukrajinci dělat s předměty, jimiž se sovětská moc prezentovala?[135]

V Oděse dal Oleksandr Milov jednomu Leninovi zvlášť nečekanou novou podobu: proměnil ho v jiného imperiálního padoucha, tentokrát fiktivního – Dartha Vadera. Známá monumentální postava zůstala na podstavci, nyní však s Vaderovou přilbou a pláštěm. Pomník vytvořený k vzbuzování úcty se stal příležitostí ke smíchu.

Oděsa, 21. listopadu 2015. Leninova socha přeměněná Oleksandrem Milovem v Dartha Vadera na továrním nádvoří.

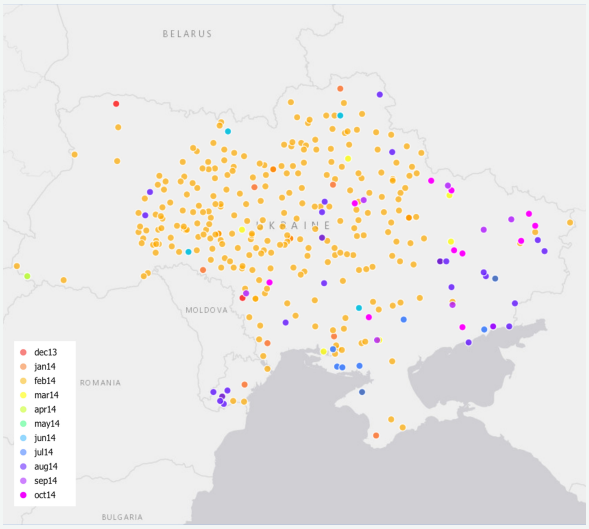

Zaznamenaná odstranění, prosinec 2013–říjen 2014. Každý bod označuje sochu; barvy vyznačují měsíc. Mnohá dřívější odstranění na západě leží mimo toto období. Zobrazit původní mapu.

[135] Niels Ackermann a Sébastien Gobert, *Looking for Lenin* (FUEL, 2017), fotografie Ackermanna, texty Goberta. Viz fotografický projekt. Serhij Plochij uvádí, že aktivisté, kteří 30. června 2009 poškodili Leninův pomník v Kyjevě, svůj čin zdůvodňovali Juščenkovým dekretem o sovětské odpovědnosti za Holodomor: *Goodbye Lenin: A Memory Shift in Revolutionary Ukraine*, s. 3 PDF, pozn. 3.

Pomníky, odstraňování a okupace

Kyjev, 8. prosince 2013. Prázdný Leninův podstavec poté, co demonstranti během revoluce důstojnosti sochu strhli.

Záporoží, 25. listopadu 2017. Rozbitá Stalinova busta byla na Den památky obětí Holodomoru přinesena k památníku Holodomoru.

Heničesk, duben 2022. Leninova socha instalovaná za ruské okupace stála před správní budovou.

Melitopol, 8. května 2025. Komunistická strana Ruské federace se souhlasem okupační správy odhalila Stalinovu bustu.

3.8 Paměťové zákony, přepisování dějin a ničení knih

Zápas o dějiny má také právní sílu. Ruské ústavní změny z roku 2020 učinily z ochrany historické „pravdy“ státní závazek. Jak vysvětluje právní rozbor Human Rights Watch, článek 354.1 trestního zákoníku, zavedený v roce 2014 pod názvem „Rehabilitace nacismu“, trestá také veřejné šíření vědomě „nepravdivých“ informací o sovětském jednání za druhé světové války. Zákon podepsaný 1. července 2021 zakázal veřejně ztotožňovat válečné cíle, rozhodnutí či jednání sovětského vedení a armády s cíli, rozhodnutími či jednáním nacistického Německa a jeho spojenců. Zakázal také popírat rozhodující úlohu sovětského lidu při porážce nacistického Německa a údajné humanitární poslání SSSR při osvobozování Evropy. Správní tresty zavedené v roce 2022 zahrnovaly zadržení až na patnáct dní.

Tato ustanovení mají praktické důsledky. Prvním odsouzeným podle článku 354.1 byl Vladimir Luzgin, automechanik z Permu, který v roce 2014 sdílel článek o Ukrajinské povstalecké armádě. Text pojednával o sovětsko-německé spolupráci a rozdělení Polska. V roce 2016 ruský nejvyšší soud potvrdil pokutu 200 000 rublů a označil tato tvrzení za

vědomě nepravdivé informace o sovětském jednání za války a za odporující norimberskému rozsudku. Mezinárodní federace pro lidská práva (FIDH) připomíná, že norimberský tribunál o sovětské invazi do Polska nerozhodoval. Dne 15. května 2025 Evropský soud pro lidská práva shledal porušení svobody projevu v Luzginově věci, kterou posuzoval spolu s dalšími stížnostmi v případu *Kashapov and Others v. Russia*.[136]

V roce 2022 dostal opoziční politik Leonid Gozman po sobě jdoucí patnáctidenní tresty za příspěvky srovnávající Stalina s Hitlerem a sovětskou kontrarozvědku s SS. Ochrana příběhu o vítězství tak zasahuje do diskuse o sovětském bezpráví. Porážka nacismu se stává podkladem pro omezování historického zkoumání jiné diktatury.

Kontrola začíná ještě před zveřejněním, u přístupu k důkazům. Zpráva FIDH z roku 2021 zaznamenala, že rozhodnutí z roku 2014 prodloužilo utajení většiny dokumentů sovětských bezpečnostních služeb z let 1917–91 až do roku 2044. Historici naráželi také na omezení kopírování a na argumenty ochranou soukromí, jimiž úřady zdůvodňovaly zatajování jmen představitelů zapojených do represí. Michail Suprun byl stíhán za shromažďování informací o deportovaných pro pamětní knihu. V rozsudku *Suprun and Others v. Russia* ze dne 18. června 2024 Evropský soud pro lidská práva shledal, že omezování přístupu do archivů a historického výzkumu porušovalo článek 10. Odmítl zdůvodnění pro utajování profesní činnosti úředníků, kteří se podíleli na represích před mnoha desetiletími.[137] Takové záznamy spojují oběti s odpovědnými institucemi a jednotlivci; bránit jejich zkoumání ztěžuje objasnění odpovědnosti.

Terčem útoků se staly i nezávislé paměťové instituce. Dne 28. prosince 2021 nařídil ruský nejvyšší soud likvidaci Mezinárodního Memorialu; následujícího dne moskevský městský soud rozhodl o uzavření jeho sesterského lidskoprávního centra Memorial. Řízení se opírala o zákony o zahraničních agentech; lidskoprávní centrum navíc čelilo obvinění z ospravedlňování terorismu a extremismu. Šlo o odlišné instituce, ale jejich práce spojovala dokumentaci minulých represí s obranou lidí pronásledovaných v současnosti. Oficiální památníky mohly zůstat, zatímco nezávislé organizace ztrácely právní prostor pro zpochybnění státního výkladu.

Omezení zasáhla i mezinárodní historický výzkum. Nadace Maxe Webera 18. června 2024 oznámila, že Rusko označilo Německý historický ústav v Moskvě za „nežádoucí organizaci“. Po zahájení rozsáhlé ruské invaze v roce 2022 ústav již zastavil stipendijní programy, institucionální spolupráci s ruskými státními institucemi a pořádání akcí, ale nadále poskytoval některé služby včetně knihovny, aby zachoval vědecké kontakty. Dne 7. listopadu

[136] FIDH, *Russia: “Crimes Against History”*, červen 2021, č. 770a, §17, s. 10. Pozdější výsledek: Evropský soud pro lidská práva, *Kashapov and Others v. Russia*, 15. května 2025, §§7–10 a příloha, položka 22 (stížnost 17942/17). Německo napadlo Polsko 1. září 1939; Sovětský svaz vpadl z východu 17. září: chronologie USHMM.

[137] FIDH, *Russia: “Crimes Against History”*, §§50–57, s. 18–21, a §78, s. 28. Evropský soud pro lidská práva, *Suprun and Others v. Russia*, 18. června 2024 (pravomocný od 18. září 2024), zejména §§99–104 a výrok podle článku 10.

2024 nadační rada rozhodla o jeho uzavření.[138] To dále zúžilo institucionální prostor pro nezávislý výzkum a mezinárodní výměnu poznatků o ruských a sovětských dějinách.

V muzeu Perm-36 na místě bývalého tábora Gulagu státní kontrola zachovala instituci, ale změnila její výklad minulosti. FIDH doložila převzetí muzea regionálními úřady v roce 2014, vytlačení nezávislé organizace, která je spravovala, a úpravy expozic upozadňující politické vězně a sovětské disidenty. Vytlačená organizace byla následně označena za zahraničního agenta a v roce 2016 se rozpustila.[139] Muzeum může zůstat otevřené, zatímco lidé, kteří vytvořili jeho nezávislý výklad, ztrácejí možnost jej předávat.

Osobní rizika ukazuje případ Jurije Dmitrijeva. Tento historik Memorialu pomáhal odhalit Sandarmoch a identifikovat oběti stalinských poprav. Po zatčení v roce 2016 čelil stíhání za sexuální trestné činy; obvinění odmítal. FIDH a experti OSN vyjádřili obavy ohledně spravedlivosti a politických motivů řízení; v prosinci 2021 byl jeho trest zvýšen na patnáct let. Mezitím v letech 2018–19 prováděla státem podporovaná Ruská vojensko-historická společnost v Sandarmochu vykopávky a prosazovala tvrzení, že jsou zde pohřbeni sovětští váleční zajatci zastřelení finskými silami. FIDH to popsala jako snahu přepsat výklad místa stalinského teroru.[140] Ukrajinští spisovatelé a umělci, kteří zde byli popraveni a o nichž byla řeč výše, činí ze Sandarmochu také součást ukrajinských kulturních dějin a paměti sovětských represí.

Kontrola výuky a veřejné kultury se uvnitř Ruska prosazovala již před invazí v plném rozsahu. FIDH kritizovala Jednotný historicko-kulturní standard z roku 2014 za to, že datoval vstup SSSR do druhé světové války až do června 1941, a zastíral tak spolupráci s nacistickým Německem v letech 1939–41. Doložila také tlak na žáky a učitele zapojené do soutěže Memorialu o historickou esej. Obdobné zásahy postihovaly akademické uznání a veřejné promítání: úřady Kirillu Alexandrovovi nepřiznaly doktorský titul navzdory souhlasu akademické rady a v roce 2018 odebraly filmu *The Death of Stalin* povolení k promítání.[141] To, co bylo možné zkoumat, vyučovat nebo ukazovat, se podřizovalo politickým zájmům státu.

Na okupované Ukrajině vstupuje kontrola výkladu dějin do školních tříd. Šetření Human Rights Watch z roku 2024 doložilo vnucování ruských osnov a výuky v ruštině, učebnice ospravedlňující invazi a nátlak na učitele a rodiče, kteří odporovali. Důvodem k potrestání se mohla stát i ukrajinská distanční výuka. Vlastenecká a vojenská výchova má děti na okupovaných územích připravovat také na službu v ruských ozbrojených silách a státních

[138] Max Weber Stiftung, *Stellungnahme der Max Weber Stiftung zur Listung des Deutschen Historischen Instituts Moskau als „unerwünschte Organisation" in Russland*, 18. června 2024; *Geschichte*, záznam za rok 2024 uvádějící rozhodnutí o uzavření ze 7. listopadu 2024. Červnové oznámení popisuje činnost zastavenou již po zahájení rozsáhlé invaze a pokračující provoz knihovny; rozhodnutí o uzavření bylo samostatnou, pozdější událostí.

[139] FIDH, *Russia: "Crimes Against History"*, §74, s. 26.

[140] FIDH, *Russia: "Crimes Against History"*, §§80–83, s. 29–30, a §95, s. 34–35. Viz také sdělení expertů OSN o Dmitrijevovi a Sandarmochu z 26. ledna 2021, zveřejněné v březnu 2021. Pozdější vývoj trestu: PEN International, „Yuri Alexeyevich Dmitriev", který zaznamenává zvýšení na patnáct let dne 27. prosince 2021 a potvrzení dne 22. března 2022.

[141] FIDH, *Russia: "Crimes Against History"*, §§47–49, s. 16–18, a §§101–103, s. 36–37.

institucích. Učební plán vnucený okupační mocností dětem vštěpuje, ke které zemi údajně patří, a zároveň jim zužuje přístup k jazyku a dějinám jejich vlastního společenství.

Knihy jsou také fyzicky odstraňovány. Ve svědectvích zveřejněných East SOS dne 30. září 2025 popsala učitelka z Bilokurakyného zabavování ukrajinských knih; vlastenecká literatura a knihy o Holodomoru byly odneseny do sklepa. Jejich další osud nebyl znám. Jiní svědci z Hrečyškyného a Starobilského okresu popsali pálení knih v kotelnách nebo na školních dvorech v letech 2022–23. East SOS kvůli bezpečnosti svědků jejich jména změnil nebo nezveřejnil. Sbírka zaznamenává také lidi, kteří doma ukrývali knihy z knihoven: pokus zničit kulturu vyvolává i snahy o její záchranu.

Spálené ukrajinské učebnice včetně knihy dějin Ukrajiny. Fotografie podle zveřejněných údajů pochází z okupované Luhanské oblasti; zveřejněna byla 12. dubna 2024.

Ruské učebnice dodané okupačními orgány škole v Borové v Charkovské oblasti. Vyfotografováno v listopadu 2022.

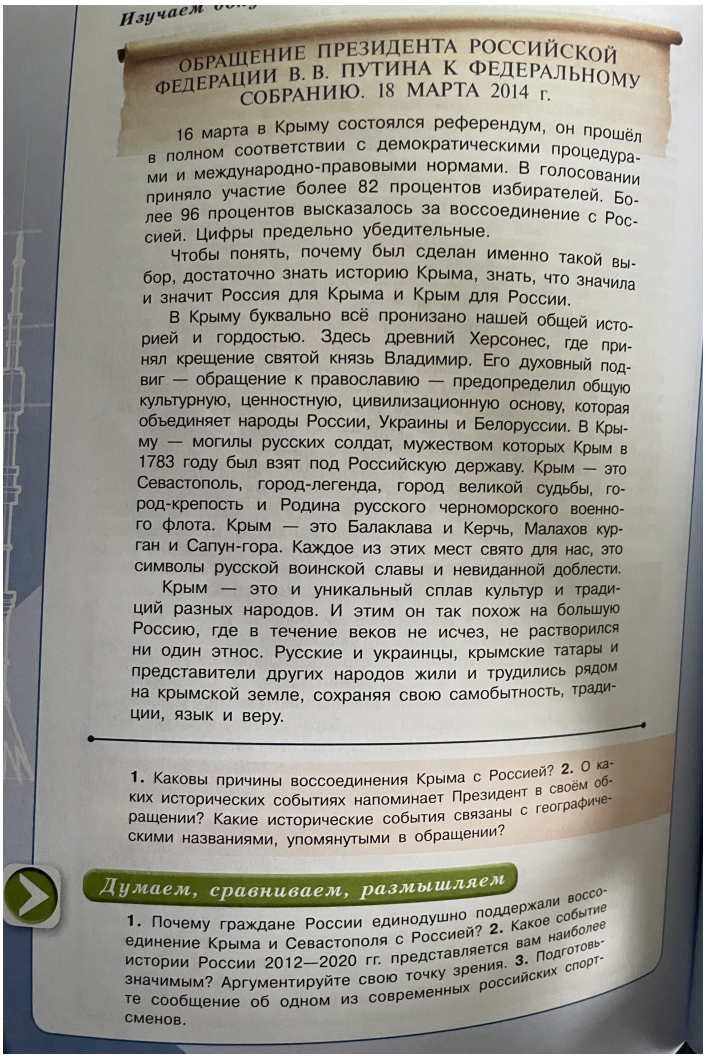

Изучаем

ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В. В. ПУТИНА К ФЕДЕРАЛЬНОМУ СОБРАНИЮ. 18 МАРТА 2014 г.

16 марта в Крыму состоялся референдум, он прошёл в полном соответствии с демократическими процедурами и международно-правовыми нормами. В голосовании приняло участие более 82 процентов избирателей. Более 96 процентов высказалось за воссоединение с Россией. Цифры предельно убедительные.

Чтобы понять, почему был сделан именно такой выбор, достаточно знать историю Крыма, знать, что значила и значит Россия для Крыма и Крым для России.

В Крыму буквально всё пронизано нашей общей историей и гордостью. Здесь древний Херсонес, где принял крещение святой князь Владимир. Его духовный подвиг — обращение к православию — предопределил общую культурную, ценностную, цивилизационную основу, которая объединяет народы России, Украины и Белоруссии. В Крыму — могилы русских солдат, мужеством которых Крым в 1783 году был взят под Российскую державу. Крым — это Севастополь, город-легенда, город великой судьбы, город-крепость и Родина русского черноморского военного флота. Крым — это Балаклава и Керчь, Малахов курган и Сапун-гора. Каждое из этих мест свято для нас, это символы русской воинской славы и невиданной доблести.

Крым — это и уникальный сплав культур и традиций разных народов. И этим он так похож на большую Россию, где в течение веков не исчез, не растворился ни один этнос. Русские и украинцы, крымские татары и представители других народов жили и трудились рядом на крымской земле, сохраняя свою самобытность, традиции, язык и веру.

1. Каковы причины воссоединения Крыма с Россией? **2.** О каких исторических событиях напоминает Президент в своём обращении? Какие исторические события связаны с географическими названиями, упомянутыми в обращении?

Думаем, сравниваем, размышляем

1. Почему граждане России единодушно поддержали воссоединение Крыма и Севастополя с Россией? **2.** Какое событие истории России 2012—2020 гг. представляется вам наиболее значимым? Аргументируйте свою точку зрения. **3.** Подготовьте сообщение об одном из современных российских спортсменов.

Učebnice dějepisu zanechaná ve škole v Borové, vyfotografovaná v listopadu 2022. Přetiskuje Putinův projev z 18. března 2014 a ptá se žáků, proč občané Ruska jednomyslně podpořili „znovusjednocení“ Krymu a Sevastopolu s Ruskem.

Terčem se stávaly i pamětní připomínky uvnitř Ruska. V květnu 2020 byly z bývalé budovy sovětských bezpečnostních služeb v Tveru odstraněny dvě desky věnované obětem velkého teroru a katyňského masakru. Místní představitelé zpochybňovali jejich historickou opodstatněnost, přestože instalace byla dříve úředně schválena. FIDH zaznamenala také překážky a vandalismus namířené proti projektu Poslední adresa, jehož malé tabulky připomínají jména lidí zatčených a zabitých sovětským státem. V roce 2018 Moskva krátce odvolala povolení vzpomínkové akce Memorialu Navracení jmen, ale po veřejných protestech ustoupila.[142] Odstraňování těchto připomínek a maření vzpomínkových akcí oslabuje spojení mezi jednotlivými oběťmi a obyčejnými místy, kde žily nebo byly zabity.

Veřejná paměť Holodomoru byla napadena přímo. Dne 19. října 2022 byl v okupovaném Mariupolu rozebrán památník jeho obětí. Zástupkyně proruské organizace Mladá republika hájila odstranění jako zničení „символ политического дезинформирования“ – „symbolu politických dezinformací“. V okupovaném Luhansku byly 17. července 2024 zničeny pomníky

[142] FIDH, *Russia: “Crimes Against History”*, §§107–110, s. 37–39; o Navracení jmen §59, s. 22.

obětem Holodomoru i obětem stalinských represí. Popírání získalo hmotnou podobu: zmizela sama místa, kde lidé mohli vzpomínat na mrtvé.

Ukrajinské knihy, školy a památníky napadané za okupace umožňují národnímu společenství předávat vlastní vyprávění o sobě. Jejich vymazávání patří do stejné souvislosti jako odnímání a rusifikace dětí: obojí útočí na možnost svébytné ukrajinské budoucnosti. Ve spojení se zabíjením, násilným převáděním dětí a výslovnými hrozbami vyhlazení pomáhají tato opatření určit národní společenství, proti jehož dalšímu trvání je útok namířen.

Potlačování dokladů napomáhá také popírání v zahraničí. V březnu 2026 šířilo ruské ministerstvo zahraničí Medveděvovo odmítnutí Holodomoru jako smyšlenky. Pokud jsou svědci znevěrohodňováni a jiné výklady odstraňovány, setkávají se lidé zvenčí s veřejným příběhem již zformovaným donucováním. **Vrací se nebezpečí ukázané na Durantyho případu: autorita a úspěchy státu mohou být postaveny nad svědectví jeho obětí. Ukrajinské připomínání se této autoritě vzpírá uchováváním jmen, svědectví a institucí, jejichž prostřednictvím mohou Ukrajinci vyprávět vlastní dějiny.**

Volodymyr Zelenskyj a Olena Zelenská uctívají oběti u sochy „Hořká vzpomínka na dětství“, Kyjev, 23. listopadu 2024.

Závěr

Miliony lidí na Ukrajině zemřely v důsledku politiky, která domácnosti připravovala o potraviny a uzavírala jim cesty k přežití. Pro postižené nebyla obilní kvóta hospodářskou abstrakcí: mohla rozhodnout, zda budou mít děti co jíst, zda zbude osivo pro další sklizeň a zda rodina přežije. Připomínání Holodomoru začíná těmito životy a společenstvími, která se kolem nich rozpadla.

Důkazy podporují uznání Holodomoru za genocidu: záměrné odpírání potravy se stalo nástrojem útoku na ukrajinský národní život. Vedení vědělo, že lidé umírají hladem. Přesto se dál zabavovaly potraviny jako trest a omezoval útěk, zatímco se politika odvodů propojovala s obviněními z ukrajinské neloajality a rušením ukrajinizace. Existence dalších sovětských obětí nepodporuje výklad ukrajinské katastrofy jako nezaviněného neštěstí. Právě naopak: ochota režimu vykořenit či zničit celé skupiny obyvatel činí takové vysvětlení méně věrohodným. Ničení venkovských společenství také zpustošilo rodiny, jazyk a instituce, jejichž prostřednictvím přetrvávala národní kultura. Rozvrat zemědělství vysvětluje část krize; neodstraňuje význam rozhodnutí, která proměnila hlad v nástroj ničení národa.

Uznat tento cíl nevyžaduje zvolit si jediné vysvětlení sovětského násilí. Násilná hospodářská přeměna, neomezená politická moc a imperiální nadvláda se navzájem posilovaly. Stát, který kontroloval výrobu, kontroloval i veřejný výklad jejích důsledků; varování mohla být potlačena a námitky přeznačeny za sabotáž nebo nacionalismus. Rozdíly mezi hladomorem, democidou a genocidou jsou důležité, ale neshoda o klasifikaci nemůže z těchto rozhodnutí učinit nezaviněné neštěstí. Ani průmyslové úspěchy nemohou zrušit odpovědnost těch, kteří podřídili přežití státním prioritám.

Mezinárodní reakce ukazuje, proč záleží na zápase o důkazy: kdo věděl o masovém umírání hladem, stál také před morální volbou. Lidé mimo Sovětský svaz se mohli o umírání hladem dozvědět, a přesto hledat důvody, proč je tolerovat. Durantyho zpravodajství spojovalo zlehčování s ospravedlňováním: zastíralo rozsah utrpení a současně představovalo oběti jako přijatelnou cenu socialistické přeměny. Diplomatické cíle, obchodní příležitosti i ideologické naděje mohly takový výklad činit výhodným, přestože se týkaly různých aktérů a motivů. Popírání tedy nabízelo víc než ujištění, že žádná katastrofa neprobíhá.

Mohlo čtenáře také zbavit pocitu povinnosti zajímat se o katastrofu, kterou měli dobrý důvod považovat za skutečnou. Walter Duranty, nositel Pulitzerovy ceny a *předchůdce vatniků*, pomáhal zahraničnímu publiku učinit umírání Ukrajinců hladem přijatelným; **dnešní vatnici podporují stejnou lhostejnost, zatímco jsou Ukrajinci bombardováni a mučeni, jejich obce okupovány a děti deportovány.** Popíráním, zlehčováním, eufemismy, ospravedlňováním, obviňováním obětí, odváděním pozornosti a kladením falešných rovnítek lze slovy zrušit i samotnou povinnost projevit zájem a jednat.

Přivlastňování úrody, nátlak na náboženské instituce, potlačování ukrajinského školství a odstranění památníku Holodomoru dávají konfliktu o dějiny bezprostřední význam. Oficiální

odmítání národnostního zacílení Holodomoru doprovází nové útoky na nezávislou existenci Ukrajiny. Otázka, kterou připomínání vyvolává, proto přesahuje Stalinovu pověst: kdo má právo spravovat ukrajinskou půdu, udržovat ukrajinské instituce a vyprávět ukrajinské dějiny?

Ukrajinci na ni nadále odpovídají přežíváním, odporem a uchováváním svědectví. Rodiny, svědci, badatelé a společenství udržovali jména, jazyk a znalosti při životě navzdory snahám umlčet je. Jejich práce vrací do dějin lidi a zkušenosti, které se oficiální výklady snažily vymazat. **Když v tento Den památky obětí Holodomoru uctíváme ty, kteří byli připraveni o život, stvrzujeme také právo dnešních Ukrajinců žít, žít svobodně a rozhodovat o vlastní budoucnosti.**

Svíčky a obilné klasy v Den památky obětí Holodomoru, Lvov, 23. listopadu 2013.

Prameny a literatura

Doporučená četba

K dalšímu studiu Holodomoru, jeho sovětského kontextu a dnešního významu doporučujeme následující díla. První tři nabízejí nejširší úvod. Ostatní jsou seskupena podle témat; v každé skupině jsou nejdůležitější práce uvedeny jako první.

Pro začátek

1. Anne Applebaum — *Red Famine: Stalin's War on Ukraine*

Základní souvislý výklad Holodomoru: kolektivizace, zabavování potravin, znemožnění útěku a útok na ukrajinský národní život, opřený o dokumenty a osobní svědectví.

2. Timothy Snyder — *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*

Sovětské a nacistické masové zabíjení ve východní Evropě. Snyder propojuje hladovění, okupaci a holokaust a zároveň zkoumá odlišné politiky, úmysly a oběti obou režimů.

3. Serhii Plokhy — *The Gates of Europe: A History of Ukraine*

Dlouhé dějiny soupeřících impérií, proměnlivých hranic, jazyka a zápasů Ukrajiny o nezávislost. Základ pro pochopení ukrajinského národního života, přežití a schopnosti jednat jako samostatný politický aktér.

Hladomor a sovětská moc

1. Bohdan Klid a Alexander J. Motyl, editoři — *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine*

Dokumenty, korespondence, svědectví, odborné práce a právní hodnocení. Nejlepší výchozí bod pro přímé zkoumání důkazů včetně rozhodnutí vedení a Lemkinova výkladu ničení národa.

2. R. W. Davies a Stephen G. Wheatcroft — *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*

Podrobná rekonstrukce sklizní, odvodů a zemědělské politiky. Čtěte společně s Applebaumovou pro srovnání vysvětlení krize, odpovědnosti vedení a vývoje úmyslu.

3. Robert Conquest — *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*

Vlivný raný výklad kolektivizace a hladomoru jako nástroje teroru včetně jeho ukrajinského národního rozměru. Čtěte s pozdějším archivním a demografickým výzkumem pro sledování vývoje historické debaty.

4. Terry Martin — *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*

Sovětská národnostní politika, ukrajinizace a její zvrácení. Martin zkoumá, jak mohl tentýž stát národní jazyky, elity a instituce podporovat, kontrolovat a následně napadat.

5. Elena Osokina — *Stalin's Quest for Gold: The Torgsin Hard-Currency Shops and Soviet Industrialization*

Jak nedostatek a hladomor nutily občany směňovat rodinné cennosti za potraviny a jak stát měnil tyto transakce ve financování průmyslu. Podrobná studie přežívání a odčerpávání majetku.

6. Sarah Cameron — *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*

Specializovaná práce o hladomoru Asharshylyq: nucené usazování, zničení pastevecké obživy, útěk a násilná přeměna kazašské společnosti. Prohlubuje srovnání společných sovětských mechanismů a odlišných národních zkušeností.

7. Sheila Fitzpatrick — *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*

Venkovský odpor, závislost a přežívání v kolektivním zemědělství. Sociální dějiny doplňují studie zaměřené na Ukrajinu; kapitola 5, „A Second Serfdom?", rozvíjí institucionální srovnání.

8. Robert C. Allen — *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*

Ekonomické přehodnocení industrializace a kolektivizace. Čtěte s recenzí Marka Harrisona, která zpochybňuje proveditelnost spojení řízeného průmyslu s tržním zemědělstvím.

Leninismus, sovětská moc a její obhájci

1. Stéphane Courtois — *Lénine, l'inventeur du totalitarisme*

Politický životopis sleduje Leninovo budování bolševické moci a hájí tezi o leninských kořenech totalitní vlády. Přepracované a rozšířené vydání z roku 2024 doplňuje diskusi o zakladatelských institucích, které Stalin zdědil a proměnil.

2. Stéphane Courtois, editor, s Nicolasem Werthem a dalšími přispěvateli — *Le livre noir du communisme*

Kolektivní dějiny komunistických represí. K sovětskému případu začněte studií Nicolase Wertha „Un État contre son peuple", která zahrnuje politickou policii, teror, hladomor a tábory. Werthova historická studie a Courtoisův úvod představují odlišné příspěvky k diskusi o násilí a politické odpovědnosti.

3. Nicolas Werth — *Un État contre son peuple. De Lénine à Poutine*

Přepracovaná a podstatně rozšířená verze Werthova příspěvku do Le livre noir du communisme. Začněte kapitolami 2–6 o politické policii, rudém teroru, násilí za občanské války, rolnickém odporu, hladomoru a přechodu ke Stalinově vládě. Pozdější kapitoly propojují kolektivizaci, masové represe a spor o sovětskou paměť.

4. Thierry Wolton — *Histoire mondiale du communisme, vol. I, Les bourreaux*

První svazek zkoumá komunismus z pohledu těch, kdo vykonávají moc. Nabízí širší srovnávací rámec pro pochopení ideologie, stranických institucí a nátlaku i pro úvahy o tom, jak jednotliví vládci jednali prostřednictvím politických systémů.

5. Thierry Wolton — *Histoire mondiale du communisme, vol. II, Les victimes*

Druhý svazek zkoumá komunistickou vládu z pohledu těch, kdo jí byli podrobeni: sledování, nátlak, nucenou práci, deportace a hlad. Doplňuje Les bourreaux tím, že zviditelňuje lidské následky stranické moci a doprovází rozbor ukrajinského přežívání a represí v této studii.

6. Thierry Wolton — *Une histoire mondiale du communisme, vol. III, Les complices*

Třetí svazek zkoumá mezinárodní politickou, intelektuální a hospodářskou podporu, která pomáhala komunistickým režimům přetrvat. Doplňuje diskusi o souputnících, západních obdivovatelích, propagandě a obhajobě sovětské vlády.

Stalin, diktatura a zahraniční politika

1. Oleg V. Khlevniuk — *Stalin: New Biography of a Dictator*

Nejstručnější výchozí četba ke Stalinovu životu a vládě, vycházející ze sovětských archivů. Propojuje jeho osobní rozhodnutí, nejbližší okolí a využívání teroru s institucemi, které udržovaly jeho diktaturu.

2. Stephen Kotkin — *Stalin: Paradoxes of Power, 1878–1928*

První svazek sleduje Stalina od Gruzie přes revoluci po upevnění stranické moci. Zasazuje jeho vzestup do širších dějin Ruského impéria, bolševismu a mezinárodní politiky; pro úplnou životopisnou posloupnost jej čtěte před Waiting for Hitler.

3. Stephen Kotkin — *Stalin: Waiting for Hitler, 1929–1941*

Stalinova diktatura, přeměna zemědělství, Velký teror a cesta k paktu s Hitlerem. Životopisný záběr spojuje ideologii, instituce a osobní rozhodnutí v jediném výkladu.

4. Simon Sebag Montefiore — *Stalin: The Court of the Red Tsar*

Stalinův nejbližší okruh: patronát, rodinné vazby, strach a důvěrná blízkost svévolné moci. Živý doplněk institucionálně zaměřených životopisů ukazuje, jak osobní vztahy fungovaly uvnitř vlády schopné masového vraždění.

5. Richard Overy — *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia*

Srovnání fungování obou diktatur, získávání podpory a organizování represí. Pomáhá rozlišovat jejich ideologie a instituce a zároveň zkoumá vzájemné působení vládců, elit a společností.

6. Roger Moorhouse — *The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1939–1941*

Specializovaný doplněk k rozboru paktu Molotov–Ribbentrop: jednání, sovětsko-německá spolupráce a okupace východní Evropy. Vedle vysoké diplomacie udržuje v zorném poli lidi podrobené územním dohodám paktu.

7. Constantine Pleshakov — *Stalin's Folly: The Tragic First Ten Days of World War II on the Eastern Front*

Soustředěný výklad Stalinových rozhodnutí a sovětské vojenské katastrofy v červnu 1941. Jeho argument o sovětských útočných úmyslech vyžaduje srovnání se specializovaným vojenskohistorickým výzkumem; používejte jej ke zkoumání diktátorova úsudku, nikoli jako hotové vysvětlení všech sovětských válečných plánů.

8. Piotr R. Frankowski — *The Secret Red Alliance: How the Soviet Union Planned to Use Germany to Take Over the World*

Připravovaná studie sovětské průmyslové a vojenské spolupráce s Výmarskou republikou a nacistickým Německem. Možný doplněk k výkladu sovětsko-německého obchodu; Pen & Sword uvádí vydání na 30. dubna 2027.

Ekonomie a politická odpovědnost

1. Amartya Sen — *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*

Vysvětluje hladovění nejen množstvím dostupných potravin, ale i schopností lidí je získat. Srovnávací případy rozvíjejí otázky vlastnictví, směny, strádání a odpovědnosti.

2. R. J. Rummel — *Death by Government*

Rozvíjí democidu jako rámec pro zabíjení vládou přesahující právní definici genocidy. Srovnávací odhady úmrtnosti čtěte spolu se specializovaným historickým a demografickým výzkumem.

3. Ludwig von Mises — *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*

Stručný původní výklad argumentu o ekonomické kalkulaci: vlastnictví, směna a ceny sloužící k porovnávání výrobních možností. Teoretický doplněk historických studií sovětského zemědělství.

4. F. A. Hayek — *Individualism and Economic Order*

Hayekův výklad rozptýlených znalostí, konkurence a ekonomické kalkulace v socialismu. Začněte textem „The Use of Knowledge in Society“ a eseji o socialistické kalkulaci, které rozvíjejí argumenty odlišné od Misesových.

5. F. A. Hayek — *The Road to Serfdom*

Vztah mezi všeobsáhlým plánováním a donucovací mocí. Pro institucionální argument této studie jsou zvlášť důležité kapitoly o demokracii, právním státu a „The End of Truth“.

6. Leszek Kołakowski — *Main Currents of Marxism*, zejména svazek III, *The Breakdown*

Intelektuální dějiny marxismu a institucionální kořeny stalinismu. Viz především kapitolu XIII třetího svazku, jejíž rozbor Chruščova zkoumá meze obviňování Stalina při současném chránění systému, který jej udržoval.

7. Jörg Guido Hülsmann — *Mises: The Last Knight of Liberalism* (2007)

Podrobný Misesův životopis: lvovský původ, práce ve Vídni, spor o ekonomickou kalkulaci, exil a americká dráha. Zasazuje jeho ekonomické argumenty do politických a intelektuálních dějin dvacátého století.

Srovnání, propaganda a historická paměť

1. Jade McGlynn — *Memory Makers: The Politics of the Past in Putin's Russia*

Jak vlastenecké příběhy, připomínání minulosti a sovětské dějiny pomáhají legitimizovat Putinovu vládu a ruskou válku. Nejbližší současný doplněk k rozboru historické paměti v této studii.

2. Eugene Finkel — *Intent to Destroy: Russia's Two-Hundred-Year Quest to Dominate Ukraine*

Ruské snahy ovládnout Ukrajinu za impéria, Sovětského svazu i Putinovy vlády. Širší výklad ničení národní existence, proměnlivých politik a zápasu o ukrajinskou nezávislost.

3. Timothy Snyder — *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*

Podrobnější srovnání s holokaustem: rasová ideologie, potraviny a území, občanství a ničení státní ochrany. Snyder zkoumá podmínky, které umožnily masové vraždění.

4. Stephen Koch — *Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals*

Stalinský vliv na západní intelektuální život prostřednictvím organizací, publikací a kulturní prestiže. Přepracované vydání z roku 2004 rozvíjí úlohu kulturních prostředníků a zdánlivě nezávislých hlasů.

5. Martin Amis — *Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million*

Literární polemika o Stalinovi a shovívavosti západních intelektuálů ke komunismu, která spojuje dějiny s osobní a rodinnou pamětí. Čtěte ji vedle archivně založených životopisů: její síla je morální a literární; nenahrazuje historickou rekonstrukci opřenou o prameny.

6. Pekka Kallioniemi a Morten Hammeken — *Vatnik Soup: The Ultimate Guide to Russian Disinformation*

Současné ruské dezinformace, jejich šiřitelé a sítě, jimiž se šíří. Doplněk k rozboru toho, jak mohou veřejná pověst, politická oddanost a nároky na odbornost dodávat věrohodnost obhajobě státního násilí.

7. Bertrand M. Patenaude — *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*

Americká pomoc hladovějícím v letech 1921–1923, včetně Ukrajiny, a její střety s bolševickými úřady. Podrobnější dějiny přístupu humanitární pomoci, překážek a pozdější paměti na tuto pomoc.

Katalog pramenů

Holodomor: historický přehled

[1] **Holodomor Research and Education Consortium.** „Holodomor Basic Facts“. holodomor.ca.

[2] **Ukrainian Institute of National Memory.** „“What is Holodomor” (English information booklet, p. 2)“. old.uinp.gov.ua.

[3] **Canadian Institute of Ukrainian Studies, Internet Encyclopedia of Ukraine.** „Famine-Genocide of 1932–3“. encyclopediaofukraine.com.

[4] **Український інститут національної пам’яті.** „Публікації: Бібліографія Голодоморів“. old.uinp.gov.ua.

[5] **Ярослав Грицак.** „Етимологія Голодомору“. uamoderna.com.

[6] **Ústav pro jazyk český.** „Slovník spisovného jazyka českého: hladomor“. ssjc.ujc.cas.cz.

[7] **Ottův slovník naučný.** „Hladomorna, sv. 11 (1897), s. 330“. cs.wikisource.org.

[8] **Павло Штепа.** „Знадібки до словника чужослів (Торонто, 1967), с. 26“. file.lib.in.ua.

[9] **Nataliya Kovalchuk.** „From a Person to a Genocide: The Origins of the Word Holodomor“. uamoderna.com.

[10] **Anne Applebaum.** „Red Famine (2017), chapter 7: grain exports to Germany, 1929–1931 (printed p. 162)“. anneapplebaum.com.

Příkazy, korespondence a primární dokumenty

[11] **Holodomor Research and Education Consortium.** „Key Documents“. holodomor.ca.

[12] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** „The Holodomor Reader: Documents“. holodomor.ca.

[13] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** „The Holodomor Reader: Legal Assessments, including Raphael Lemkin’s Soviet Genocide in Ukraine (1953)“. holodomor.ca.

[14] **Harvard Ukrainian Research Institute.** „MAPA: Sowing Grain Procurement, Loans and Stocks in Ukraine, 1932–1933“. gis.huri.harvard.edu.

[15] **Feigin to Sergo Ordzhonikidze, 9 April 1932.** „Western Siberian collective farms, Library of Congress translation“. loc.gov.

[16] **V. I. Lenin.** „Secret letter via Molotov to the Politburo on church valuables, 19 March 1922, Library of Congress translation“. loc.gov.

[17] **Joseph Stalin.** „July 1928 plenum: “Industrialisation and the Grain Problem” (9 July) and “On the Bond Between the Workers and Peasants and on State Farms” (11 July), Works, volume 11“. marxists.org.

[18] **TsUNKhU of Gosplan.** „СССР в цифрах [USSR in Figures] (Moscow, 1935), pp. 574–575: principal commodity exports“. en.liberpedia.org.

[19] **Wikimedia / Russian Wikipedia.** „Export27-33.jpg, historical export-table file record“. ru.wikipedia.org.

[20] **Franklin D. Roosevelt and Maxim Litvinov.** „Memorandum of 15 November 1933, FRUS, The Soviet Union, 1933–1939, document 22, pp. 26–27“. history.state.gov.

[21] **R. Walton Moore to Francis B. Sayre.** „Memorandum of 19 July 1934, FRUS, The Soviet Union, 1933–1939, document 127, pp. 119–121“. history.state.gov.

[22] **Holodomor Education.** „Decree on Protection of Property, 7 August 1932“. holodomoreducation.org.

[23] **Joseph Stalin.** „Letter to Lazar Kaganovich on changing the Ukrainian SSR leadership, 11 August 1932, HREC Education excerpt“. education.holodomor.ca. RGASPI, fond 81, inventář 3, spis 99, listy 144–151. Publikováno v *Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.* (2001), s. 273–274.

[24] **Joseph Stalin.** „“The Tasks of Business Executives”, speech of 4 February 1931, Works, volume 13“. marxists.org.

[25] **German and Soviet governments.** „Secret Additional Protocol to the Nonaggression Treaty, 23 August 1939 (English translation)“. avalon.law.yale.edu.

[26] **Friedrich-Werner von der Schulenburg.** „Telegram No. 190, 19 August 1939, transmitting the Soviet draft nonaggression pact“. avalon.law.yale.edu.

[27] **Karl Schnurre.** „German Foreign Office memorandum of 26 February 1940 on the commercial agreement of 11 February 1940“. avalon.law.yale.edu.

[28] **USSR Council of People’s Commissars and Communist Party Central Committee.** „“On the Compulsory Delivery of Grain to the State by Collective Farms and Individual Households”, decree of 19 January 1933“. istmat.org.

[29] **Italy and the USSR.** „Pact of Friendship, Non-Aggression and Neutrality, signed at Rome on 2 September 1933, League of Nations Treaty Series 148, no. 3418, pp. 319–329“. treaties.un.org.

[30] **Council of People’s Commissars of the Ukrainian SSR and CC CP(B)U.** „resolution on blacklisting villages, 6 December 1932; Library of Congress translation“. loc.gov.

[31] **Joseph Stalin.** „“To Comrade Kaganovich and the Other Members of the Political Bureau of the Central Committee, Ukraine C.P.(B.)”, letter of 26 April 1926, Works, volume 8, pp. 157–163 (Moscow, 1954)“. marxists.org.

[32] **Joseph Stalin.** „“Congress of the Peoples of the Terek Region”, report and concluding remarks of 17 November 1920, Works, volume 4 (Moscow, 1953)“. marxists.org.

[33] **Andrea Graziosi.** „Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932-33 (1991)“. iris.unina.it.

[34] **СНК СССР и ЦК ВКП(б).** „«Об обязательной поставке зерна государству колхозами и единоличными хозяйствами», 19 января 1933 г.; Электронная библиотека исторических документов“. docs.historyrussia.org.

[35] **Joseph Stalin.** „“The Immediate Tasks of the Party in the National Question”, theses of 10 February 1921, Works, volume 5 (Moscow, 1954)“. marxists.org.

[36] **V. I. Lenin.** „Letter to Mikhail Frunze, 18 May 1921“. marxists.org.

[37] **V. I. Lenin.** „Note to V. M. Mikhailov with a draft Politburo resolution on food work in Ukraine, 9 November 1921“. leninism.su.

[38] **Council of People’s Commissars.** „On the Surrender of Arms, 10 December 1918, Article 933 and accompanying instruction“. istmat.org.

[39] **All-Ukrainian Revolutionary Committee.** „Declaration on military policy in Ukraine, 22 January 1920, section 4“. docs.historyrussia.org.

[40] **Library of Congress.** „Lenin’s telegram ordering public hangings in Penza, 11 August 1918“. loc.gov.

[41] **Harvard Ukrainian Research Institute.** „Blacklisted Localities, MAPA Digital Atlas of Ukraine“. gis.huri.harvard.edu.

[42] **Vladimir Lenin.** „Draft resolution on party unity, Tenth Party Congress, March 1921“. marxists.org.

[43] **Joseph Stalin.** „The Foundations of Leninism (1924), chapter VIII, The Party“. marxists.org.

[44] **V. I. Lenin.** „To J. V. Stalin and all members of the Politburo, 26 August 1921; Collected Works, vol. 45, pp. 268–270“. marxists.org.

[45] **House of Lords.** „Famine in Russia, 11 August 1921; Lord Emmott’s description of the Russian public relief committee, HL Deb vol. 43, cols. 508–509“. api.parliament.uk.

[46] **V. I. Lenin.** „Letter to D. I. Kursky, 17 May 1922; Collected Works, vol. 33, pp. 358–359“. marxists.org.

[47] **Bundesarchiv.** „Lipezk: secret Reichswehr aviation school and testing site, including the agreement of 15 April 1925“. weimar.bundesarchiv.de.

[48] **German cabinet minutes, 2 October 1931.** „Soviet timber, petrol and grain against German goods or credit“. aktenreichskanzlei.bundesarchiv.de.

[49] **Stalin to Mikhail Sholokhov, 6 May 1933.** „official archival record“. docs.historyrussia.org.

[50] „Внешняя торговля Союза Советских Социалистических Республик за первую пятилетку (за период с 1928 по 1933 г.) (1933), Table Va, p. 45; year-end supplement, pp. 96–97“. istmat.org.

[51] „Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918–1937 гг. (1939), pp. 86, 90, 94: Germany wheat, rye and barley“. istmat.org.

[52] **Внешняя торговля СССР за 20 лет, 1918–1937 гг. (1939).** „statistical definitions“. istmat.org.

[53] **Политбюро ЦК ВКП(б).** „Директивы к переговорам с Германией о расширении советского экспорта (15 октября 1931 г.), пп. 2–4“. istmat.org.

[54] **Народный комиссариат внешней торговли СССР.** „Докладная записка «Внешне-торговая политика СССР» (12 января 1934 г.), разделы I и III (Германия)“. istmat.org.

[55] **U.S. Wheel Track Layer Corporation / Amtorg Trading Corporation.** „Гусенично-колесный танк «Кристи»: договор (28 апреля 1930 г.), преамбула и §§ 1, 9–10“. t34inform.ru.

Lidské ztráty a jejich územní rozložení

[56] **Harvard Ukrainian Research Institute.** „MAPA Great Famine Project“. gis.huri.harvard.edu.

[57] **Рудницький, Левчук, Воловина, Шевчук і Ковбасюк.** „Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні (2015)“. dse.org.ua.

[58] **Andrei Markevich, Natalya Naumenko and Nancy Qian.** „“The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33”, Review of Economic Studies 92(5), October 2025, pp. 3276–3305“. academic.oup.com.

[59] **Andrei Markevich, Natalya Naumenko and Nancy Qian.** „“The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33”, author-linked published advance-access full text, DOI 10.1093/restud/rdae091 (2024)“. drive.google.com.

[60] **Andrei Markevich, Natalya Naumenko and Nancy Qian.** „“The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33”, NBER Working Paper 29089, July 2021, revised November 2022; Yale-hosted copy“. economics.yale.edu.

[61] **Oleh Wolowyna, Nataliia Levchuk and Alla Kovbasiuk.** „“Monthly Distribution of 1933 Famine Losses in Soviet Ukraine and the Russian Soviet Republic at the Regional Level” (2020), Nationalities Papers 48(3), pp. 530–548“. doi.org.

[62] **Holodomor Research and Education Consortium.** „Conquest Prize2025: Markevich, Naumenko and Qian“. holodomor.ca.

[63] **Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk and Alla Kovbasiuk.** „Demography of a Man-Made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine 1932–1933, Canadian Studies in Population 42, nos. 1–2 (2015), pp. 53–80“. history.org.ua.

[64] **Рудницький, Левчук, Воловина, Шевчук і Ковбасюк.** „Демографія штучно викликаної людської катастрофи, завершення українського перекладу, Демографія та соціальна економіка 3 (25), 2015, с. 43–63“. dse.org.ua.

[65] **Harvard Ukrainian Research Institute.** „MAPA, Total Direct Famine Losses in Ukraine by Region, 1932–1934“. gis.huri.harvard.edu.

[66] **Harvard Ukrainian Research Institute.** „MAPA, Demographic Research“. gis.huri.harvard.edu.

[67] **Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Omelian Rudnytskyi, Alla Kovbasiuk and Natalia Kulyk.** „Regional 1932–1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia, Nationalities Papers (2020)“. doi.org.

[68] **MAPA Digital Atlas of Ukraine.** „April1933 administrative division“. gis.huri.harvard.edu.

[69] **MAPA Digital Atlas of Ukraine.** „Sowing Grain Stocks Procurement Plan Fulfillment in Ukraine,1933“. gis.huri.harvard.edu.

Případy masového umírání: srovnání a odhady

[70] **R. J. Rummel.** „Death by Government, Table 1.5: Some Major Episodes and Cases of Democide“. hawaii.edu.

[71] **World Peace Foundation.** „Historic Famines, 1870–2024: reference table (2025)“. worldpeacefoundation.org.

[72] **World Health Organization.** „Plague: historical Black Death mortality in Europe“. who.int.

[73] **Jeffery K. Taubenberger and David M. Morens / CDC.** „1918 Influenza: the Mother of All Pandemics (2006)“. wwwnc.cdc.gov.

[74] **UNAIDS.** „Global HIV & AIDS statistics: 2025 data released in 2026“. unaids.org.

[75] **World Health Organization.** „COVID-19-associated excess mortality in 2020 and 2021 (5 May 2022)“. who.int.

[76] **United States Holocaust Memorial Museum.** „Introduction to the Holocaust“. encyclopedia.ushmm.org.

[77] **Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia.** „Understanding the ECCC“. eccc.gov.kh.

[78] **United States Holocaust Memorial Museum.** „Statement on the centenary of the Armenian genocide (2015)“. ushmm.org.

[79] **United States Holocaust Memorial Museum.** „Rwanda: genocide against the Tutsi“. ushmm.org.

[80] **United States Geological Survey.** „This Dynamic Planet: reported death toll of the 1556 Shaanxi earthquake“. pubs.usgs.gov.

[81] **Nicolas Werth / Sciences Po.** „Mass Crimes under Stalin, 1930–1953“. sciencespo.fr.

[82] **Our World in Data.** „Historical famine dataset: Great Hunger mortality in Ireland, citing Ó Gráda“. ourworldindata.org.

[83] **World Peace Foundation.** „Famine Datasets Methodological Annex (May 2025)“. worldpeacefoundation.org.

[84] **United States Holocaust Memorial Museum.** „How Many People did the Nazis Murder?“ encyclopedia.ushmm.org.

[85] **Erik van Ree.** „Problems of Communism: Gulag Authorities and Gulag Victims (2012)“. cambridge.org.

[86] **Israel Central Bureau of Statistics.** „On the Occasion of Holocaust Heroes and Remembrance Day: Jews in Israel and throughout the world (25 April 2022), release 133/2022“. cbs.gov.il.

[87] **United States Holocaust Memorial Museum.** „European Jewish population distribution, circa 1933“. encyclopedia.ushmm.org.

[88] **National Bureau of Statistics of China.** „Historical population series, 1949–1999“. stats.gov.cn.

[89] **Ministry of Human Resources and Social Security / NBS.** „China Labour Statistical Yearbook 2003, population and composition (end of year)“. mohrss.gov.cn.

[90] **H. G. W. Woodhead, editor.** „The China Year Book 1926–7, p. 3: 1923 postal estimates of provincial populations“. archive.org.

[91] **A. G. Wenley and John A. Pope.** „China, Smithsonian War Background Studies 20 (1944), p. 4: provincial populations from China Handbook 1937–43“. bpb-ca-c1.wpmucdn.com.

[92] **David Crockett Graham.** „Folk Religion in Southwest China, Smithsonian Miscellaneous Collections 142, no. 2 (1961), p. 15: early/mid-1930s provincial population estimates“. repository.si.edu.

[93] **Angela Shpolberg.** „On the “Russo-American fever”: Henry Wadsworth Longfellow Dana and the Gorki Fund, The New England Quarterly 88, no. 3 (2015), pp. 509–526“. doi.org.

[94] **Tamás Krausz.** „The Characteristics of the Nazi Genocide in the Soviet Union and in Hungary: pre-invasion population of occupied territories“. russianstudies.hu.

[95] **S. N. Prokopovich.** „Народное хозяйство СССР, historical population table: pre-event Soviet-territory population in 1917“. istmat.org.

[96] **Ю. А. Поляков, editor.** „Население России в XX веке, том 2: 1940–1959 (2001), pp. 12–13: the June 1941 population reconstruction“. djvu.online.

[97] **Leo Amery.** „Population Statistics, House of Commons, 22 October 1942: Bengal's population in the 1941 census“. hansard.parliament.uk.

[98] **Pierre van der Eng.** „Mortality from the 1944–1945 famine in Java, Indonesia, Asia-Pacific Economic History Review 64, no. 2 (2024), pp. 192–212, Table 3“. onlinelibrary.wiley.com.

[99] **International Bank for Reconstruction and Development.** „The Polish Economy Today: population immediately before the Second World War“. documents1.worldbank.org.

[100] **United Nations.** „Report of the Group of Experts for Cambodia, A/53/850–S/1999/231 (16 March 1999), paragraph 35: April 1975 population estimates“. eccc.gov.kh.

[101] „Первые зарубежные оценки динамики населения СССР между переписями 1926 и 1939 годов, Демоскоп Weekly (2025), Table 3: start-1930 population reconstructions“. db.demoscope.ru.

[102] **World Bank.** „Bangladesh: Current Economic Performance and Short-Term Prospects, report 1038-BD (22 March 1976), Table 1.1: population estimates at January 1, 1960–1980“. documents1.worldbank.org.

[103] **Anne Applebaum.** „Inside the Gulag (The New York Review of Books, 15 June 2000)“. anneapplebaum.com.

[104] **Edwin Bacon.** „Glasnost' and the Gulag: New Information on Soviet Forced Labour around World War II (Soviet Studies 44/6, 1992)“. doi.org.

[105] **Страна Советов за 50 лет.** „Численность населения СССР (Статистика, Москва, 1967, p. 15)“. istmat.org.

Další hladomory, nacistický plán hladu a holokaust

[106] **Frank Dikötter.** „Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958–1962“. bloomsbury.com.

[107] **United States Holocaust Memorial Museum.** „The German Army and the Racial Nature of the War against the Soviet Union“. encyclopedia.ushmm.org.

[108] **United States Holocaust Memorial Museum.** „The Treatment of Soviet POWs: Starvation, Disease, and Shootings, June 1941–January 1942“. encyclopedia.ushmm.org.

[109] **Національний музей Голодомору-геноциду.** „Голодомор-геноцид та масові штучні голоди: в чому різниця?“ holodomormuseum.org.ua.

[110] **Hoover Institution Library & Archives.** „American Relief Administration in Soviet Russia: Introduction & Background“. guides.hoover.org.

[111] **Bertrand M. Patenaude.** „The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921“. hoover.org.

[112] **John D. Hickerson / US Department of State.** „Memorandum to Robert A. Lovett, 27 May 1948: Postwar UNRRA aid (FRUS 1948, volume IV, document 589)“. history.state.gov.

[113] **Danielle Healy / Hoover Institution Library & Archives.** „A Delicate Balance in Ukraine“. histories.hoover.org.

[114] **Roman Serbyn.** „The First Man-Made Famine in Soviet Ukraine, 1921–1923, The Ukrainian Weekly (6 November 1988; archived)“. web.archive.org.

[115] **Andrij Makuch and Vasyl Markus.** „Famine of 1921–3, Internet Encyclopedia of Ukraine“. encyclopediaofukraine.com.

[116] **Andrij Makuch and Vasyl Markus.** „Famine of 1946–7, Internet Encyclopedia of Ukraine“. encyclopediaofukraine.com.

[117] **National Museum of the Holodomor.** „Famine of 21–23, exhibition (2018)“. holodomormuseum.org.ua.

[118] **National Museum of the Holodomor.** „Documentary and Photo Exhibition: Mass Famine of 1946–1947 in Soviet Ukraine (2016)“. holodomormuseum.org.ua.

[119] **Liberpedia.** „Holodomor (French research and source guide)“. fr.liberpedia.org.

[120] **Liberpedia.** „Holodomor (English research and source guide)“. en.liberpedia.org.

[121] **Iryna Yehorova.** „Ukraine : 1947, l'autre famine, interview with Yevhen Hryniv, Courrier international (9 November 2012)“. courrierinternational.com.

[122] **Helmut Heiber, editor.** „“Der Generalplan Ost”, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 6(3), July 1958, pp. 281–325; including Erhard Wetzel's memorandum of 27 April 1942 (NG-2325)“. ifz-muenchen.de.

[123] **Deutsches Historisches Museum.** „“Generalplan Ost”, LeMO“. dhm.de.

[124] **Madi Kapparov.** „“Asharshylyk, Holodomor in Kazakhstan”, 48-post thread (14 October 2022), Thread Reader preservation“. threadreaderapp.com.

[125] **Z. E. Kabuldinov.** „“Голод среди казахов и массовые откочевки населения в начале 30-х годов XX века”, Qazaqstan tarihy“. e-history.kz.
[126] **Liberpedia.** „Asharshylyk“. en.liberpedia.org.
[127] **Liberpedia.** „Famine in Moldova“. en.liberpedia.org.
[128] **Stanford Global Studies.** „“The Moldavian Holodomor: The Great Famine in Soviet Moldova, 1946–1947”, event page“. sgs.stanford.edu.
[129] **International Military Tribunal.** „proceedings of 20 February 1946, presentation of the District Agricultural Leader’s File of 1 June 1941 (USSR-89)“. avalon.law.yale.edu.
[130] **Hans-Joachim Riecke.** „testimony to the Ministries Case commission, 13 August 1948, transcript pp. 16025–16027“. nuremberg.law.harvard.edu.
[131] **Sarah Cameron.** „“The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan”, lecture of 28 February 2019, edited transcript published 14 March 2019“. voicesoncentralasia.org.
[132] **Bundesarchiv.** „Rundschreiben der NSDAP-Partei-Kanzlei zur Versorgungslage im Herbst/Winter 1944 (document dated 14 December 1944; institutional contextual essay)“. bundesarchiv.de.
[133] **Sarah Cameron.** „The Kazakh Famine of the 1930s, Library of Congress interview (24 August 2016)“. blogs.loc.gov.
[134] **Iaroslav Kovalchuk / Sarah Cameron.** „Mounting Socialism on Camel’s Back: An Interview with Sarah Cameron on the Famine in Kazakhstan (Commons, 22 November 2024)“. commons.com.ua.
[135] **Isabelle Ohayon.** „La famine kazakhe : à l’origine de la sédentarisation“. sciencespo.fr.
[136] **Niccolò Pianciola.** „Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931–33 in Kazakhstan (2022)“. research.unipd.it.
[137] **United States Holocaust Memorial Museum.** „Frequently Asked Questions about the Holocaust for Educators“. ushmm.org.
[138] **United States Holocaust Memorial Museum.** „“Final Solution”: Overview“. encyclopedia.ushmm.org.
[139] **Dan Michman.** „Why Is the Shoah Called ‘the Shoah’ or ‘the Holocaust’? (2021)“. doi.org.
[140] **T4 Memorial.** „The registration form procedure“. t4-denkmal.de.
[141] **Viktor Brack.** „Affidavit of 14 October 1946, introduced at the Doctors’ Trial on 16 December 1946“. nuremberg.law.harvard.edu.
[142] **United States Holocaust Memorial Museum.** „Euthanasia Program and Aktion T4“. encyclopedia.ushmm.org.
[143] **Elena Volkava.** „The Kazakh Famine of 1930-33 and the Politics of History in the Post-Soviet Space (Sarah Cameron lecture report, Wilson Center, 2 May 2012)“. wilsoncenter.org.

Genocida, democida a odpovědnost

[144] **R. J. Rummel.** „Death by Government (1994)“. hawaii.edu.
[145] **R. J. Rummel.** „Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder Since 1917 (1990)“. hawaii.edu.
[146] **R. J. Rummel.** „Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900 (1997)“. hawaii.edu.
[147] **R. J. Rummel.** „Definition of Democide: Chapter 2 of Death by Government (1994)“. hawaii.edu.
[148] **Bohdan Klid / Holodomor Research and Education Consortium.** „Was the Holodomor a Genocide?“ holodomor.ca.
[149] **R. J. Rummel.** „Power Kills: Democracy as a Method of Nonviolence (Transaction Publishers, 1997)“. hawaii.edu.
[150] **R. J. Rummel.** „“Why Does Power Kill?”, Power Kills, chapter 13“. hawaii.edu.
[151] **United Nations Office on Genocide Prevention.** „Definitions of Genocide and Related Crimes, including Article II of the 1948 Convention“. un.org.
[152] **Leon Trotsky.** „The Revolution Betrayed, chapter XI, section 2“. marxists.org.
[153] **Leon Trotsky.** „The Revolution Betrayed: edition information“. marxists.org.
[154] **International Spy Museum.** „Trotsky Ice Axe“. spymuseum.org.
[155] **Roberto Gutiérrez Alcalá, Gaceta UNAM.** „Hace 80 años murió asesinado León Trotski (18 August 2020)“. gaceta.unam.mx.
[156] **United States Holocaust Memorial Museum.** „Coining a Word and Championing a Cause: The Story of Raphael Lemkin“. encyclopedia.ushmm.org.
[157] **House of the Wannsee Conference.** „Raphael Lemkin“. ghwk.de.
[158] **Center for Jewish History.** „Raphael Lemkin, Photograph 6, American Jewish Historical Society“. flickr.com.
[159] **Wikimedia Commons.** „Raphael Lemkin, Photograph 6“. commons.wikimedia.org.
[160] **Institute of National Remembrance.** „The Katyn Massacre: Basic Facts (5 March 2020)“. eng.ipn.gov.pl.
[161] **US National Archives.** „Records Relating to the Katyn Forest Massacre“. archives.gov.
[162] **Stalin to Churchill and Roosevelt, 22 August 1944.** „FRUS 1944 III, document 1271“. history.state.gov.

[163] **Harriman to the Secretary of State, 22 August 1944.** „FRUS 1944 III, document 1272“. history.state.gov.
[164] **Jennifer Popowycz.** „The Allied Responses to the Warsaw Uprising of 1944 (National WWII Museum, 18 January 2022)“. nationalww2museum.org.
[165] **USHMM.** „The Warsaw Polish Uprising“. encyclopedia.ushmm.org.
[166] **Eden.** „Russia and Poland, HC Deb 27 September 1944, vol. 403, cols. 217–220“. api.parliament.uk.
[167] **Institute of National Remembrance.** „What was the Polish Operation by the NKVD? (28 November 2017)“. eng.ipn.gov.pl.
[168] **Institute of National Remembrance.** „NKVD Order No. 00485: bilingual documentary exhibition catalogue“. ipn.gov.pl.
[169] **National WWII Museum.** „The 1941 NKVD Prison Massacres in Western Ukraine (7 June 2021)“. nationalww2museum.org.
[170] **Center for Urban History.** „City scum, nationalists or ordinary people: interethnic violence on the streets of Lviv“. lia.lvivcenter.org.
[171] **Polish History Museum.** „Sowieci walczą o rząd. Dlaczego doszło do procesu szesnastu?“ muzhp.pl.
[172] **Harriman to the Secretary of State, 18 June 1945.** „FRUS 1945 V, document 262“. history.state.gov.
[173] **ICTY.** „Judicial Supplement49: Krstić appeal,19April2004“. icty.org.
[174] **United Nations Audiovisual Library of International Law.** „Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, introductory note“. legal.un.org.

Sovětské plánování a ekonomická kalkulace

[175] **Ludwig von Mises.** „Economic Calculation in the Socialist Commonwealth (1920 essay; linked English edition, 1990)“. mises.org.
[176] **Ludwig von Mises.** „Socialism: An Economic and Sociological Analysis (German original, 1922; linked English edition, 1951)“. mises.org.
[177] **Jörg Guido Hülsmann.** „Mises: The Last Knight of Liberalism (2007)“. mises.org.
[178] **Фотографії старого Львова.** „Меморіальна дошка Людвіга фон Мізеса: photograph dated 2015“. photo-lviv.in.ua.
[179] **Center for Urban History, Lviv.** „Economics and Bureaucracy in an Open Society: 2011 conference programme“. lvivcenter.org.
[180] **Leszek Kołakowski.** „Main Currents of Marxism (especially Volume III: The Breakdown)“. wwnorton.com.
[181] **Vasyl Marochko.** „“Torgsin”: The Price in Gold of the Lives of Ukrainian Peasants during the Famine Years (1932–1933), translated by Marta D. Olynyk“. holodomor.ca.
[182] **Library of Congress / Historic American Engineering Record.** „Ford Assembly Plant, Rosie the Riveter National Historical Park, HAER CA-326-H, printed p. 28“. tile.loc.gov.
[183] **F. A. Hayek.** „Individualism and Economic Order“. press.uchicago.edu.
[184] **F. A. Hayek.** „The Road to Serfdom“. press.uchicago.edu.
[185] **F. A. Hayek.** „The Constitution of Liberty“. press.uchicago.edu.
[186] **F. A. Hayek.** „The Use of Knowledge in Society, American Economic Review 35(4), September 1945, pp. 519–530“. german.yale.edu.
[187] **Jörg Guido Hülsmann.** „Knowledge, Judgment, and the Use of Property, The Review of Austrian Economics 10(1), 1997, pp. 23–48“. mises.org.
[188] **Liberpédia.** „Impossibilité du calcul économique en régime socialiste“. fr.liberpedia.org.
[189] **Liberpedia.** „Impossibility of economic calculation in the socialist commonwealth“. en.liberpedia.org.
[190] **F. A. Hayek.** „The Pretence of Knowledge, Nobel Prize lecture, 11 December 1974“. nobelprize.org.
[191] **Nobel Foundation.** „The 1974 economics prize: Gunnar Myrdal and Friedrich August von Hayek“. nobelprize.org.
[192] **Jacek Kochanowicz.** „Introduction to the 1990 edition of Mises’s Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, reproducing Oskar Lange’s statue remark“. mises.org.
[193] **Leszek Balcerowicz.** „Poland’s Transformation, Finance & Development 37(3), September 2000“. imf.org.
[194] **Ludwig von Mises.** „Liberalism: In the Classical Tradition“. mises.org.
[195] **Ludwig von Mises.** „Human Action: A Treatise on Economics“. mises.org.
[196] **Ludwig von Mises.** „Memoirs (Arlene Oost-Zinner translation; Mises Institute, 2009; manuscript, 1940–42; first published, 1978)“. mises.org.
[197] **University of Graz, Graz Schumpeter Centre.** „Ludwig Mises und das Wiener Privatarchiv“. privatarchiv-mises.uni-graz.at.
[198] **Oscar Mata.** „The Secret Passage: How Amzalak and Salazar Helped Ludwig von Mises Escape the Nazis (Mises Wire, 6 December 2024)“. mises.org.

[199] **Vatnik Soup.** „Switzerland's Neutrality Initiative: Neutrality, Sovereignty and the September 2026 Vote (NAFO Policy Papers, No. 1, September 2026)". vatniksoup.com.
[200] **Amartya Sen.** „Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation (1981)". academic.oup.com.
[201] **Amartya Sen.** „Development as Freedom (1999)". sen.scholars.harvard.edu.
[202] **Jean Drèze and Amartya Sen.** „Hunger and Public Action (1989)". academic.oup.com.
[203] **Amartya Sen.** „Democracy as a Universal Value, Journal of Democracy 10(3), July 1999, pp. 3–17". journalofdemocracy.org.
[204] **Royal Swedish Academy of Sciences.** „The 1998 Prize in Economic Sciences: Amartya Sen, press release, 14 October 1998". nobelprize.org.
[205] **R. W. Davies and Stephen G. Wheatcroft.** „"The Livestock Disaster", The Years of Hunger, pp. 301–331". link.springer.com.
[206] **Stephen Kotkin.** „"If Stalin Had Died…", The New York Review of Books, 6 November 2014". nybooks.com.
[207] **Robert C. Allen.** „Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution (Princeton University Press, 2003)". jstor.org.
[208] **Yoram Gorlizki.** „"Scandal in Riazan: Networks of Trust and the Social Dynamics of Deception", Kritika 14(2), 2013, pp. 243–278". research.manchester.ac.uk.
[209] **F. A. Hayek.** „Why the Worst Get on Top, The Road to Serfdom, chapter X (1944; online excerpt)". mises.org.
[210] **Nikolai Bukharin.** „"Observations of an Economist: The Beginning of the New Economic Year" (International Press Correspondence, 19 October and 2 November 1928)". revolutionsnewsstand.com.
[211] **Joseph Stalin.** „"The Right Deviation in the C.P.S.U.(B.)" (April 1929), Works, volume 12, pp. 1–113 (Moscow, 1954)". marxists.org.
[212] **Joseph Stalin.** „"Grain Procurements and the Prospects for the Development of Agriculture" (brief record of Siberian statements, January 1928), Works, volume 11 (Moscow, 1954)". marxists.org.
[213] **V. I. Lenin.** „The Agrarian Programme of Social-Democracy in the First Russian Revolution, 1905–1907: Conclusion (1907)". marxists.org.
[214] **Joseph Stalin.** „Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R. (1952), §2: Commodity Production Under Socialism". marxists.org.
[215] **Yoram Gorlizki.** „"Scandal in Riazan: Networks of Trust and the Social Dynamics of Deception", Kritika 14(2), 2013, pp. 243–278: opening passage reproduced on ResearchGate". researchgate.net.
[216] **Takeshi Hayashi.** „Historical background of technology transfer, transformation, and development in Japan (1979)". d-arch.ide.go.jp.
[217] **Committee of the Tokio General Chamber of Commerce.** „Report on treaty revision, enclosed in John A. Bingham to William M. Evarts, 24 October 1879 (FRUS 1880, No. 422)". history.state.gov.
[218] **Library of Congress.** „Revelations from the Russian Archives: "Collectivization and Industrialization"". loc.gov.
[219] **Joseph Stalin.** „"The Work of the April Joint Plenum of the Central Committee and Central Control Commission", report of 13 April 1928". marxists.org.
[220] **Joseph Stalin.** „"On the Grain Front", talk of 28 May 1928, published in Pravda on 2 June 1928". marx2mao.redspark.nu.
[221] **Elena Osokina.** „"Torgsin and Stalin's Quest for Gold", Cornell University Press". cornellpress.cornell.edu.
[222] **Liudmyla Hrynevych.** „"Stalin's Faminogenic Policies in Ukraine: The Imperial Discourse", East/West: Journal of Ukrainian Studies 8, no. 1 (2021), pp. 99–143, translated by Andrew Sorokowski". ewjus.com.
[223] **Mark Harrison.** „review of Robert C. Allen's Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution, 6 May 2004, pp. 1–3". warwick.ac.uk.
[224] **Joseph Stalin.** „"National Factors in Party and State Affairs", theses for the Twelfth Party Congress, published 24 March 1923, Works, volume 5 (Moscow, 1954)". marxists.org.
[225] **Jörg Guido Hülsmann.** „"Knowledge, Judgment, and the Use of Property", The Review of Austrian Economics 10, no. 1 (1997), pp. 23–48; readable HTML edition". mises.org.
[226] **Elena Osokina.** „Stalin's Quest for Gold: The Torgsin Hard-Currency Shops and Soviet Industrialization, Cornell University Press, English digital edition (2021), JSTOR open-access edition". jstor.org.
[227] **V. I. Lenin.** „The Tax in Kind, completed 21 April 1921". marxists.org.
[228] **Joseph Stalin.** „The Results of the First Five-Year Plan, report of 7 January 1933". marxists.org.
[229] **London School of Economics.** „Friedrich A. von Hayek at LSE, 26 June 2024". blogs.lse.ac.uk.
[230] **LSE / STICERD.** „What Goes Around Comes Around: wartime evacuation and intellectual history". sticerd.lse.ac.uk.
[231] **Bruce Caldwell.** „Introduction to The Road to Serfdom, University of Chicago Press". press.uchicago.edu.
[232] **F. A. Hayek.** „Nobel Banquet Speech, 10 December 1974, authorised republication". libertarianism.org.

[233] **Bogdan Sekściński.** „“Methods of Collectivization of Agriculture in the Lublin Region in the Years 1950–1951” (Studia Iuridica Lublinensia 19, 2013)“. lsmll.journals.umcs.pl.
[234] **Dean Rusk.** „Memorandum to John F. Kennedy on Poland and PL 480 (15 November 1961), FRUS 1961–1963, XVI, document 47“. history.state.gov.
[235] **Hungarian historical encyclopedia.** „“A mezőgazdaság helyzete és arányai a nemzetgazdaságban” (Hungary in the Twentieth Century)“. mek.oszk.hu.
[236] **Hungarian National Archives.** „“A Kádár-korszak”, Pest County archive dossier“. mnl.gov.hu.
[237] **Nigel Swain.** „Collective Farms Which Work? (Cambridge University Press), chapter 1, “Family Labour in the Achievement and Consolidation of Collectivised Agriculture, 1946–68”“. cambridge.org.
[238] **US Department of State.** „Assessment of Hungary’s New Economic Mechanism and agriculture (FRUS 1981–1988, vol. X, document 330)“. history.state.gov.
[239] **Paul Gregory.** „“An Introduction to the Economics of the Gulag”, in The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag (2003)“. hoover.org.
[240] **The Henry Ford.** „“Assembly Line at Ford Motor Company Moscow Plant, 1930”, THF25098, object P.O.5827“. thehenryford.org.
[241] **University of Victoria Libraries.** „Reeling Silk in Large Skeins, Japan c. 1910 (Wikimedia Commons image record)“. commons.wikimedia.org.
[242] **Mark Harrison.** „Five-Year Plan, Encyclopedia of Modern Europe: Europe Since 1914 (2006), pp. 1097–1101“. warwick.ac.uk.
[243] **Mark Harrison.** „Soviet Industrial Production, 1928 to 1955: Real Growth and Hidden Inflation, Journal of Comparative Economics 28:1 (2000), pp. 134–155“. warwick.ac.uk.
[244] **Russian State Library / Wikimedia Commons.** „Кто кого? Догнать и перегнать, First AKhR Collective, poster [1929]“. commons.wikimedia.org.
[245] **Mises Institute / DickClarkMises.** „Friedrich August von Hayek (undated portrait)“. commons.wikimedia.org.
[246] **Yakov Guminer.** „Arithmetic of an industrial-financial counter-plan, 1931 (poster record)“. commons.wikimedia.org.
[247] **P. V. Alabin Museum.** „Soviet political posters, 1917–1967; Arithmetic of the counter-plan, 1931“. alabin.ru.
[248] **George Orwell.** „Nineteen Eighty-Four (1949), part III, chapter IV“. orwell.ru.
[249] **Eugene Lyons.** „Assignment in Utopia (1937), “Two Plus Two Equals Five”, book II, chapter XV, p. 240; selected passage reproduced by Readex“. readex.com.
[250] **George Orwell.** „Review of Assignment in Utopia by Eugene Lyons, New English Weekly, 9 June 1938“. garethjones.org.
[251] **George Orwell.** „Review of Bertrand Russell’s Power, The Adelphi, January 1939; reprinted in Bertrand Russell Society Quarterly 130–131, pp. 38–40“. bertrandrussellsociety.org.
[252] **Mises Institute.** „Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, 2014 edition“. store.mises.org.
[253] **Elke Wetzig.** „Amartya Sen in Cologne, 28 November 2007 (photograph)“. commons.wikimedia.org.
[254] **Oxford University Press.** „Poverty and Famines (publisher listing and cover)“. books.apple.com.
[255] **Vintage / Penguin Random House.** „Development as Freedom, 2000 paperback (cover)“. penguinrandomhousehighereducation.com.
[256] **Kyle Orton.** „Socialism Could Never Have a Human Face (21 August 2022)“. kyleorton.com.
[257] **Glamorgan Archives.** „Hughes’s ironworks and the New Russia Company, 1868–1872“. glamarchives.gov.uk.
[258] **FRUS.** „NSC discussion of Soviet wheat purchases, 1 October 1963“. history.state.gov.
[259] **Ludwig von Mises.** „Omnipotent Government: The Rise of the Total State and Total War (1944)“. cdn.mises.org.

Genocidní úmysl a uznání genocidy

[260] **Nicolas Werth / Sciences Po.** „The Great Ukrainian Famine of 1932–33 (2008)“. sciencespo.fr.
[261] **European Parliament.** „Resolution of 15 December 2022 recognising the Holodomor as genocide“. europarl.europa.eu.
[262] **Yad Vashem, Shoah Resource Center.** „Stalin and postwar antisemitic campaigns“. wwv.yadvashem.org.
[263] **Holodomor Research and Education Consortium.** „Conquest Prize for Contribution to Holodomor Studies: 2025 award to Markevich, Naumenko and Qian“. holodomor.ca.
[264] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** „The History of the Holodomor“. holodomormuseum.org.ua.
[265] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl.** „Introduction to The Holodomor Reader (CIUS Press, 2012), publisher excerpt“. holodomor.ca.
[266] **Norman M. Naimark.** „“How the Holodomor Can Be Integrated into our Understanding of Genocide”, East/West: Journal of Ukrainian Studies 2, no. 1 (2015), pp. 117–131“. ewjus.com.

[267] **International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.** „Prosecutor v. Goran Jelisić, IT-95-10-A, Appeals Chamber judgment, 5 July 2001, paragraphs 46–49“. icty.org.

[268] **Serhii Kornovenko and Oleksii Kompaniiets.** „The Policy of “Disarmament” as the Premise of Subjugation of the Ukrainian Countryside, East European Historical Bulletin 31 (2024), pp. 89–99“. eehb.dspu.edu.ua.

Svědectví, zpravodajství a popírání

[269] **Gareth Jones.** „Berlin press release, 29 March 1933, as reported in the New York Evening Post“. garethjones.org.

[270] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** „The Holodomor Reader: Survivor Testimonies, Memoirs, Diaries and Letters“. holodomor.ca.

[271] **Russian Embassy in the United States.** „Statement of 25 November 2023, reproduced by the Baltimore Council on Foreign Affairs on 26 November“. bcfausa.org.

[272] **Alexander Wienerberger / Wikimedia Commons.** „Girl and goat in Kharkiv, 1933: photograph and reuse record“. commons.wikimedia.org.

[273] **HREC Education.** „Historical Photographs of the Holodomor: Wienerberger authentication and context“. education.holodomor.ca.

[274] **Tamara Orlova / HREC sourcebook.** „Childhood memoir, published in The Day (2010), excerpt on p. 43“. holodomor.ca.

[275] **Vasyl Lypkivsky.** „Letters during the Holodomor (1933), HREC primary-source collection“. holodomor.ca.

[276] **US Department of State.** „Foreign Relations of the United States, The Soviet Union, 1933–1939: Recognition on 16 November 1933 (documents 1–59)“. history.state.gov.

[277] **HREC / Ukrainian Canadian Congress.** „85th-anniversary Holodomor educational material (29 August 2018)“. education.holodomor.ca.

[278] **The Pulitzer Prizes.** „Walter Duranty, 1932 winner in Correspondence“. pulitzer.org.

[279] **The Pulitzer Prize Board.** „Statement on Walter Duranty’s 1932 Prize (21 November 2003)“. pulitzer.org.

[280] **Walter Duranty.** „Russians Hungry, But Not Starving, The New York Times (31 March 1933; archived transcription)“. garethjones.org.

[281] **Walter Duranty.** „Soviet Industry Shows Big Gains, The New York Times (6 April 1933; archived transcription)“. garethjones.org.

[282] **Gareth Jones.** „Mr. Jones Replies, letter to The New York Times (13 May 1933; archived transcription)“. garethjones.org.

[283] **Stephen Koch.** „Interview with Derek Alger, Pif Magazine (1 April 2004)“. pifmagazine.com.

[284] **Sean McMeekin.** „The Red Millionaire: A Political Biography of Willi Münzenberg, Moscow’s Secret Propaganda Tsar in the West (Yale University Press, 2003)“. academic.oup.com.

[285] **Marco Carynnyk.** „The New York Times and the Great Famine, The Ukrainian Weekly (11 September 1983)“. subscription.ukrweekly.com.

[286] **Eugene Lyons.** „Assignment in Utopia (Harcourt, Brace, 1937): Moscow press corps and Gareth Jones“. garethjones.org.

[287] **Duchess of Atholl and others.** „Foreign Office debate, House of Commons (5 July 1933)“. api.parliament.uk.

[288] **Lord Ponsonby and Earl Stanhope.** „Russia debate, House of Lords (25 July 1934)“. api.parliament.uk.

[289] **US Department of State, Office of the Historian.** „Recognition of the Soviet Union, 1933“. history.state.gov.

[290] **Tatyana Smykovskaya.** „Личность и творчество Максима Горького на страницах прессы Гулага 1930-х годов [Gorky and the Gulag Press], Australian Slavonic and East European Studies 38 (2024), pp. 1–25“. arts.unimelb.edu.au.

[291] **Maxim Gorky, L. Averbakh and S. G. Firin, editors.** „Belomor: An Account of the Construction of the New Canal Between the White Sea and the Baltic Sea (English adaptation, 1935)“. books.google.com.

[292] **H. R. Knickerbocker.** „Famine Grips Russia, New York Evening Post (29 March 1933): Gareth Jones’s statement“. garethjones.org.

[293] **Gareth Jones.** „Famine Rules Russia, Evening Standard (31 March 1933)“. garethjones.org.

[294] **Walter Duranty.** „Portrait published in The Literary Digest History of the War (1919), Wikimedia Commons record“. commons.wikimedia.org.

[295] **S. J. Taylor.** „Stalin’s Apologist: Walter Duranty, The New York Times’s Man in Moscow (Oxford University Press, 1990), publisher preview“. api.pageplace.de.

[296] **Walter Duranty.** „Russians Hungry, But Not Starving, The New York Times (31 March 1933), p. 13“. nytimes.com.

[297] **Ray Gamache.** „“Contextualizing FDR’s Campaign to Recognize the Soviet Union, 1932–1933: Propaganda, Famine Denial, and Ukrainian Resistance”, Harvard Ukrainian Studies 37, nos. 3–4 (2020), pp. 287–321“. d3sa9iy9kp2h5k.cloudfront.net.

[298] **Time.** „“Foreign News: Stalin to Duranty” (8 January 1934)“. time.com.

[299] **US National Park Service.** „Arthurdale: A New Deal Community Experiment (Teaching with Historic Places, lesson 157), especially readings 1–2“. nps.gov.

[300] **US Commission on the Ukraine Famine.** „Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress (22 April 1988), chapter VI, “The American Response to the Famine”, excerpt pp. 167–176“. garethjones.org.

[301] **Louis Fischer.** „“Hearst’s Russian Famine”, The Nation (13 March 1935), datelined New York, 4 March“. garethjones.org.

[302] **Stanislav Kulchytsky.** „“Why Did Stalin Exterminate the Ukrainians? Comprehending the Holodomor. The Position of Soviet Historians” (2005), reproduced in The Holodomor Reader, scholarship extract, printed pp. 26–30“. holodomor.ca.

[303] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** „“Історія, збережена у «цифрі»”: оцифровано аудіокасети зі свідченнями про Голодомор (25 June 2025)“. holodomormuseum.org.ua.

[304] **Beatrice Webb.** „typescript diary, entry of 9 April 1932, PASSFIELD/1/2/10, LSE Digital Library“. digital.library.lse.ac.uk.

[305] **Jars Balan.** „“Rhea Clyman: A Forgotten Canadian Eyewitness to the Hunger of 1932”, in Women and the Holodomor-Genocide: Victims, Survivors, Perpetrators, edited by Victoria Malko, 2019“. holodomor.ca.

[306] **Rhea G. Clyman.** „“Children Lived on Grass / Only Food in Farm Area / Grain Taken From Them”, Toronto Evening Telegram, 16 May 1933, pp. 1, 36; transcription in Jars Balan’s Ukraina Moderna documentary selection“. uamoderna.com.

[307] **David Vessey.** „“First-hand Accounts? Walter Duranty, William Henry Chamberlin and Eugene Lyons as Moscow Correspondents in the 1930s”, Journalism Studies 24, no. 2 (2023), pp. 209–225“. doi.org.

[308] **William Henry Chamberlin.** „“Famine proves potent weapon in Soviet policy”, Christian Science Monitor, 29 May 1934; reprint in The Ukrainian Weekly (1983)“. subscription.ukrweekly.com.

[309] **Natalia A. Feduschak.** „“New Chapters in the Ukrainian-Jewish Relationship Explored at Canada’s Limmud FSU (Part 1) – Rhea Clyman”, Ukrainian Jewish Encounter, 19 April 2017“. ukrainianjewishencounter.org.

[310] **Jars Balan.** „2017 Toronto Annual Famine Lecture, “Tell the Kremlin we are starving; we have no bread!” Rhea Clyman’s 1932 Odyssey through the “Famine Lands” of Ukraine, 28 November 2017“. holodomor.ca.

[311] **Ukrainian Institute of National Memory.** „1915 – народився Микола Лемик, член ОУН“. uinp.gov.ua.

[312] **Volodymyr Birchak.** „Убити одного, щоб врятувати мільйони. Атентат Миколи Лемика (21 October 2018)“. istpravda.com.ua.

[313] **A. Markoff.** „Famine in USSR (Paris: Russian Commercial Institute, 1933)“. archive.org.

[314] **Ewald Ammende.** „Muss Russland hungern? Menschen- und Völkerschicksale in der Sowjetunion (Vienna, 1935), photographs 10 and 20“. garethjones.org.

[315] **Maxim Gorky, L. Averbakh and S. G. Firin, editors.** „Беломорско-Балтийский канал им. Сталина: История строительства (1934), Russian State Library catalogue“. search.rsl.ru.

[316] **Maxim Gorky, L. Averbakh and S. G. Firin, editors; Amabel Williams-Ellis, English editor.** „Belomor (1935), digitised English text“. redstarpublishers.org.

[317] **Vatnik Soup.** „“MICE” (Soup 183, 21 May 2023)“. vatniksoup.com.

[318] **Merriam-Webster.** „Fellow traveler: definition and word history“. merriam-webster.com.

[319] **Yurko Romanovych Shvets.** „Letter to Hryhorii Petrovsky on procurement and hunger, September 1932 (Ukrainian transcription)“. lib.chmnu.edu.ua.

[320] **Vatnik Soup.** „Debunk of the Day 4: Whataboutism (1 February 2026)“. vatniksoup.com.

[321] **Ukrainian state archives / TsDAVO.** „Register of documentary heritage, fond 1, entry 176: letter of Yu. R. Shvets, 15 September 1932“. old.archives.gov.ua.

[322] **Aleksandr Volgarev.** „On the Holodomor in Ukraine, statement at the OSCE Permanent Council, 24 November 2022“. osce.org.

[323] **Russian Ministry of Foreign Affairs.** „Holodomor statement attributed to Maria Zakharova, 30 November 2022“. twitter.com.

[324] **British Council UK Films Database.** „Mr. Jones (2019), film credits and synopsis“. filmsandfestivals.britishcouncil.org.

[325] **WestEnd Films.** „Mr. Jones (2019), official distributor synopsis“. westendfilms.com.

[326] **Oni Press.** „In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones, by Andrea Chalupa and Ivan Rodrigues (2024)“. onipress.com.

[327] **Samuel Goldwyn Films.** „Mr. Jones: official press materials and theatrical poster“. samuelgoldwynfilms.com.

Potlačování ukrajinské státnosti a kultury

[328] **Encyclopedia of Ukraine.** „Petr Valuev and the 1863 restrictions on Ukrainian publishing“. encyclopediaofukraine.com.

[329] **Encyclopedia of Ukraine.** „Ems Ukase (1876): restrictions on Ukrainian publishing, imports and public performance“. encyclopediaofukraine.com.

[330] **Human Rights Watch.** „Education under Occupation: Forced Russification of the School System in Occupied Ukrainian Territories (20 June 2024)“. hrw.org.
[331] **Український інститут національної пам’яті.** „Були елітою нації: до роковин розстрілів в урочищі Сандармох“. uinp.gov.ua.
[332] **United Nations General Assembly.** „Territorial integrity of Ukraine, Resolution 68/262 (27 March 2014)“. docs.un.org.
[333] **International Court of Justice.** „Ukraine v. Russian Federation, provisional-measures order (16 March 2022)“. api.icj-cij.org.
[334] **Verkhovna Rada of Ukraine.** „Declaration concerning genocide committed by the Russian Federation in Ukraine, Resolution 2188-IX (14 April 2022)“. zakon.rada.gov.ua.
[335] **Encyclopedia of Ukraine.** „Central Rada“. encyclopediaofukraine.com.
[336] **Encyclopedia of Ukraine.** „Ukrainian National Republic“. encyclopediaofukraine.com.
[337] „Act of Unification of the Ukrainian People’s Republics (1919)“. en.wikipedia.org.
[338] **Encyclopedia of Ukraine.** „Ukrainization in the 1920s and its Stalinist reversal“. encyclopediaofukraine.com.
[339] **Radan Lášek / ÚSTR.** „Obrana Podkarpatské Rusi (Paměť a dějiny, 2009/1)“. ustrcr.cz.
[340] **Jiří Plachý / Vojenský historický ústav.** „Poválečné zbavení obyvatel Podkarpatské Rusi československého státního občanství“. vhu.cz.
[341] **Czech Ministry of Foreign Affairs.** „Pozbytí území Podkarpatské Rusi“. mzv.gov.cz.
[342] **Museum of the Occupation of Latvia.** „The Three Occupations of Latvia, 1940–1991: Soviet and Nazi Take-Overs and Their Consequences (2005), chapter Soviet–Nazi Collaboration, 1939–1941“. mfa.gov.lv.
[343] „Soviet occupation and annexation of the Baltic states“. en.wikipedia.org.
[344] **Museum of the Occupation of Latvia.** „Occupation, deportation and resistance, exhibition guide“. okupacijasmuzejs.lv.
[345] **Latvian Ministry of Foreign Affairs.** „The end of the Second World War and the continued occupation of the Baltic states“. mfa.gov.lv.
[346] **Latvian Embassy in Germany.** „Ambassador Alda Vanaga on the March 1949 Baltic deportations“. www2.mfa.gov.lv.
[347] **CVCE.** „The Zhdanov Doctrine and the Cominform“. cvce.eu.
[348] **US Department of State.** „Soviet domination of Czechoslovakia, assessment of 1949“. history.state.gov.
[349] **Ukrainian Institute of National Memory.** „Акт Злуки: unification of the Ukrainian republics in 1919“. unr.uinp.gov.ua.
[350] **Encyclopedia of Ukraine.** „Ukrainian Soviet Socialist Republic: formation, Moscow control and the 1922 union“. encyclopediaofukraine.com.
[351] **Czech Ministry of Defence.** „Vzpomínka na Jáchymovské peklo potřiadvacáté (25 May 2012)“. mocr.mo.gov.cz.
[352] **Czech National Heritage Institute.** „Hornický region Erzgebirge/Krušnohoří: Jáchymov and the Red Tower of Death“. npu.cz.
[353] **ÚSTR.** „Tábory nucené práce, 1948–1954: administrative forced-labour camps“. ustrcr.cz.
[354] **Ústav pamäti národa.** „Zoznam osôb odvlečených do gulagov: Czechoslovak civilians deported to Soviet forced labour“. upn.gov.sk.
[355] **Ukrainian Institute of National Memory.** „Operation West, October 1947: deportation of resistance families and labour allocation“. uinp.gov.ua.
[356] **Oleh Bazhan.** „Операція «Захід», Local History (21 October 2021)“. localhistory.org.ua.
[357] **Marta Craveri / INED, European Memories of the Gulag.** „Супротив у таборах: Ukrainian prisoners and camp resistance“. gulagmemories.eu.
[358] **Moscow Patriarchate.** „Statements of September 1943, Журнал Московской Патриархии no. 1 (12 September 1943), pp. 5, 6, 11, 16; translated in Seventeen Moments in Soviet History“. seventeenmoments.web.illinois.edu.
[359] **Ukrainian Greek Catholic Church / Taras Bublyk.** „“The Lviv Pseudo-Council of 1946: The History of the Russian World’s Special Operation” (30 May 2024)“. ugcc.ua.
[360] **Russian Orthodox Church.** „Journals of the Holy Synod, 7 June 2022, journal no. 59 (Department for External Church Relations)“. mospat.ru.
[361] **UN Human Rights Office.** „Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 September–30 November 2024 (31 December 2024), paragraphs 70–73, printed pp. 16–17“. ukraine.ohchr.org.
[362] **Cordell Hull.** „Memorandum of conversation with Franklin D. Roosevelt, Harry Hopkins and Soviet ambassador Constantine Oumansky (11 September 1941), FRUS 1941, volume I, document 778, pp. 832–834“. history.state.gov.
[363] **Sumner Welles to William Phillips.** „Telegram on religious freedom in the Soviet Union (31 July 1941), FRUS 1941, volume I, document 955“. history.state.gov.

[364] **Kathryn David.** „“At the Kremlin in 1943” / “How Stalin enlisted the Orthodox Church to help control Ukraine”, Aeon (13 March 2023)“. aeon.co.

[365] **Elbridge Durbrow to the Secretary of State.** „Telegram reporting Soviet recognition of Israel (18 May 1948), FRUS 1948, volume V, part 2, document 286“. history.state.gov.

[366] **Joshua Rubenstein.** „“Jewish Anti-Fascist Committee”, The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe (2010)“. encyclopedia.yivo.org.

[367] **Patriarch Kirill.** „Sermon after the liturgy at the Alexander Nevsky Skete (25 September 2022), official Moscow Patriarchate publication“. patriarchia.ru.

[368] **World Russian People’s Council.** „“The Present and Future of the Russian World”: mandate of the XXV Council, approved 27 March 2024 under Patriarch Kirill, official Moscow Patriarchate publication“. patriarchia.ru.

[369] **World Russian People’s Council.** „“Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира»” (27 March 2024), full-text republication in Biblioteka Arkhivarius“. biblioteka-arhivarius.ru.

[370] **World Council of Churches.** „“WCC ‘cannot reconcile’ World Russian People’s Council decree describing Ukraine conflict as ‘Holy War’” (12 April 2024)“. oikoumene.org.

[371] **Liberpedia.** „Kremlinism/Genocide“. en.liberpedia.org.

[372] **USSR State Defence Committee.** „Resolution No. 5859-ss, “On the Crimean Tatars” (11 May 1944)“. nkvd.tomsk.ru.

[373] **Ukrainian Institute of National Memory.** „“18 травня – День пам’яті жертв депортації кримськотатарського народу” (18 May 2021)“. uinp.gov.ua.

[374] **UNESCO.** „Ornek, a Crimean Tatar ornament and knowledge about it, Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity (2021)“. ich.unesco.org.

[375] **Office of the UN High Commissioner for Human Rights.** „Ten Years of Occupation by the Russian Federation: Human Rights in the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, Ukraine (28 February 2024)“. ukraine.ohchr.org.

[376] **East SOS.** „“Ukrainian Literature Banned: Evidence from the Temporarily Occupied Territories by East SOS” (30 September 2025)“. east-sos.org.

[377] **International Criminal Court, Pre-Trial Chamber II.** „“Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova” (17 March 2023)“. icc-cpi.int.

[378] **Office of the UN High Commissioner for Human Rights.** „Human rights situation during the Russian occupation of territory of Ukraine and its aftermath, 24 February 2022 to 31 December 2023 (20 March 2024)“. ukraine.ohchr.org.

[379] **Mykola Zhulynsky.** „“Дзюба Іван Михайлович”, Encyclopedia of Modern Ukraine, volume 7 (2007; online revision September 2026)“. esu.com.ua.

[380] **Vladimir Putin.** „“On the Historical Unity of Russians and Ukrainians” (12 July 2021), original Kremlin English URL“. en.kremlin.ru.

[381] **Vladimir Putin.** „“On the Historical Unity of Russians and Ukrainians” (12 July 2021), English text reproduced by New Cold War on 19 July 2021“. newcoldwar.org.

[382] **Vladimir Lenin.** „Telegram to Yevgenia Bosch, 9 August 1918“. marxists.org.

[383] **Oleg Khlevnyuk.** „“The Economy of the OGPU, NKVD, and MVD of the USSR, 1930–1953”, in The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag (2003), pp. 43–66“. hoover.org.

[384] **OGPU.** „Order No. 130/63, “On the Organisation of the OGPU Camp Administration”, 25 April 1930“. document.wikireading.ru.

[385] **Mikhail Morukov.** „“The White Sea–Baltic Canal”, in The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag (2003), pp. 151–162“. hoover.org.

[386] **Nicolas Werth.** „“The NKVD Mass Secret Operation No. 00447, August 1937–November 1938” (24 May 2010)“. sciencespo.fr.

[387] **OHCHR.** „The impact of the armed conflict and occupation on children’s rights in Ukraine, 24 February 2022 — 31 December 2024 (21 March 2025)“. ukraine.un.org.

[388] **Sergej Sumlenny.** „Soviet Antisemitism, thread of 16 May 2021“. twitter.com.

[389] **Sergej Sumlenny.** „Thread on the Soviet antisemitic legacy, 6 October 2023“. twitter.com.

[390] **Izabella Tabarovsky.** „Soviet Anti-Semitic Cartoons, Tablet, 6 June 2019“. tabletmag.com.

[391] **Aleksandr Dugin.** „Основы геополитики (1997), Part V, sections 4.4 and 5.6“. grachev62.narod.ru.

[392] **Тимофей Сергейцев.** „Что Россия должна сделать с Украиной (RIA Novosti, 3 April 2022)“. web.archive.org.

[393] **Izyum district party bureau.** „On work with settlers, 31 May 1934 (museum reproduction)“. bbc.com.

[394] **N. I. Yezhov.** „NKVD Operational Order No. 00447, 30 July 1937, with M. I. Frinovsky’s covering note; published primary text“. istmat.org.

[395] **Germany and the USSR.** „Treaty of Nonaggression, 23 August 1939 (Molotov–Ribbentrop Pact), Avalon Project“. avalon.law.yale.edu.

[396] **Czechoslovakia and the USSR.** „Treaty concerning the Trans-Carpathian Ukraine, 29 June 1945; UN Treaty Series, vol. 504, No. 607“. treaties.un.org.

[397] **George F. Kennan to the US Secretary of State.** „Subcarpathian Ruthenia and Communist control, 25 January 1945; FRUS 1945, vol. IV, document 506“. history.state.gov.

[398] **Roy Rosenzweig Center for History and New Media, George Mason University.** „Gulag: Many Days, Many Lives, introductory exhibition transcript“. gulaghistory.org.

[399] **Yale Humanitarian Research Lab.** „Intentional, Systematic, & Widespread: Russia's Program of Coerced Adoption and Fostering of Ukraine's Children (3 December 2024)“. medicine.yale.edu.

[400] **Independent International Commission of Inquiry on Ukraine.** „“I am still looking for my daughter”: crimes against humanity committed by Russian authorities against children from Ukraine, A/HRC/61/CRP.8 (9 March 2026)“. ohchr.org.

[401] **Meduza.** „Lvova-Belova's statement on Mariupol children's attitudes being transformed into “love for Russia” (28 September 2022)“. meduza.io.

[402] **Vatnik Soup.** „“Patriarch Kirill” (22 November 2022)“. vatniksoup.com.

[403] **Vatnik Soup.** „“Russian Orthodox Church” (6 March 2024)“. vatniksoup.com.

[404] **Vatnik Soup.** „“Degenerate Russia 1: Religious persecution” (18 March 2025)“. vatniksoup.com.

[405] **Vatnik Soup.** „“Genocide in Donbas” (8 January 2023)“. vatniksoup.com.

[406] **Vatnik Soup.** „“Aleksandr Dugin (REBREW)” (4 April 2025)“. vatniksoup.com.

[407] **Vatnik Soup.** „“Vladimir Putin” (21 June 2023)“. vatniksoup.com.

[408] **Vatnik Soup.** „“Genocide in Ukraine” (7 November 2022)“. vatniksoup.com.

[409] **UN Secretary-General.** „Situation of human rights in the temporarily occupied territories of Ukraine, including the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, A/80/315 (6 August 2025)“. ukraine.ohchr.org.

[410] **Presidential Commissioner for Children's Rights of the Russian Federation.** „annual activity report for 2022, “Помощь детям Донбасса”, p. 117“. deti.gov.ru.

[411] **Paige Farrenkopf, Caitlin N. Howarth, Nathaniel A. Raymond et al., Yale Humanitarian Research Lab.** „Ukraine's Stolen Children: Inside Russia's Network of Re-Education and Militarization (16 September 2025)“. ysph.yale.edu.

[412] **Эмпатия Манучи.** „Мария Львова-Белова: развод, свадьба, дети, Гаага (October 2025 video interview)“. rutube.ru.

[413] **Юлия Сабаева, ОстроВ.** „Уполномоченная РФ по правам ребенка Львова-Белова: «Я украла мариупольского ребенка» (21 October 2025)“. ostro.org.

[414] **National Assembly of Czechoslovakia.** „Act No. 247/1948 on forced-labour camps, 25 October 1948, sections 2–3“. zakonyprolidi.cz.

[415] **Library of Congress.** „Revelations from the Russian Archives: Repression and Terror (Stalin in Control; Kirov Murder and Purges)“. loc.gov.

[416] **Paul R. Gregory.** „“Martyred for Communism”, adapted from Politics, Murder, and Love in Stalin's Kremlin: The Story of Nikolai Bukharin and Anna Larina (Hoover Press, 2010)“. hoover.org.

[417] **John Barber and Mark Harrison.** „“Patriotic War, 1941 to 1945”, in The Cambridge History of Russia, vol. 3 (2006), pp. 217–242; author postprint“. warwick.ac.uk.

[418] **Hoover Institution.** „“Enemy Of The State” (3 February 2016), excerpt from One Day We Will Live Without Fear: Everyday Lives Under the Soviet Police State“. hoover.org.

[419] **Marc Jansen and Nikita Petrov.** „Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940 (Hoover Institution Press, 2002), chapter 4, “The Great Terror”, pp. 79–111“. hoover.org.

[420] **Marc Jansen and Nikita Petrov.** „Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940 (Hoover Institution Press, 2002), chapter 8, “Enemy of the People”, pp. 181–193“. hoover.org.

[421] **Gill Bennett / UK Foreign Office Historians.** „What's the Context? 20 December 1917: formation of the Cheka, the first Soviet security and intelligence agency“. history.blog.gov.uk.

[422] **Iain Lauchlan.** „The Okhrana: security policing in late imperial Russia (author manuscript, 2005)“. dspace.stir.ac.uk.

[423] **Moscow city memorial-plaques register.** „Felix Dzerzhinsky at 11 Bolshaya Lubyanka, April 1918–December 1920“. um.mos.ru.

[424] **A. I. Kokurin and N. V. Petrov.** „Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991 (documentary handbook, 2003)“. docs.historyrussia.org.

[425] **Federal Security Service of the Russian Federation.** „official website and Bolshaya Lubyanka contact address“. fsb.ru.

[426] **Russian Historical Society.** „Sergey Naryshkin unveils a monument to Felix Dzerzhinsky, 11 September 2023“. historyrussia.org.

[427] **Vladimir Putin interviewed by Sergey Slyusarenko.** „Putin, Kommersant, 30 July 1998“. kommersant.ru.

[428] **Monument to Felix Dzerzhinsky, Moscow.** „original Lubyanka monument and the 2023 replica“. en.wikipedia.org.
[429] **Bundesarchiv, Bild 102-00032.** „Felix Dzerzhinsky, portrait, 1923“. commons.wikimedia.org.
[430] **Vladimir Lenin at Gorki, 1923.** „photograph with Anna Yelizarova-Ulyanova and one of his doctors“. commons.wikimedia.org.
[431] **The Metropolitan Museum of Art.** „Faking It: Manipulated Photography Before Photoshop, Politics and Persuasion“. metmuseum.org.
[432] **Nikolai Yezhov with Stalin, Molotov and Voroshilov, 1937.** „original photograph record“. commons.wikimedia.org.
[433] **Stalin, Molotov and Voroshilov, 1937.** „retouched photograph with Yezhov removed“. commons.wikimedia.org.
[434] **Vladimir Ivanov.** „interview on the Dzerzhinsky replica at SVR headquarters, Podyom, 11 September 2023“. pdmnews.ru.
[435] **Moskva 24.** „restoration director Sergey Balyasnikov on the Dzerzhinsky monument, 9 December 2013“. m24.ru.
[436] **Moskovsky Komsomolets.** „Neizvestnye fakty o pamyatnike Dzerzhinskomu, 24 June 2015“. mk.ru.
[437] **Gorbachev Foundation.** „Mikhail Gorbachev: biography; USSR presidency, March 1990–December 1991“. gorby.ru.
[438] **George H. W. Bush.** „Statement on the Attempted Coup in the Soviet Union, 19 August 1991 (American Presidency Project transcript)“. presidency.ucsb.edu.
[439] **Liberpedia.** „Aleksandr Dugin: Russian quotations and source links“. en.liberpedia.org.
[440] **NEWSru.com.** „Calls to dismiss Aleksandr Dugin after his ANNA-News interview“. classic.newsru.com.
[441] **Aleksandr Dugin.** „ANNA-News call for killing, preserved video extract“. liberpedia.net.
[442] **Roman in Ukraine.** „Contemporary reproduction of Aleksandr Dugin’s genocide post, 25 August 2014“. romaninukraine.com.
[443] **Aleksandr Dugin.** „VK post, August 2014“. vk.com.
[444] **Aleksandr Dugin.** „Discussion with Western journalists, March 2022: preserved full English recording“. commons.wikimedia.org.
[445] **Aleksandr Dugin.** „Original publication of the March 2022 discussion“. youtube.com.
[446] **CBS News, 60 Minutes.** „Dugin’s geopolitical programme, 12 April 2022“. cbsnews.com.
[447] **United Nations.** „Commission concludes that deportation and forcible transfer of Ukrainian children and enforced disappearances amount to crimes against humanity, 12 March 2026“. ukraine.un.org.
[448] **Vladimir Putin.** „Address of18March2014 on Crimea“. en.kremlin.ru.
[449] **Vladimir Putin.** „Address at the30September2022 annexation ceremony“. en.kremlin.ru.
[450] **ОстроВ.** „Сепаратист Губарєв: Якщо українці не захочуть ставати росіянами – ми їх усіх вб’ємо,11October2022“. ostro.org.
[451] **ОстроВ.** „Сепаратист Губарев: Если украинцы не захотят становиться русскими – мы их всех убьем,11October2022“. ostro.org.
[452] **Pavel Gubarev.** „Video excerpt embedded by The Ukrainian Tribune“. youtube.com.
[453] **RTVI.** „Бывшего «народного губернатора» ДНР Павла Губарева задержали у здания суда после ареста Стрелкова“. rtvi.com.
[454] **Council of the European Union.** „Decision (CFSP) 2023/572, entry 82: Pavel Gubarev“. eur-lex.europa.eu.
[455] **The Moscow Times.** „«Основателя ДНР» обвинили в дискредитации российской армии, 18 February 2026“. ru.themoscowtimes.com.
[456] **Library of Congress.** „Soviet Independent Press, 1987–1992: glasnost and perestroika“. guides.loc.gov.
[457] **Stanislav Kulchytsky.** „The Ukrainian Holodomor against the Background of the Communist Onslaught, 1929–1938“. holodomor.ca.
[458] **Ukrainian Institute of National Memory.** „The 1 December1991 independence referendum“. uinp.gov.ua.
[459] **Viktor Kotyhorenko.** „Національний потенціал суспільних криз в Україні, Наукові записки3–4(83–84),2016, p.160: official1991 regional referendum results“. ipiend.gov.ua.
[460] „Budapest Memorandum on Security Assurances,5December1994, UNTS3007,I-52241“. treaties.un.org.
[461] „WeaponizingArchitecture —1991 Ukrainian independence referendum map geometry, CC BY4.0“. commons.wikimedia.org.
[462] **OHCHR.** „Killings of Civilians: Summary Executions and Attacks on Individual Civilians in Kyiv, Chernihiv and Sumy Regions,7December2022“. ohchr.org.
[463] **OHCHR.** „Forced Displacement from Territory of Ukraine Occupied by the Russian Federation,20March2026“. ukraine.ohchr.org.
[464] „Vatnik Soup226 —2014 Odesa clashes,19September2023“. vatniksoup.com.

Hlad jako zbraň

[465] **Council of the European Union.** „Sixteenth sanctions package, including vessels transporting stolen Ukrainian grain (24 February 2025)“. consilium.europa.eu.

[466] **UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine.** „Protection of Civilians in Armed Conflict, March 2026 (10 April 2026)“. ukraine.ohchr.org.

[467] **Alex de Waal and Bridget Conley.** „“Hunger als Kriegswaffe”, Aus Politik und Zeitgeschichte / bpb (3 January 2020)“. bpb.de.

[468] **Bellingcat Investigation Team and Lloyd’s List.** „“Russia’s Smuggled Grain Finds New Market in Saudi Arabia” (12 December 2025)“. bellingcat.com.

[469] **United Nations.** „“Ukraine: UN Chief on Black Sea Grain Initiative — Media Stakeout” (17 July 2023), official video publication“. youtube.com.

[470] **UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine.** „“The UN Human Rights Office warned of the far-reaching human rights consequences of the attacks by the Russian Federation on Ukraine’s grain infrastructure” (23 August 2023)“. ukraine.un.org.

[471] **United Nations.** „Operational update from the Office of the UN Coordinator for the Black Sea Grain Initiative (15 July 2023)“. ungeneva.org.

[472] **OTR.** „Пленарное заседание XXV Петербургского международного экономического форума, 17 June 2022; Kremlin transcript“. otr-online.ru.

[473] **Vatnik Soup.** „Margarita Simonyan, Soup 36, 7 December 2022“. vatniksoup.com.

[474] **Minval Politika.** „dated repost of Simonyan’s famine statement, 21 June 2022“. t.me.

[475] **Halya Coynash / Kharkiv Human Rights Protection Group.** „Chief Russian propagandist: “All our hope is pinned on famine”, 24 June 2022“. khpg.org.

[476] **RT.** „РТ поздравил европейцев с Рождеством видеороликом про «сказку о хомячке», 23 December 2022“. russiatoday.ru.

[477] **Dmitry Chernobrov.** „Strategic Humor and Post-Truth Public Diplomacy, CPD Perspectives, Paper 3, November 2023“. uscpublicdiplomacy.org.

Ruské paměťové zákony a politika paměti

[478] **Russian Ministry of Foreign Affairs.** „Official channel post of 17 March 2026 quoting Medvedev’s article of 24 December 2025“. t.me.

[479] **Wilson Center.** „Khrushchev at his Most Khrushchevian (2011)“. wilsoncenter.org.

[480] **Leszek Kołakowski.** „Main Currents of Marxism, Book Three, chapter XIII, §1: De-Stalinization (one-volume pp. 1148–1153; related digital text)“. djvu.online.

[481] **Nikita Khrushchev.** „On the Cult of Personality and Its Consequences (25 February 1956; abridged English selection)“. marxists.org.

[482] **Bertrand M. Patenaude / Hoover Institution Library & Archives.** „America to the Starving People of Russia“. hoover.org.

[483] **Herbert Hoover.** „On Russian Famine Relief in 1921–1923 (statement of 2 July 1959, printed pp. 64–65; includes Soviet acknowledgement of 10 July 1923)“. hoover.archives.gov.

[484] **Jacob D. Beam.** „Telegram from Moscow, 4 April 1953, FRUS 1952–1954, volume VIII, document 577: collapse of the Doctors’ Plot“. history.state.gov.

[485] **Deutsche Welle.** „“Wall of Grief confronts Stalin-era crimes” (30 October 2017)“. amp.dw.com.

[486] **Meduza.** „“На «Таганской» в Москве открыли горельеф со Сталиным — и тут началось” (19 May 2025)“. meduza.io.

[487] **Reuters, Moscow bureau.** „“Extracts from Putin’s speech on Ukraine” (21 February 2022), syndicated by KFGO“. kfgo.com.

[488] **Human Rights Watch.** „Russia’s Legislative Minefield: Tripwires for Civil Society since 2020 (7 August 2024), section VII, Censoring Historical Debate“. hrw.org.

[489] **Russian Federation.** „Federal Law No. 278-FZ of 1 July 2021, adding Article 6.1 to the law commemorating Soviet victory, reproduced by Garant“. base.garant.ru.

[490] **Amnesty International.** „“Russia: Closure of human rights group highlights accelerating attacks on civil society” (29 December 2021)“. amnesty.org.

[491] **Kommersant.** „“В Мариуполе демонтировали памятник «Жертвам голодомора»” (19 October 2022)“. kommersant.ru.

[492] **Nikita Khrushchev.** „Speech to the Twentieth Congress of the CPSU, 25 February 1956 (unabridged English archive transcription)“. marxists.org.

[493] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** „A monument to the Holodomor victims was destroyed in occupied Luhansk (18 July 2024)“. holodomormuseum.org.ua.

[494] **Christopher Hitchens.** „Unmitigated Galloway, contemporary reproduction of I'm Not the Only One". washingtonexaminer.com.
[495] **Jackson Hinkle.** „Interview with Alex Jones, 9 November 2023, original video". banned.video.
[496] **Knowledge Fight 870.** „Contemporary excerpts from the 9 November 2023 Hinkle interview". podscripts.co.
[497] **Nick Fuentes.** „America First 1590, 4 November 2025, archived show transcript". fight.fudgie.org.
[498] **Radio Svoboda.** „Shattered Stalin bust brought to Zaporizhzhia Holodomor memorial, 25 November 2017". radiosvoboda.org.
[499] **Iryna Balachuk, Ukrainska Pravda.** „Lenin installed in occupied Henichesk, 18 April 2022". pravda.com.ua.
[500] **KPRF.** „Stalin bust opened in Melitopol, 8 May 2025". kprf.ru.
[501] **Tochka, Ivan Zheyanov.** „Restalinization, 1 October 2023". pointmedia.io.
[502] **Agentstvo.** „Stalin monuments in Russia opened at twice the rate, 27 May 2025". agents.media.
[503] **Serhii Plokhii.** „The Revolt of the Center, Goodbye Lenin, Harvard MAPA (2017)". gis.huri.harvard.edu.
[504] **Ukrainian Institute of National Remembrance.** „Lenin removals during decommunisation". old.uinp.gov.ua.
[505] **Катерина Коваленко / Tribun.** „Росіяни спалюють українські книжки на окупованій Луганщині, — Східний (12 April 2024)". tribun.com.ua.
[506] **Vatnik Soup.** „May 9: Soviet-Nazi collaboration (Soup 352, 9 May 2025)". vatniksoup.com.
[507] **Vatnik Soup.** „Degenerate Russia: Nazi vatniks (Soup 395, 16 August 2026)". vatniksoup.com.
[508] **Internet Encyclopedia of Ukraine.** „Khrushchev, Nikita". encyclopediaofukraine.com.
[509] **US Department of State, Office of Intelligence Research.** „"Khrushchev Reaches Top After Long, Steady Rise", report 6839, 17 February 1955 (FRUS 1955–1957, volume XXIV, document 8)". history.state.gov.
[510] „Mark Kramer. "Why Did Russia Give Away Crimea Sixty Years Ago?" Wilson Center, CWIHP e-Dossier No. 47, 19 March 2014". wilsoncenter.org.
[511] „Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation, 31 May 1997, Article 2". zakon.rada.gov.ua.
[512] „Treaty between Ukraine and the Russian Federation on the Ukrainian-Russian State Border, Kyiv, 28 January 2003". zakon.rada.gov.ua.
[513] „Russian Federal Law No. 24-FZ of 22 April 2004, ratifying the Russian-Ukrainian State Border Treaty; signed V. Putin". consultant.ru.
[514] „United Nations Treaty Collection. Ukraine–Russian Federation State Border Treaty, UNTS vol. 3161, No. 54132". treaties.un.org.
[515] „Internews Ukraine. Ре-візія історії: російська історична пропаганда та Україна (2019), p. 22, note 55". internews.ua.
[516] „Vatnik Soup No. 203. "Elon Musk (part 2)", 29 June 2023". vatniksoup.com.
[517] „Elon Musk. Crimea proposal using "Khrushchev's mistake", Twitter post, 3 October 2022, status 1576969255031296000". twitter.com.
[518] „Vatnik Soup No. 189. "Roger Waters", 29 May 2023". vatniksoup.com.
[519] „Sky News. "Pink Floyd star Roger Waters addresses UN at Russia's request after denying incendiary claims in row with ex-bandmate", 9 February 2023". news.sky.com.
[520] **Charles E. Bohlen.** „Minutes of the Roosevelt–Churchill–Stalin dinner, Tehran, 29 November 1943". history.state.gov.
[521] **United States and Soviet Union.** „Agreement concerning liberated prisoners of war and civilians, Yalta, 11 February 1945". history.state.gov.
[522] **State–War–Navy Coordinating Committee.** „Memorandum and forced-repatriation directive, 21 December 1945". history.state.gov.
[523] **Robert Murphy and Parker W. Buhrman.** „Dachau repatriation report, 14 February 1946, enclosing report of 28 January 1946". history.state.gov.
[524] **US District Court for the District of Columbia.** „Wolfe v. Froehlke, 358 F. Supp. 1318, 1 June 1973". law.justia.com.
[525] **William C. Bullitt.** „"How We Won the War and Lost the Peace", LIFE, 30 August 1948, p. 94". books.google.com.
[526] **Laurence A. Steinhardt.** „Telegram on Stalin's proposals to Finland, Moscow, 13 October 1939, FRUS 1939, vol. I, document 1065". history.state.gov.
[527] **United States Military Academy, Department of Military Art and Engineering.** „The Soviet-Finnish War, 1939–1940 (1948 edition; July 1941 foreword), historical background and operations". ibiblio.org.
[528] **Laurence A. Steinhardt.** „Telegram on Soviet recognition of Kuusinen's Finnish government, Moscow, 2 December 1939, FRUS 1939, vol. I, document 1125". history.state.gov.
[529] **League of Nations.** „Council resolution expelling the USSR, 14 December 1939, Official Journal 1939, p. 506; Assembly resolution p. 540". ibiblio.org.
[530] **Oleg V. Khlevniuk.** „Stalin: New Biography of a Dictator (2015; English paperback 2017)". yalebooks.yale.edu.

[531] **Stephen Kotkin.** „Stalin: Paradoxes of Power, 1878–1928 (2014; paperback 2015)“. penguin.co.uk.
[532] **Simon Sebag Montefiore.** „Stalin: The Court of the Red Tsar (2003; paperback 2021)“. weidenfeldandnicolson.co.uk.
[533] **Richard Overy.** „The Dictators: Hitler’s Germany and Stalin’s Russia (2004; paperback 2005)“. penguin.co.uk.
[534] **Roger Moorhouse.** „The Devils’ Alliance: Hitler’s Pact with Stalin, 1939–1941 (2014; UK paperback 2016)“. penguin.co.uk.
[535] **Constantine Pleshakov.** „Stalin’s Folly, author’s published extract in Russian Life, 1 May 2005“. russianlife.com.
[536] **Martin Amis.** „Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million (2002; paperback 2003)“. penguin.co.uk.
[537] **Simon Sebag Montefiore.** „Stalin: The Court of the Red Tsar, publisher’s chapter-one extract, “The Georgian and the Schoolgirl”“. penguinrandomhousehighereducation.com.
[538] **Allan Todd.** „History for the IB Diploma Paper 3: The Soviet Union and Post-Soviet Russia, 1924–2000, Cambridge publisher extract“. assets.cambridge.org.
[539] **Hoover Institution.** „Stephen Kotkin Presents New Biography of Stalin, 29 January 2015“. hoover.org.
[540] **Stephen Kotkin.** „Why Does Joseph Stalin Matter?, Hoover Uncommon Knowledge, recorded 25 January 2018“. hoover.org.
[541] **Oleg V. Khlevniuk.** „The New Biography of a Dictator, Yale University Press extract, 16 October 2017“. yalebooks.yale.edu.
[542] **Jonathan Brent.** „Doctors’ Plot, YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe“. encyclopedia.yivo.org.
[543] **Simon Sebag Montefiore.** „Young Stalin: published author extract, The Bank Robbery“. penguinrandomhousehighereducation.com.
[544] **Nicholas Bethell.** „The Last Secret of World War II, reprinted in the Congressional Record, 20 August 1974, pp. 29460–29462“. congress.gov.
[545] **Jeremy Murray-Brown.** „A footnote to Yalta, The New Criterion, October 1992“. bu.edu.
[546] **Stalin, Batum police photograph, 1902.** „original Wikimedia Commons reproduction“. commons.wikimedia.org.
[547] **Churchill, Roosevelt and Stalin at the Yalta Conference.** „U.S. Army photograph, NARA 531340“. commons.wikimedia.org.
[548] **Serhii Plokhii.** „Lenin Falls, Goodbye Lenin, Harvard MAPA (2017)“. gis.huri.harvard.edu.
[549] **Niels Ackermann and Sébastien Gobert.** „Looking for Lenin (FUEL, 2017)“. fuel-design.com.
[550] **Niels Ackermann.** „Looking for Lenin, with Sébastien Gobert (official photographic project)“. nack.ch.
[551] **Fisheye Magazine.** „Niels Ackermann: Looking for Lenin, 4 July 2017“. fisheyemagazine.fr.
[552] **Harvard Mapping Cultural Space Across Eurasia.** „Raining Lenins, map of dated removals, December 2013–October 2014“. eurasia.omeka.fas.harvard.edu.
[553] **OONI / Roskomsvoboda.** „How Internet censorship changed in Russia during the 1st year of military conflict in Ukraine, 24 February 2023“. ooni.org.
[554] **РБК.** „Песков признался в использовании VPN, 2 April 2022“. rbc.ru.
[555] **Прокуратура Санкт-Петербурга.** „Новое в законе: борьба с кибермошенничеством, контроль над финансовыми операциями и персональными данными, 17 September 2025“. epp.genproc.gov.ru.
[556] **Manchester Guardian.** „Report, 17 March 1956“. theguardian.com.
[557] **Hoover Institution.** „The Speech That Shook the World (2006)“. hoover.org.
[558] **US Department of State.** „Release of Khrushchev’s Secret Speech, 4 June 1956 (FRUS 1955–1957, volume IX, document 199)“. history.state.gov.
[559] **Wikiwlh.** „Polish edition of Khrushchev’s Secret Speech, Warsaw, March 1956 (photograph, 2017)“. commons.wikimedia.org.
[560] **Serhii Plokhii.** „Goodbye Lenin: A Memory Shift in Revolutionary Ukraine, Harvard MAPA, full paper“. gis.huri.harvard.edu.
[561] **Vatnik Soup.** „Censorship and VPNs“. vatniksoup.com.
[562] **Stéphane Courtois and Marc Lazar.** „Histoire du Parti communiste français (2nd ed., 2000)“. search.worldcat.org.
[563] **Library of Congress.** „Leszek Kołakowski: Kluge Prize biography“. loc.gov.
[564] **Bert Verhoeff / Anefo.** „Leszek Kołakowski, Amsterdam, 9 March 1971 (portrait crop)“. commons.wikimedia.org.
[565] **Grigory Goldstein.** „Lenin addressing troops in Moscow, 5 May 1920 (photograph record)“. commons.wikimedia.org.
[566] **Marxists Internet Archive.** „Lenin making a speech in Sverdlov Square, 5 May 1920“. marxists.org.
[567] **Arlen Blum.** „«Путешествие» Оруэлла в страну большевиков: documentary chronicle (2003)“. orwell.ru.
[568] **David Remnick.** „Soviets Will Publish 1984 (The Washington Post, 13 May 1988)“. washingtonpost.com.

[569] **George Orwell.** „Избранное (Mir, Moscow, 1989): edition and colophon record“. orwell.ru.
[570] **Bundesarchiv, Bild183-H27337.** „Stalin und Ribbentrop im Kreml,23August1939“. commons.wikimedia.org.
[571] **Embassy of Israel in the Czech Republic.** „Bilateral Relations“. embassies.gov.il.
[572] **ČT24, Historie.cs.** „Přítel Izrael“. ct24.ceskatelevize.cz.
[573] **National Archives of the Czech Republic.** „Slánský“. na.gov.cz.
[574] **Michal Frankl, YIVO Encyclopedia.** „Slánský Trial“. encyclopedia.yivo.org.
[575] **Vatnik Soup.** „Euromaidan: The Revolution of Dignity (Soup 123, 13 March 2023)“. vatniksoup.com.
[576] **Vatnik Suppe.** „Maidan-Revolution (Suppe 123, German translation)“. vatniksoup.com.
[577] **Vatnik Soup.** „Euromaidan: Revolution of Dignity (Historical Memory Dossier, forthcoming)“. vatniksoup.com.
[578] **FIDH.** „Russia: “Crimes Against History” (June 2021), no. 770a“. fidh.org.
[579] **FIDH.** „Russie : « Crimes contre l’histoire » (juin 2021), no 770f“. fidh.org.
[580] **European Court of Human Rights.** „Kashapov and Others v. Russia (15 May 2025), application 17942/17, Luzgin, appendix entry 22“. hudoc.echr.coe.int.
[581] **European Court of Human Rights.** „Suprun and Others v. Russia (18 June 2024; final 18 September 2024)“. hudoc.echr.coe.int.
[582] **PEN International.** „Yuri Alexeyevich Dmitriev: case record“. pen-international.org.
[583] **UN Special Procedures.** „Communication AL RUS 10/2020 concerning Yuri Dmitriev and Sandarmokh (26 January 2021)“. spcommreports.ohchr.org.
[584] **United States Holocaust Memorial Museum.** „World War II: Key Dates“. encyclopedia.ushmm.org.
[585] **Michael Thumann.** „Ein Zweitschlag auf San Francisco. Danach eingelegte Gurken (Die Zeit,23 May2025)“. zeit.de.
[586] **Bunker-42.** „Contacts / separate visitor entrance“. bunker42.com.
[587] **Бункеры Москвы.** „Бункер-42 на Таганке. Достоверная история спецобъекта“. bunkermoscow.ru.
[588] **Max Weber Stiftung.** „Stellungnahme der Max Weber Stiftung zur Listung des Deutschen Historischen Instituts Moskau als „unerwünschte Organisation“ in Russland“. maxweberstiftung.de.
[589] **Max Weber Stiftung.** „Geschichte,2024entry: closure decision for DHI Moscow“. maxweberstiftung.de.
[590] **MI5.** „Klaus Fuchs“. mi5.gov.uk.
[591] **Harvey Klehr and John Earl Haynes.** „On the Trail of a Fourth Soviet Spy at Los Alamos (Studies in Intelligence63/3, September2019)“. cia.gov.
[592] **SÚRAO.** „Bratrství repository: forced labour at the former Jáchymov uranium mine“. surao.gov.cz.
[593] **Volkovgeology JSC.** „Company history: the1948 expedition and the Kurday uranium deposit“. vg.kz.
[594] **International Agency for Research on Cancer.** „SEMI-NUC: About SEMI-NUC“. semi-nuc.iarc.fr.

Knihy

[595] **Anne Applebaum.** „Red Famine: Stalin’s War on Ukraine“. anneapplebaum.com.
[596] **Timothy Snyder.** „Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin“. hachettebookgroup.com.
[597] **Serhii Plokhy.** „The Gates of Europe: A History of Ukraine“. hachettebookgroup.com.
[598] **Timothy Snyder.** „Black Earth: The Holocaust as History and Warning“. penguinrandomhouse.com.
[599] **Eugene Finkel.** „Intent to Destroy: Russia’s Two-Hundred-Year Quest to Dominate Ukraine“. hachettebookgroup.com.
[600] **Serhii Plokhy.** „The Russo-Ukrainian War“. penguin.co.uk.
[601] **Robert Conquest.** „The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine“. global.oup.com.
[602] **Stephen Kotkin.** „Stalin: Waiting for Hitler, 1929–1941“. penguinrandomhouse.com.
[603] **Yaroslav Hrytsak.** „Ukraine: The Forging of a Nation“. hachette.co.uk.
[604] **Jade McGlynn.** „Memory Makers: The Politics of the Past in Putin’s Russia“. bloomsbury.com.
[605] **Timothy Snyder.** „The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America“. penguinrandomhouse.com.
[606] **Anne Applebaum.** „Gulag: A History“. anneapplebaum.com.
[607] **Richard Pipes.** „Russia Under the Bolshevik Regime“. penguinrandomhouse.com.
[608] **R. W. Davies and Stephen G. Wheatcroft.** „The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933“. link.springer.com.
[609] **Sarah Cameron.** „The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan“. academic.oup.com.
[610] **Terry Martin.** „The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939“. jstor.org.
[611] **Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, editors.** „The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine“. holodomor.ca.

[612] **Ian Ona Johnson.** „Faustian Bargain: The Soviet–German Partnership and the Origins of the Second World War“. amazon.co.uk.
[613] **Sean McMeekin.** „Stalin’s War: A New History of World War II“. hachettebookgroup.com.
[614] **Roger Moorhouse.** „The Devils’ Alliance: Hitler’s Pact with Stalin, 1939–1941“. hachettebookgroup.com.
[615] **Stephen Koch.** „Double Lives: Stalin, Willi Münzenberg, and the Seduction of the Intellectuals (revised and updated edition, 2004)“. books.google.com.
[616] **Sheila Fitzpatrick.** „Stalin’s Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization“. academic.oup.com.
[617] **Pekka Kallioniemi and Morten Hammeken.** „Vatnik Soup: The Ultimate Guide to Russian Disinformation“. vatniksoup.com.
[618] **Stéphane Courtois.** „Lénine, l’inventeur du totalitarisme (2024)“. lisez.com.
[619] **Stéphane Courtois, editor, with Nicolas Werth and other contributors.** „Le livre noir du communisme (1997)“. bnfa.fr.
[620] **Nicolas Werth.** „Un État contre son peuple. De Lénine à Poutine (2025)“. lesbelleslettres.com.
[621] **Thierry Wolton.** „Histoire mondiale du communisme, vol. I, Les bourreaux (2015)“. grasset.fr.
[622] **Thierry Wolton.** „Une histoire mondiale du communisme, vol. III, Les complices (2017)“. grasset.fr.
[623] **Thierry Wolton.** „Histoire mondiale du communisme, vol. II, Les victimes (Grasset, 2015)“. grasset.fr.
[624] **Piotr R. Frankowski.** „The Secret Red Alliance: How the Soviet Union Planned to Use Germany to Take Over the World (forthcoming, Pen & Sword Military)“. pen-and-sword.co.uk.

Připomínání Holodomoru a památníky jeho obětem

[625] **Office of the President of Ukraine.** „Holodomor Remembrance Day 2019 in Kyiv: Bitter Memory of Childhood“. commons.wikimedia.org.
[626] **Office of the President of Ukraine.** „Holodomor Remembrance Day 2020 in Kyiv: offerings at the memorial“. commons.wikimedia.org.
[627] **DixonD.** „Holodomor Remembrance Day 2013 in Lviv: candles and ears of grain“. commons.wikimedia.org.
[628] **DixonD.** „Holodomor Remembrance Day 2013 in Lviv: candlelight detail“. commons.wikimedia.org.
[629] **National Museum of the Holodomor-Genocide.** „Restored and Intact: Statue of Girl with Ears of Grain Is Back“. holodomormuseum.org.ua.
[630] **TSN.** „Коли життя дешевше хліба: Україна вшановує пам’ять жертв Голодомору, 26 November 2011“. tsn.ua.
[631] **Президент України.** „Указ № 1310/98, 26 листопада 1998 року“. zakon.rada.gov.ua.
[632] **Holodomor Museum Fund.** „Project history“. holodomor-museum-fund.org.

Obrazové zdroje

s. 1 — Hořká vzpomínka na dětství: rytina na obálce. Rytina na obálce: „Hořká vzpomínka na dětství“. Předlohy: fotografie President.gov.ua z 23. listopadu 2019 a 28. listopadu 2020, CC BY 4.0. Obálka: interpretace ve stylu rytiny s využitím umělé inteligence, převedená do neutrálních odstínů šedi.
s. 2, 140 — Ruské jednotky opouštějí Lvov s kořistí, 22. června 1915. Ruské jednotky opouštějí Lvov s kořistí, 22. června 1915. Rakousko-uherská pohlednice, autor neznámý; upraveno.
s. 5 — Hořká vzpomínka na dětství, Kyjev, 23. listopadu 2019. President.gov.ua. Fotografie použitá jako předloha, CC BY 4.0; fotografie beze změn.
s. 9 — Kazašští uprchlíci se vracejí do Pavlodarské oblasti, 1932. Dmitrij Bagajev, „Návrat“, 1932, PKM 651. Dům-muzeum D. P. Bagajeva / Pavlodarské oblastní muzeum. Zdroj a archivní identifikace. Zachován celý snímek.
s. 10 — Pamětní kámen, Almaty, 30. června 2009. Ds02006, ALAGolod.jpg, 30. června 2009. Fotograf snímek uvolnil jako volné dílo. Fotografie beze změn.
s. 13 — Lenin na Sverdlovově náměstí, Moskva, 5. května 1920. Grigorij Goldštejn, 5. května 1920. Identifikace fotografie a záznam volného díla; datovaný popisek fotografie. Reprodukce beze změn.
s. 15 — Jakov Guminer, Aritmetika vstřícného plánu, 1931. Jakov Guminer, 1931; IZOGIZ, Moskva–Leningrad. Plakát a záznam volného díla; katalog Alabinova muzea, КП-17673/81/27. Reprodukce beze změn.
s. 16 — Vůz s obilím a transparentem „První obilí státu“. Historická fotografie; fotograf nezjištěn. Ukrajinský text na transparentu: „ПЕРШИЙ ХЛІБ ДЕРЖАВІ“.
s. 17 — Stavy hospodářských zvířat v SSSR před kolektivizací a po ní. Graf zpracoval Vaťácký vývar podle zaokrouhlených souhrnných údajů za Sovětský svaz, které uvádí Stephen Kotkin v článku „If Stalin Had Died…“, 6. listopadu 2014. Srovnání vychází z jeho výkladu proměn v letech 1928–33; časové vymezení jednotlivých řad se může lišit.
s. 18 — Rolníku! Odevzdej zbraň rudoarmějci, 1919. Vasilij N. Kosťanicyn (1881–1940), 1919. Barevná litografie, Moskva, Literární a vydavatelské oddělení Politické správy Revoluční vojenské rady. Ruská státní knihovna, 01006567374; Wikimedia Commons, reprodukce volného díla. Celý originál o rozměrech 3 977 × 6 022 pixelů.
s. 19 — Státní statky a podniky na černé listině, 1932–1933. Harvard Ukrainian Research Institute, MAPA Digital Atlas of Ukraine. Zachována celá vybraná mapa.
s. 20 — Hlad nutí rolníky odejít, 1933. Alexander Wienerberger, 1933; obr. 10 v knize Ewalda Ammendeho Muss Russland hungern? (1935). Sken: Nigel Colley; záznam na Wikimedia Commons.
s. 21 — Oběti hladu, Charkov, 1933, Innitzerovo album. Alexander Wienerberger, jaro–léto 1933. Innitzerovo album (1934), s. 9, PD 10, Diecézní archiv ve Vídni. HREC Holodomor Photo Directory. Zachován celý list alba ze skenu o rozměrech 8 703 × 6 242 pixelů.
s. 22 — Oleksandra Radčenko. Portrét reprodukovaný Ukrajinským ústavem národní paměti a webem Istoryčna pravda; fotograf neuveden.
s. 23 — Odhad nadúmrtnosti v sovětské Ukrajině podle let, 1932–1934. Vatnik Soup. Graf podle údajů autorů Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk a Alla Kovbasiuk, Demography of a Man-Made Human Catastrophe (2015), tabulka 6, s. 65. Roční počty úmrtí nad rámec běžné úmrtnosti; nenarozené děti nejsou zahrnuty.
s. 23 — Nadúmrtnost podle regionů v sovětské Ukrajině, 1932–1934. Překresleno pro Vatnik Soup. MAPA Digital Atlas of Ukraine, Ukrainian Research Institute, Harvard University. © 2018 The President and Fellows of Harvard College. Data: Oleh Wolowyna, Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Pavlo Shevchuk, Alla Kovbasiuk.
s. 24 — Hromadné pohřebiště – moře dun, 1933. Alexander Wienerberger, 1933; obr. 20 v knize Ewalda Ammendeho Muss Russland hungern? (1935). Sken: Nigel Colley; záznam na Wikimedia Commons.
s. 24 — Dívka a koza, Charkov, 1933. Fotografie z Charkova, 1933: Alexander Wienerberger, dívka a koza. Innitzerova sbírka, Diecézní archiv ve Vídni. Záznam na Wikimedia Commons: volné dílo; zachován celý snímek.
s. 25 — Ukrajina 1932: dostatek obilí k odvrácení hladomoru. Vatnik Soup. Vlastní graf podle údajů Markevich, Naumenko a Qian, The Causes of Ukrainian Famine Mortality, 1932–33 (2024/2025), tabulka 1 a oddíl 3. Produkce obilí a státní odvody; denní hodnoty mají různé populační základy. Zůstatek není naměřenou spotřebou.
s. 26 — Sovětský vývoz obilí, 1929–1933. Bodový graf Vatnik Soup podle řádku „Хлебные культуры“ ve statistické příručce CUNChU Gosplanu *СССР в цифрах*, Moskva, 1935, s. 574–575, tabulka 5. Sken pramene. Celkové údaje za SSSR v tunách; pět ročních bodů spojených přímými úsečkami.
s. 27 — Vývoz hlavních komodit ze SSSR, 1926/27–1933. Ústřední správa národohospodářské evidence Gosplanu (CUNChU), *СССР в цифрах* (*SSSR v číslech*), Moskva 1935, s. 574–575. Sken na Liberpedii; záznam původního souboru. Zachován celý dvoustránkový snímek beze změn.
s. 29 — Mykola Lemyk. Mykola Lemyk; jméno fotografa není uvedeno a snímek není datován. Portrét reprodukován v článku Volodymyra Birčaka „Убити одного, щоб врятувати мільйони. Атентат Миколи Лемика“, 21. října 2018.
s. 30 — Famine en U.R.S.S., 1933. Russian Economic Bulletin; mapa k práci A. Markoffa Famine in USSR (Paříž 1933). Úplná reprodukce na Wikimedia Commons.
s. 31 — New York Evening Post, výřez z titulní strany, 29. března 1933. H. R. Knickerbocker, *New York Evening Post*, 29. března 1933. Původní výřez z titulní strany poskytl rodinný archiv Garetha Jonese; reprodukován beze změn.
s. 32 — Montážní linka Fordova moskevského závodu, 6. listopadu 1930. Ze sbírek muzea The Henry Ford. Dar společnosti Ford Motor Company. „Assembly Line at Ford Motor Company Moscow Plant, 1930“, datum zachycené události 6. listopadu 1930; THF25098, předmět P.O.5827. Úplný snímek z muzejní sbírky.
s. 33 — Domy v Arthurdale, červen 1935. Walker Evans, „Homes. Arthurdale project. Reedsville, West Virginia“, červen 1935. Library of Congress, Prints and Photographs Division, LC-DIG-fsa-8c52916; LC-USF342-000840-A. Záznam položky, sbírka FSA/OWI; nejsou známa žádná omezení.
s. 34 — Kdo s koho? Dohnat a předehnat, sovětský plakát, 1929. První kolektiv Sdružení umělců revoluce (AChR); konkrétní autor nezjištěn. Plakát zpracovaný z materiálů Gosplanu pod redakcí Glavpolitprosvetu, [1929]. Ruská státní knihovna, 01008529874; záznam na Wikimedia Commons, označeno jako volné dílo. Celá reprodukce, beze změn.
s. 35 — Walter Duranty, portrét zveřejněný v roce 1919. Portrét zveřejněný v *The Literary Digest History of the War*, 1919, s. x; Funk & Wagnalls, sestavil Francis Whiting Halsey. Fotograf neuveden. Záznam na Wikimedia Commons: ve Spojených státech volné dílo; snímek beze změn.
s. 36 — Friedrich August von Hayek, nedatovaný portrét. Portrét uvolněný Mises Institute (DickClarkMises), prostřednictvím Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0; snímek beze změn.
s. 37 — Walter Duranty, Russians Hungry, But Not Starving, 31. března 1933. Walter Duranty, „Russians Hungry, But Not Starving“, *The New York Times*, 31. března 1933, s. 13. Novinový výstřižek; reprodukován beze změn. Původní článek v The New York Times; archivovaný přepis.
s. 39 — Gareth Jones, Famine Rules Russia, Evening Standard, 31. března 1933. Gareth Jones, „Famine Rules Russia“, *Evening Standard*, 31. března 1933. Původní výstřižek poskytl rodinný archiv Garetha Jonese; celý snímek reprodukován beze změn. Fotograf vloženého snímku neuveden.
s. 40 — Mr. Jones: oficiální filmový plakát (2019). Oficiální plakát k filmu *Mr. Jones* (2019), režie Agnieszka Holland. Obrázek: tiskové materiály Samuel Goldwyn Films.
s. 40 — In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones: obálka knihy (2024). Obálka knihy *In the Shadow of Stalin: The Story of Mr. Jones* (Oni Press, 2024), autorka Andrea Chalupa, ilustrace Ivan Rodrigues. Obrázek: Oni Press.
s. 43 — Raphael Lemkin (1900–1959). Nedatovaná fotografie. American Jewish Historical Society, Raphael Lemkin Collection, P-154, Box 1, Folder 15, Photograph 6. Digitální snímek: Center for Jewish History, prostřednictvím Wikimedia Commons. Nedatovaná fotografie; fotograf nezjištěn. Vyjádření instituce k právům na Flickr Commons: nejsou známa žádná autorskoprávní omezení. Zachován celý snímek.
s. 50 — Vladimir Lenin v Gorkách, 1923. Vladimir Lenin v Gorkách, 1923. Fotografie přisuzovaná Marii Uljanovové v záznamu na Wikimedia Commons; volné dílo. Reprodukce, beze změn.
s. 51 — Felix Dzeržinskij, 1923. Felix Dzeržinskij, 1923. Bundesarchiv, Bild 102-00032; fotograf neuveden. Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0 Německo; oříznuto.
s. 51 — Kopie Dzeržinského sochy u sídla SVR, 2023. Fotografie z odhalení u sídla SVR v moskevském Jaseněvu, 11. září 2023; fotograf nezjištěn. Záznam slavnosti, Ruská historická společnost. Fotografie reprodukovaná celá, beze změn.
s. 52 — Leninův rozkaz k oběšení, 11. srpna 1918: obě původní strany rukopisu. V. I. Lenin. Library of Congress, Revelations from the Russian Archives: strana 1, strana 2. Úplné archivní reprodukce beze změn.
s. 53 — Stalin, policejní fotografie z Batumi, 1902. Četnická správa v Batumi, policejní fotografie, 1. dubna 1902; fotograf nezjištěn. Archiv II Akademie gruzínského ministerstva vnitra (dříve IMEL), podle identifikace v záznamu na Wikimedia Commons; zde reprodukováno z knihy Ronalda Grigora Sunyho Stalin: Passage to Revolution (2020), obr. 18. Reprodukce volného díla; oříznuto tak, aby byl odstraněn kartonový podklad fotografie.

s. 55 — Stalinův portrét a titulní strana knihy o Bělomořsko-baltském kanálu, 1934. Fotograf nezjištěn. Vyfotografovaná titulní strana z roku 1934 uvádí jako redaktory Maxima Gorkého, L. L. Averbacha a S. G. Firina. Celá fotografie beze změn.
s. 57 — Ježov odstraněný z fotografie pořízené u kanálu Moskva–Volha. Původní a retušovaná verze fotografie pořízené u kanálu Moskva–Volha, 1937; fotograf nezjištěn. Související snímky: sbírka Davida Kinga, záznam výstavy v Metropolitan Museum. Původní a retušovaná verze, záznamy na Wikimedia Commons označené jako volné dílo. Srovnání, reprodukované v celém rozsahu bez dalších změn.
s. 58 — Antisemitské motivy na moskevském prvomájovém průvodu, 1. května 1972. © Vladimir Sichov. Moskva, 1. května 1972. Fotografie určena podle popisku a výslovného uvedení fotografa v článku Izabelly Tabarovsky „Soviet Anti-Semitic Cartoons“, obr. 1. Originál zachován.
s. 59 — „V jednom zápřahu“: sovětská antisemitská a protiukrajinská karikatura. Sovětská ukrajinská karikatura „В одній упряжці“ („V jednom zápřahu“). Autor nezjištěn; datum původního zveřejnění není známo. Reprodukovaná v příspěvku Sergeje Sumlenného z 6. října 2023, dochovaném v Thread Reader, příspěvek 9. Úplný zdrojový snímek.
s. 61 — Stalin a Ribbentrop v Kremlu, 23. srpna 1939. Bundesarchiv, Bild 183-H27337; fotograf neznámý. Archivní záznam fotografie, CC BY-SA 3.0 Německo. Reprodukce, zachovaná bez dalších úprav.
s. 64 — Churchill, Roosevelt a Stalin v Jaltě, únor 1945. U.S. Army Signal Corps. Churchill, Roosevelt a Stalin na jaltské konferenci, Livadijský palác, únor 1945. National Archives, 531340, 111-SC-260486; reprodukce na Wikimedia Commons. Fotografie federální vlády USA, volné dílo; celý snímek beze změn.
s. 65 — Usmívající se Stalin mává, Moskva, 1. května 1946. Keystone. Rudé náměstí, 1. května 1946. Čistá fotografická reprodukce zveřejněná na webu Watson. Zachován původní stažený snímek.
s. 66 — Obilí a obloha v ukrajinských národních barvách. Ilustrace obilí a oblohy; autor neuveden.
s. 67 — Smotávání hedvábí v Japonsku, kolem roku 1910. University of Victoria Libraries. „Reeling Silk in Large Skeins“, Japonsko, kolem roku 1910; ručně kolorovaný fotografický diapozitiv na skleněné desce. Fotograf nezjištěn. Reprodukce na Wikimedia Commons s označením No known copyright restrictions (nejsou známa žádná autorskoprávní omezení); celý snímek beze změn.
s. 71 — Pamětní deska Ludwiga von Misese, Lvov. Pamětní deska Ludwiga von Misese ve Lvově, fotografie z roku 2015. Фотографії старого Львова. Fotograf neuveden.
s. 73 — Ludwig von Mises, Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, vydání z roku 2014. Mises Institute. Obálka vydavatele.
s. 73 — F. A. Hayek, Individualism and Economic Order, vydání nakladatelství University of Chicago Press. University of Chicago Press. Obálka vydavatele.
s. 74 — Amartya Sen v Kolíně nad Rýnem, 28. listopadu 2007. Amartya Sen v Kolíně nad Rýnem, 28. listopadu 2007. Fotografie: Elke Wetzig (Elya). Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0.
s. 74 — Amartya Sen, Poverty and Famines. Amartya Sen, *Poverty and Famines*. Anglické vydání, Oxford University Press. Oxford University Press / Apple Books.
s. 74 — Amartya Sen, Development as Freedom. Amartya Sen, *Development as Freedom*. Brožované vydání Vintage, 2000. Penguin Random House.
s. 76 — Leszek Kołakowski, Amsterdam, 9. března 1971. Bert Verhoeff / Anefo, Nationaal Archief, 924-3417, 9. března 1971. Výřez portrétu z Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0 Nizozemsko. Stávající výřez reprodukován bez dalších změn.
s. 80 — Spisovatelé sdružení VAPLITE, Charkov, 1926–1927. Fotograf neznámý. Skupinová fotografie VAPLITE, Wikimedia Commons.
s. 82 — Polské vydání Chruščovova tajného projevu, Varšava, březen 1956. Fotografie: Wikiwlh, 25. února 2017, Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0. Polský tisk pro vnitrostranickou potřebu, Varšava, březen 1956. Celá původní fotografie beze změn.
s. 83 — Pochod na památku obětí Holodomoru, Winnipeg, 1983. Fotografický archiv Winnipeg Free Press, záznam 48934.
s. 84 — Od perestrojky k nezávislosti — 1991. WeaponizingArchitecture, CC BY 4.0. Podpora nezávislosti podle regionů, 1. prosince 1991. Regionální procenta jsou zaokrouhlena; zveřejněný celostátní výsledek činil 90,32 %. Central Electoral Commission / Kuras Institute, p. 160. Vatnik Soup: nové barvy, popisky a nadpis.
s. 86 — Pokyn stranického byra Izjumského okresu, 31. května 1934. Reprodukce Muzea Holodomoru zveřejněná se zprávou BBC Ukrainian z 2. června 2015; červené podtržení je pozdější redakční zásah.
s. 88 — Krymskotatarské ženy, pohlednice z počátku dvacátého století. Pohlednici vydalo Granbergs Konstindustri Aktiebolags Förlag, Stockholm; fotograf neuveden. Záznam na Wikimedia Commons: fotografie je volným dílem; zachován celý původní snímek beze změn.
s. 88 — Tradiční krymskotatarský oděv, Ukrajina, 2021. Beyé Shevkiyeva, fotografie tradičního krymskotatarského oděvu, CC BY-SA 4.0; původní fotografie beze změn.
s. 90 — Volodymyr Zelenskyj, Buča, 4. dubna 2022. Ronaldo Schemidt / AFP prostřednictvím Getty Images, snímek 1239740939, 4. dubna 2022. Větší originál reprodukovaný v The Kyiv Independent; 6 340 × 3 972 pixelů, zachován beze změn.
s. 92 — Margarita Simonjanová: v hladomoru je „všechna naše naděje“, 17. června 2022. Petrohradské mezinárodní ekonomické fórum, 17. června 2022. Snímek s označením UkraineWorld a anglickými titulky, reprodukovaný bez dalších změn. Ruský přepis, OTR/Kreml; opětovně zveřejněný videozáznam s uvedeným datem.
s. 93 — Smyšlené „Vánoce 2023“ v propagandistickém skeči RT. RT. Snímek z vánočního skeče uvedeného v textu s logem RT a původními anglickými a ruskými nápisy. Celý snímek obrazovky reprodukován bez dalších úprav.
s. 96 — Pavel Gubarev: šest videozáběrů, říjen 2022. Šest úplných záběrů z videa označeného Russian Media Monitor, s anglickými titulky a původním označením Военкор Котенок Z. Řečník: Pavel Gubarev. Původní záběry reprodukovány bez ořezu či úprav; úplný citát je přeložen v přilehlém popisku. Datovaná dobová zpráva; video.
s. 99 — Marija Lvovová-Bělovová. Snímek z videoukázky UNITED24 s anglickými titulky. Snímek s označením UNITED24, anglickými popisky a titulky. Videoukázka uvádí jako zdroj původních záběrů „russian media“. Celý snímek obrazovky reprodukován bez dalších úprav.
s. 100 — Popírání Holodomoru ruským ministerstvem zahraničí, 30. listopadu 2022. Ruské ministerstvo zahraničí, @mfa_russia, 30. listopadu 2022. Snímek obrazovky.
s. 101 — Obnovený reliéf na počest Stalina v moskevské stanici metra Taganskaja, odhalený 15. května 2025. Evgenia Novozhenina / Reuters. Fotografie reprodukována v plném rozsahu, beze změn.
s. 103 — Počty nových Stalinových pomníků. Graf zpracoval Vaťácký vývar podle údajů Točky a Agentstva.
s. 104 — Vlny odstraňování Leninových pomníků. Graf zpracoval Vaťácký vývar podle údajů Harvard MAPA a Ukrajinského ústavu národní paměti.
s. 105 — Lenin proměněný v Dartha Vadera, Oděsa, 21. listopadu 2015. © Niels Ackermann / Lundi13, Oděsa, 21. listopadu 2015, z projektu *Looking for Lenin* se Sébastienem Gobertem. Zveřejněná fotografie a popisek; fotografie beze změn.
s. 105 — Zaznamenaná odstranění Leninových soch, prosinec 2013 – říjen 2014. „Raining Lenins“, Mapping Cultural Space Across Eurasia, Harvard University, „Mapa Ukrajiny s daty a místy odstranění všech Leninových soch od roku 2013“. Reprodukována celá stávající mapa; původní legenda zahrnuje období od prosince 2013 do října 2014.
s. 106 — Prázdný podstavec Leninovy sochy, Kyjev, 8. prosince 2013. Pohorynsky, Good Bye, Lenin! (01).JPG, 8. prosince 2013, CC BY-SA 3.0. Zachována celá fotografie.
s. 106 — Rozbitá Stalinova busta, Záporoží, 25. listopadu 2017. Mykyta Dolinnikov / Facebook, reprodukováno agenturou UNIAN, 25. listopadu 2017. Fotografie zachována beze změn.
s. 106 — Leninova socha vztyčená za okupace, Heničesk, duben 2022. Hennadij Maljukov / Facebook, reprodukováno v Ukrajinské pravdě, 18. dubna 2022. Zachován celý snímek.
s. 106 — Stalinova busta odhalená za okupace, Melitopol, 8. května 2025. Tisková služba KPRF. Zpráva pořadatele, 8. května 2025; fotografie reprodukovaná v Ukrajinské pravdě. Zachován celý snímek busty.
s. 109 — Spálené ukrajinské učebnice, podle zpráv z okupované Luhanské oblasti. Fotografie zveřejněná telegramovým kanálem Schidnyj (@samotniyskhid), reprodukovaná na webu Tribun, 12. dubna 2024.
s. 109, 110 — Ruské učebnice a výklad anexe ve škole v Borové, listopad 2022. © 2022 Human Rights Watch. Fotografie pořízené v Borové v Charkovské oblasti v listopadu 2022; Education under Occupation, 20. června 2024. Na vyfotografované stránce učebnice dějepisu je otištěn Putinův projev z 18. března 2014. CC BY-NC-ND 3.0 US.
s. 111 — Volodymyr a Olena Zelenští u památníku, 23. listopadu 2024. Prezident Ukrajiny, připomínka obětí holodomorů, 23. listopadu 2024, fotografie 460849. Původní snímek, 1 280 × 853 pixelů, beze změn. Licenční informace na webu: CC BY-NC-ND 4.0.
s. 113 — Svíčky na památku obětí Holodomoru, Lvov. Svíčky na památku obětí Holodomoru, Lvov, 23. listopadu 2013. DixonD, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0; fotografie beze změn.

VAŤÁCKÝ VÝVAR / HISTORICKÁ PAMĚŤ

STUDIE Č. 1

Holodomor: genocida hladem

Studie z řady Historická paměť od Vaťáckého vývaru

listopad 2026

Na pravdě záleží. Na dějinách záleží. Na paměti záleží. Vaťácký vývar *pečlivě zkoumá a vyvrací kremelskou propagandu, která ospravedlňuje agresi a okupaci. Na historických příkladech se stavíme také proti vaťáckému překrucování dějin.*

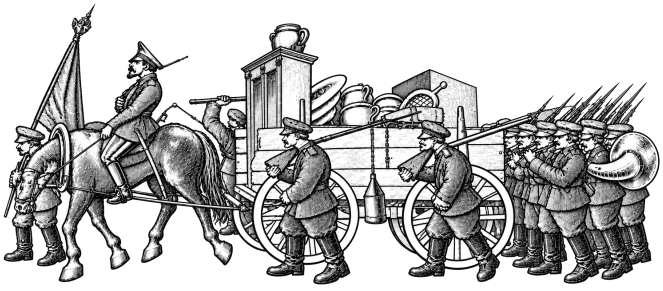

Ruské jednotky opouštějí Lvov s kořistí, 22. června 1915.

Vatnik SOUP

www.vatniksoup.com/cs

Proč vaříme vývar

O Vaťáckém vývaru

Podpořte naši práci

Všechny studie z řady Historická paměť